

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Громовчук Мирослава Володимирівна

УДК 342.7: 241

**РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАХИСТ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕСІ
БІОМЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ:
РЕЛІГІЙНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
(081 — Право)

Подається на здобуття наукового ступеня **доктора юридичних наук** за спеціальністю 12.00.02 — конституційне право; муніципальне право (081 — Право)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М.В. Громовчук

Науковий консультант:
доктор юридичних наук, професор
Бисага Юрій Михайлович

Ужгород – 2021

АНОТАЦІЯ

Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.02. – конституційне право; муніципальне право. – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». – Ужгород, 2021.

В дисертаційній роботі встановлено, особлива природа методологічної основи вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень полягає в інтеграції нових наукових положень щодо способів та засобів вивчення та аналізу конституційно-правової дійсності, закономірностей її модифікації та необхідного відображення у становленні понятійно-категоріального апарату апарату конституційно-правової парадигми. Саме тому, власне методологія вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень можна розуміти як у вузькому (систему певних методів, за допомогою яких здійснюється вивчення виключно соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень) та широкому значенні (випливає з методології конституційного права).

Стверджується, гуманізм, як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі. При цьому, беручи до уваги проведений комплексний аналіз принципу гуманізму в процесі ускладнення та розвитку суспільних відносин, в цілому та в процесі проведення біомедичних досліджень, представляється можливим сформулювати таке його визначення: гуманізм під

час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень – це ставлення до людини її життя та здоров'я як найвищої соціальної, самодостатньої та самоусвідомлюючої цінності під час проведення біомедичних досліджень. В той же час, сучасний гуманізм, як основоположний принцип права, розглядає еволюцію людини досить однобічно: духовне, моральне, інтимне життя людини покладається в жертву її когнітивному, раціональному, корисному, індивідуальному статусу. При цьому перспектива трансформації та переходу людства в нову якість розглядається як найкращий шлях розвитку більшості населення. Свобода етична перетворюється на свободу юридичну.

Визначається, соматичні права людини базуються на цілому ряді положень правового регулювання сучасних суспільних відносин: норми, що закріплюють основи конституційно-правового регулювання прав та свобод людини, а також механізм їх гарантування та захисту; норми галузі кримінального права; цивільно-правові (в т.ч. й сімейно-правові) норми, якими врегульовано особисті немайнові права. В той же час, в рамках новітньої правової парадигми, основа правового закріплення системи соматичних прав здійснюється в рамках медичного права, розвиток та становлення якого є однією із визначальних нових тенденцій формування вітчизняної правової системи (медичне право забезпечує можливість реалізації таких сучасних правових інститутів, пов'язаних із реалізацією системи соматичних прав, як законодавче забезпечення генної інженерії, трансплантації, репродуктивних технологій, та біоетичних засад в цілому).

Аргументовано, соматичні права людини слід вважати особистісними (суб'єктивними) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям людини, вони мають природне походження, виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави). В той же час, вважаємо за доцільне застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні»

права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер».

Стверджується, евтаназія є однією з найактуальніших питань, що постали перед суспільством у 21 столітті. Незважаючи на жваві дискусії медиків, мікробіологів, юристів та ін. воно ще залишиться невирішеним тривалий час. Питання легалізації евтаназії це, безперечно, питання суспільного характеру. З проведеного нами дослідження, *по-перше*, ми вважаємо, що дане право суперечить праву людини на життя, тому замість просування евтаназії як методу вирішення проблем держава повинна зосередити зусилля фахівців на пошуках шляхів скорочення смертності та забезпечення гідного життя, навіть в умовах невиліковних хвороб. Зокрема, якісне надання «паліативної допомоги», допомогло б вирішити цілий ряд виникаючих проблем, оскільки Основи законодавства України про охорону здоров'я у статті 354 надають загальний перелік засад надання паліативної допомоги, яка включає комплекс заходів, спрямованих на полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнтів, а також надання психосоціальної і моральної підтримки членам їх сімей. Проте, на сьогоднішній день в Україні відсутня нормативно-правова база, яка б містила протоколи, інструкції, положення щодо якісного функціонування системи паліативної допомоги.

По-друге, з аналізу проблематики евтаназії в зарубіжних країнах, слід сказати, що система паліативної допомоги за кордоном якісно налагоджена. Однак, не зважаючи на це евтаназія все ж легалізована. У голландських і бельгійських ЗМІ впровадження закону, який дозволяє евтаназію, представлено як ознаку прогресу і цивілізації. Проте, на нашу думку, суспільство повинно бути високо-моральним та демократичним щоб, дозволивши евтаназію на законодавчому рівні, втручатися у сфери людської свободи та невід'ємного права на життя.

Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зроблено висновок, що *по-перше*, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке випливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. *По-друге*, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

Обґрунтовано, в даний час релігія не дозволяє медицині бути повністю вільною від моральних і релігійних переконань та зобов'язань. Вважаємо, сьогодні авторитет Церкви може зіграти позитивну роль у врегулюванні механізму реалізації соматичних прав. Релігія спирається на загальновизнані принципи, вищі цінності людства, обійшовши які, біомедичні дослідження не зможуть бути етичними, моральними та гуманними по відношенню до людини. При цьому, сучасне розуміння місця релігії у процесі правотворчості у галузі біомедицини та вплив, зокрема, християнства на формування медичного права, уособлюється через морально-етичну та ціннісну складові релігійного вчення. Регулятори суспільних відносин, що закладалися в релігійних догмах, були прийнятними для більшості соціуму, відтак потрібна їх уніфікація та перетворення в подальшому на регулятори проведення біомедичних досліджень за участю людини. Увагу на собі акцентує й той факт, що християнство,

залишаючись з одного боку консервативним вченням, з іншого, змогло інтерпретувати релігійні догми в такий спосіб, щоб вони відповідали сучасним вимогам механізму реалізації соматичних прав.

Крім того, питання, що впливають зі взаємовідносин релігії і науки, в тому числі і медицини, як бачимо, на сьогодні складні і багатогранні. В даний час відсутня єдина точка зору на алгоритм взаємовідносин між біомедициною та релігією, більшість вчених і представників духовенства схиляються до синтезу цих сфер, так як релігія і біомедицина не виключають один одного. Саме тому, вважаємо за потрібне знаходити консенсус, де біомедицина та релігія не взаємовиключали, а доповнювали один одну, уточнюючи свої позиції і прерогативи для досягнення спільної мети – комфортного існування людини в нашому загальнолюдському соціумі.

Визнаючи цінність життя кожної людини, її свободу та гідність як унікальні властивості особистості, створеної за образом і подобою Божою, православні священнослужителі не припускають можливість реалізації будь-яких спроб легалізації евтаназії як дії «щодо навмисного умертвіння безнадійно хворих людей». Вони розглядають евтаназію як «особливу форму вбивства (за рішенням лікарів або згоди родичів), або самогубства (на прохання пацієнта), або поєднання того й іншого». На сьогоднішній день Православна Церква виступає заперечує можливість застосування евтаназії, оскільки це може призвести: 1) до криміналізації в медичній сфері і, відповідно – нівелювання довіри суспільства до охорони здоров'я в цілому; 2) до наруги над даним Богом людським життям; 3) до зменшення довіри до лікаря і до процедури виконання ним своїх професійних обов'язків; 4) до занепаду розвитку медичної науки в контексті розроблення новітніх засобів для лікування невиліковних захворювань, сучасних методів реанімації, дієвих знеболюючих препаратів тощо; 5) до виникнення в суспільній свідомості певного роду моральної деградації цинізму і нігілізму в цілому, що є неминучим у разі відмови від дотримання Божої заповіді «не убий».

На сьогодні, загальне бачення православної церкви до проблем трансплантації зводиться до наступного: 1) Церква визнає вилучення органів від

живого донора «тільки на добровільній самопожертві заради порятунку життя іншої людини». Інформована згода на експлантацію органів від живого донора і «посмертне донорство» стають проявом любові і співчуття; 2) Церква застерігає від можливих зловживань, помилок при проведенні трансплантації, неприпустимим є: скорочення життя однієї людини з метою продовження життя іншої; експлантація, що прямо загрожує життю донора; розгляд органів людини як об'єкта купівлі-продажу; 3) Церква вважає неприпустимим презумпцію згоди, так як вона «порушує свободи людини»; 4) Церква засуджує методи фетальної терапії та недобросовісну пропаганду донорства.

Православна церква розглядає навмисне переривання вагітності (аборт) як тяжкий гріх, керуючись положенням Євангелія - «Не убий». Канонічні правила прирівнюють аборт до вбивства. Аргументами цього є переконаність у тому, що зародження людської істоти є даром Божим, тому з моменту зачаття всяке посягання на життя майбутньої людської особистості є злочином. В той же час, на практиці, окремі священнослужителі висловлюються, що деякі пом'якшення щодо цього правила можуть бути прийнятними якщо існує загроза життю жінки чи наявна серйозна патологія плоду.

Ключові слова: права та свободи людини, права людини четвертого покоління, соматичні права людини, евтаназія, трансплантологія, релігія, Церква.

SUMMARY

Gromovchuk M.V. Realization and protection of somatic human rights in the process of biomedical research: religious and legal aspect. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of legal sciences on a specialty 12.00.02. - constitutional right; municipal law. - State Higher Educational Institution "Uzhhorod National University". - Uzhhorod, 2021.

It is argued that humanism, as a legal category, is a worldview that views man as a higher, self-sufficient, and self-conscious value. Humanism expresses attitudes toward man on at least two sides: Thus, humanism is a certain moral requirement for human behavior, is a certain category of moral awareness of man of the highest social value in the state. At the same time, taking into account the comprehensive analysis of the principle of humanism in the process of complication and development of social relations, in general and in the process of biomedical research, it is possible to formulate its following definition: humanism in the implementation of somatic human rights human life and health as the highest social, self-sufficient and self-aware value during biomedical research. At the same time, modern humanism, as a fundamental principle of law, considers the evolution of man quite one-sidedly: the spiritual, moral, intimate life of man is sacrificed to its cognitive, rational, useful, individual status. At the same time, the prospect of transformation and the transition of humanity to a new quality is seen as the best way to develop the majority of the population. Ethical freedom becomes legal freedom.

It is determined that somatic human rights are based on a number of provisions of legal regulation of modern social relations: norms that establish the foundations of constitutional and legal regulation of human rights and freedoms, as well as the mechanism of their guarantee and protection; norms of the field of criminal law; civil law (including family law) rules governing personal non-property rights. At the same time, within the newest legal paradigm, the basis of legal consolidation of the system of somatic rights is carried out within the framework of medical law, the development

and formation of which is one of the defining new trends in the formation of the domestic legal system. related to the implementation of the system of somatic rights, as legislative support for genetic engineering, transplantation, reproductive technologies, and bioethical principles in general).

Euthanasia is said to be one of the most pressing issues facing society in the 21st century. Despite the lively discussions of physicians, microbiologists, lawyers and others. it will remain unresolved for a long time. The issue of legalization of euthanasia is undoubtedly a public issue. From our study, first, we believe that this right is contrary to the human right to life, so instead of promoting euthanasia as a method of solving problems, the state should focus on finding ways to reduce mortality and ensure a decent life, even in incurable diseases. In particular, quality palliative care would help to address a number of emerging issues, as Article 354 of the Fundamentals of Health Care Legislation of Ukraine provides a general list of principles for palliative care, which includes a set of measures to alleviate the physical and emotional suffering of patients. , as well as providing psychosocial and moral support to their family members. However, today in Ukraine there is no legal framework that would contain protocols, instructions, regulations on the quality of the palliative care system.

Secondly, from the analysis of the issue of euthanasia in foreign countries, it should be said that the system of palliative care abroad is well established. However, euthanasia is still legalized. In the Dutch and Belgian media, the introduction of a law allowing euthanasia is presented as a sign of progress and civilization. However, in our opinion, society must be highly moral and democratic in order to interfere in the sphere of human freedom and the inalienable right to life by allowing euthanasia at the legislative level.

Analyzing the legal consolidation of reproductive human rights, we can conclude that first, both the rights of the positive and the rights of a negative nature contain gaps. Thus, in particular, the right to sterilization, which follows on the one hand from the human right to dispose of one's own body and is considered a personal subjective right, on the other hand in the presence of marriage affects the rights of the other spouse and contradicts Part 2 of Art. 54 of the Family Code of Ukraine, which

states that all important issues of the family should be resolved by the spouses together, on the basis of equality. Secondly, the right to abortion is also a subjective right of a woman today, but ensuring this right violates the most important, inalienable right to life of the unborn child on the one hand and the will of the husband remains out of legal consideration. As for the right to artificial insemination through a surrogacy program, there are even more gaps, because the legislation does not clearly specify what mechanism is used to ensure the rights of the child in case of birth of a child with disabilities or in case of biological parents die before birth. child surrogate mother.

Reasonably, at present religion does not allow medicine to be completely free from moral and religious beliefs and obligations. We believe that today the authority of the Church can play a positive role in regulating the mechanism of realization of somatic rights. Religion is based on generally accepted principles, the highest values of mankind, bypassing which, biomedical research can not be ethical, moral and humane in relation to man. At the same time, the modern understanding of the place of religion in the law-making process in the field of biomedicine and the influence, in particular, of Christianity on the formation of medical law, is embodied through the moral and ethical and value components of religious teaching. Regulators of social relations, laid down in religious dogmas, were acceptable to the majority of society, so they need to be unified and further transformed into regulators of biomedical research with human participation. The fact that Christianity, while remaining a conservative doctrine on the one hand, and on the other hand, was able to interpret religious dogmas in such a way that they meet the modern requirements of the mechanism of realization of somatic rights, also draws attention.

Recognizing the value of each person's life, freedom and dignity as unique characteristics of a person created in the image and likeness of God, Orthodox clergy do not suggest the possibility of any attempt to legalize euthanasia as an act "to intentionally kill hopelessly ill people". They view euthanasia as "a special form of murder (at the discretion of doctors or with the consent of relatives), or suicide (at the patient's request), or a combination of both". To date, the Orthodox Church denies the possibility of euthanasia, as it can lead to: 1) criminalization in the medical field and,

accordingly - the leveling of public confidence in health care in general; 2) to insult the God-given human life; 3) to the reduction of trust in the doctor and to the procedure of performance of his professional duties; 4) to the decline of the development of medical science in the context of the development of the latest tools for the treatment of incurable diseases, modern methods of resuscitation, effective analgesics, etc.; 5) to the emergence in the public consciousness of a kind of moral degradation of cynicism and nihilism in general, which is inevitable in the case of refusal to keep God's commandment "do not kill".

Today, the general view of the Orthodox Church on the problems of transplantation is as follows: 1) The Church recognizes the removal of organs from a living donor "only on voluntary self-sacrifice to save the life of another person". Informed consent to organ explantation from a living donor and "posthumous donation" become a manifestation of love and compassion; 2) The Church warns against possible abuses, mistakes in transplantation, it is unacceptable: to shorten the life of one person in order to prolong the life of another; explantation, which directly threatens the life of the donor; consideration of human organs as an object of purchase and sale; 3) The Church considers inadmissible the presumption of consent, as it "violates human freedoms"; 4) The Church condemns the methods of fetal therapy and unscrupulous propaganda of donation.

The Orthodox Church views intentional abortion as a grave sin, guided by the Gospel's provision, "Thou shalt not kill." Canonical rules equate abortion with murder. The arguments for this are the belief that the birth of a human being is a gift of God, so from the moment of conception, any encroachment on the life of the future human person is a crime. At the same time, in practice, some clergy say that some mitigations of this rule may be acceptable if there is a threat to the woman's life or there is a serious pathology of the fetus.

Key words: human rights and freedoms, human rights of the fourth generation, somatic human rights, euthanasia, transplantology, religion, Church.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. Козодаєв С.П., Белов Д.М., Бисага Ю.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень: *монографія*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. Ужгород, 2018. 177 с.
2. Hromovhchuk M. Eutanasia:teoretical and legal principles. Jurisprudence issues in the development of legal literacy and legal awareness of citizens: *Collective monograph*. Lviv-Tourin: Liga-Pres 2019. pp.87-99.
3. Hromovhchuk M. Human rights for life: experience of Ukraine. Priority tasks and strategies for the development of jurisprudence: *collective monograph*. Lviv-Tourin: Liga-Pres 2019. pp.18-25.
4. Громовчук М.В. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку у сфері охорони здоров'я: *монографія* за заг ред. Булеци С.Б., Менджул М.В. Ужгород: Видавництво «Говерла» 2020. 444 с.
5. Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини: релігійний та правовий аспект: *монографія*. Ужгород: РІК-У. 2020. 234 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

6. Громовчук М.В. Коопераційна модель державно-церковних відносин (на прикладі Словачької Республіки). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. S. 39-46.
7. Громовчук М.В. Вплив церкви на інститут шлюбно-сімейних відносин: історичні аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6. S. 39-46.
8. Громовчук М.В. Модель державно-церковних відносин в Першій Чехословацькій Республіці. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. № 1. С.48-58.

9. Громовчук М.В. Конституційно-правове закріплення евтаназії в зарубіжних країнах. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. № 2. С. 32-38.
10. Hromovchuk M. Human Rights for Life: selected aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2. S. 39-46.
11. Громовчук М.В., Белов Д.М. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 42. 2017 р. С. 27-31.
12. Громовчук М.В., Право людини на життя: питання доктринального тлумачення. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2017. Випуск 44. Том 1. С. 40-42
13. Громовчук М.В. Конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина: питання теорії. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. С.18-26
14. Громовчук М.В., Право людини на життя: теоретичні та практичні засади. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 37–41.
15. Hromovchuk M., Human rights for life. The experience of Ukraine. *Journal of legal studies*. Volume 22. Issue 36/2018. S. 41-48.
16. Громовчук М.В., Белов Д.М. Норма конституційного права та правовий статус людини і громадянина в конституційному праві України: деякі питання співвідношення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5.
17. Громовчук М.В., Репродуктивні права людини: проблемні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С.38-41.
18. Hromovchuk M., Brych V., Sabadosh M., Euthanasia: some aspects of bioethics. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4. S. 33-38.
19. Hromovchuk M., Bielov D. Euthanasia as legal category. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 5, No. 3, 2019 PP.59-66
20. Hromovchuk M., Euthanasia and bioethics: correlation issues. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 5. S. 76-80.

- 21.Громовчук М.В. Biomedical research: issues of restriction of somatic human rights. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Part 1. S. 33-38.
- 22.Нромовчук М., Euthanasia and bioethics: theoretical aspect. *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. № 3. 2020.
- 23.Громовчук М.В. Соматичні (особистісні) права: співвідношення категорій. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 62. 2020.
- 24.Громовчук М.В. Бєлов Д.М., Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 77-83.
- 25.Нромовчук М. Euthanasia: religious and legal principles. *European Humanitarian Studies*. 2020. # 1.
- 26.Нромовчук М. Somatic rights: a modern categorical approach. *European Humanitarian Studies*. 2020. # 2.
- 27.Громовчук М.В. Закріплення соматичних прав в міжнародних нормативно-правових актах. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 63. 2021. С. 46-51.
- 28.Нромовчук М. Somatic rights: international aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 1. S.143-147.

Тези виступів на конференціях:

1. Громовчук М.В. Церква» та «релігійні організації» в нормативно правових актах України. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 22-23 квітня 2016 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 151-154.
2. Нромовчук М. Legislative confirmation of the freedom of conscience and religion in the first Czechoslovak republic. *Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie «Umenie a pravo» Bratislava 2 juna 2016*. S.109-114
3. Громовчук М.В. Реформи релігійної освіти та виховання: актуальні питання. *Innovative educational technologies: European union experience and*

its implementation to the training of lawyers (Slovensko, Bratislava 10-13 august 2016). S. 40-45.

4. Громовчук М.В. Нормативно-правове визначення поняття «церква»: концептуальні положення. *Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie «Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy» Vysoká škola Danubius, Sládkovičovo*, 28 – 29 októbra 2016. S. 30-33.
5. Громовчук М.В. Категорія «церква» та «релігійні організації»: нормативно-правові засади. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Ужгород, 17-18 лютого 2017 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. С.41-44.
6. Громовчук М.В. Система освіти та релігійні фактори: окремі питання. *Legal education in modern university: project-based approach to the work organization according to the guidelines of the European qualification framework (experience of the Paneuropean university) Vysoká škola Danubius, Sládkovičovo*, 22 – 24 march 2017. S. 42-46
7. Громовчук М.В. Державно-церковні відносини в Першій Чехословацькій республіці: окремі аспекти еволюції. *Закарпатські правові читання Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (20-22 квітня 2017 року, м. Ужгород)*. С.445-452.
8. Громовчук М.В. Евтаназія в зарубіжних країнах: окремі питання конституційно-правового закріплення. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин: питання взаємодії Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 квітня 2017 року, м. Ужгород)*. С.15-21.
9. Громовчук М.В. Система захисту прав та свобод людини і громадянина: конституційно-правова специфіка. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (26-27 жовтня 2017 р. м. Чернівці)*. С.81-85.

- 10.Громовчук М.В. Релігійна освіта в системі освіти держави: окремі аспекти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Третій рівень освіти в Україні: становлення та тенденції” (Луцьк-Світязь, 17-19 листопада 2017 року).
- 11.Громовчук М.В. Соматичні права людини серед інших прав та свобод людини та громадянина: окремі аспекти. Закарпатські правові читання Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (19-21 квітня 2018 року, м. Ужгород). С. 80-85.
- 12.Громовчук М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні та Словаччині. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку. Матеріали міжнародної конференції (м. Одеса, 9 березня 2018 р.)* С. 37-41.
- 13.Громовчук М.В. Державо-церковні відносини: понятійно-категоріальний апарат. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 15–16 лютого 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2019. с. 37-40.*
- 14.Громовчук М.В. Евтаназія в Нідерландах: право на гідну смерть чи вбивство з милосердя? *Забезпечення прав людини четвертого покоління у системі охорони здоров'я. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (12 квітня 2019 р.) м. Ужгород. С. 59-63.*
- 15.Громовчук М.В. Встановлення правоздатності в момент народження особи за римським правом. *International scientific and practical conference «Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world» : Conference proceedings, December 27–28, 2019. Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing». Pp.16-19.*
- 16.Громовчук М.В. До визначення понять «біоетика», «біоправо», «біоюриспруденція». *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.)* С. 41-43.

17. Громовчук М.В. Репродуктивні права людини. Матеріали IV міжнародної конференція «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні». (м. Чернівці 16 жовтня 2020 р.). С. 25-28.
18. Громовчук М.В. Евтаназія в Україні: питання теорії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії. (м. Ужгород 8-9 травня 2020 р.) С.18-23.
19. Громовчук М.В. Правова природа прав людини четвертого покоління: теоретичні засади. *Забезпечення прав людини четвертого покоління в системі охорони здоров'я. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції.* (м. Ужгород, 30 квітня 2020 р.) С.46-51.

Навчальні та навчально-методичні праці, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

1. Бисага Ю.М., Громовчук М.В., Петрецька Н.І. Права людини в національному та європейському контекстах: *підручник*. ДВНЗ «УжНУ» Ужгород: 2018. 481 с.
2. Конституційне право України: *підручник*. Авторський колектив. 9-е (ювілейне) видання перероблене та доповнене. Ужгород. 2018. 462 с.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕСІ БІОМЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1 Методологічні аспекти наукового дослідження

1.2 Розвиток теоретико-правових підходів до розуміння сутності соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень

Висновки до Розділу 1.

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ НОВОЇ ПАРАДИГМИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

2.1 Конституційні принципи прав людини, як основа правового регулювання реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень

2.2 Сучасна доктрина конституціоналізму та класифікація прав і свобод людини і громадянина.

Висновки до Розділу 2.

РОЗДІЛ 3.

СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ СЕРЕД ІНШИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1 Поняття та особливість правової природи соматичних прав людини

3.2 Класифікація соматичних прав людини: сучасні доктринальні підходи

3.3 Закріплення соматичних прав в нормативно-правових актах

Висновки до Розділу 3.

РОЗДІЛ 4.

БІОМЕДИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

4.1 Біомедичне дослідження за участю людини, як об'єкт конституційно-правового регулювання

4.2 Реалізація окремих категорій соматичних прав людини та біоетика

Висновки до Розділу 4.

РОЗДІЛ 5.

ВПЛИВ РЕЛІГІЇ НА МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕСІ БІОМЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1 Вплив релігії на формування сучасної концепції прав людини.

5.2 Релігійні норми та реалізація соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень.

Висновки до Розділу 5.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність теми. Процеси антропологізації права, які відбуваються в світі в останні десятиліття, призводять до розширення сприйняття свободи особистості, обсягу її прав та свобод. При цьому, завдяки досягненням біомедицини це дає можливість маніпуляцій з тілесною субстанцією людини. Сучасні науковці демонструють можливості генної інженерії, трансплантології, репродуктивних технологій, по-новому виражають ставлення до сексуальних прав і т. д. З одного боку, все це сприяє поліпшенню якості та тривалості життя, а з іншого – ставить на порядок денний ряд не тільки суто медичних, а й правових проблем, які вимагають свого вирішення. Таким чином, нові технології в досліджуваній галузі повинні отримати відповідний юридичний «супровід».

У зв'язку з цим, якісно новим напрямком в юридичній науці стає вчення про соматичні права людини. У даній сфері переплелися воедино проблеми нових можливостей науки та розвитку права. Хоча проблематика соматичних прав, їх юридичний аналіз лише в останні роки стали привертати увагу вчених, їх розробленість істотно відстає від загального рівня юридичних досліджень в цілому прав і свобод людини і громадянина. Адже вони, базуючись на дослідженнях правового статусу людини і громадянина, мають свою специфіку.

Четверте покоління людських прав – це, в першу чергу незалежність і альтернативність особи у виборі власної правомірної поведінки, яка засноана на автономії людини, у межах єдиного правового поля, релігійних норм та норм моралі. Тобто, права і свободи людини нового покоління ґрунтуються на моральних цінностях, базисом яких є саме релігійні догми, що, як і все в цьому світі, схильні до змін, знаходяться в динаміці.

Проблема правового закріплення означених можливостей особи ускладнюється й тим, що вперше за період існування людства спостерігається фактичне заперечення ними норм релігії і моралі. Як юристи, так і філософи, медики й богослови ведуть постійні дискусії щодо четвертого покоління

людських прав, оскільки наука поки що не здатна передбачити, як реалізація цих можливостей особи вплине на майбутнє покоління людей. Все частіше виникає запитання: чи не є все це прихованим медичним експериментом над людиною в рамках світового глобалізаційного процесу?

На зародження соматичних прав звертає увагу і церква. Представники духовенства відзначають, що за останні роки виникли такі тенденції у галузі прав та свобод людини, які віруючі оцінюють, щонайменше, як подвійні. З одного боку, людські права служать благу і сприяють боротьбі зі зловживаннями, приниженнями особи. З іншого, концепцією людських прав прикривають нехтування релігійних, моральних та духовних цінностей. До існуючого обсягу прав людини все більше інтегруються ідеї, що ідуть всупереч не лише з християнськими, а й традиційними моральними уявленнями про людську істоту.

Таким чином, можна, можливо відзначити певну нерозробленість правової регламентації в даній сфері відносин. порушена автором проблема ще не була предметом окремого дослідження як у вітчизняній так і зарубіжній правовій науці. Теоретичним базисом дослідження стали роботи класиків світової філософської та правової думки, серед яких: Арістотель, М. Вебер, Г. Гегель, Г. Еллінек, Р. Ієрінг, Г. Кельзен, Ш-Л. Монтеск'є, А. Токвіль, Г. Шершеневич та ін. Значний внесок в осмислення парадигмального феномена соматичних прав людини внесли фахівці в галузі філософії науки, якими було проаналізовано дане явище з різних точок зору, при різному рівні абстрагування, в різному взаємозв'язку з іншими явищами правової дійсності, серед них: В. Горохов, А. Дугін, Ф. Капра, Т. Кун, І. Лакатос, К. Поппер, М. Розов, В. Стьопін, М. Томпсон, С. Тулмін, А. Хоцей та ін.

Значний вплив на формування методології дисертаційного дослідження зробили праці таких вітчизняних та зарубіжних учених-правників, як: С. Авак'ян, С. Алексєєв, М. Баглай, Ю. Барабаш, О. Батанов, М. Баймуратов, Ю. Волошин, Г. Дж. Берман, Л. Бориславський, Ю. Єрмоєнко, Р. Калюжний, Д. Керімов, В. Колісник, А. Колодій, Л. Корчевна, Л. Кривенко, В. Лучін, О. Майданник, Ю. Оборотов, В. Опришко, В. Основін, В. Погорілко,

П. Рабінович, З. Ромовська, О. Скакун, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, В. Чиркін, Л. Юзьков, О. Ярмиш та ін.

Юридична наука не може не реагувати на зміну тенденцій в гуманітарних науках в цілому. Новий етап розвитку України стимулює теоретичні розробки і необхідність вирішення широкого кола питань, пов'язаних з людиною і захистом її прав, у зв'язку з чим були вивчені роботи таких відомих учених, як М. Баймуратов, Ю. Барабаш, Р. Батуренко, Д. Белов, Ю. Бисага, І. Жаровська, А. Колодій, Н. Мяловицька, О. Марцеляк, М. Орзіх, В. Погорілко, М. Савчин, В. Серьогін, О. Скрипнюк, Л. Тацій, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Щербанюк та ін.

У міру ускладнення суспільних взаємовідносин, питання біомедичних досліджень нерідко стали розглядатися як складова частина медичного права – нової галузі, що поетапно формується в сучасній Україні. У зв'язку з цим автором були вивчені питання побудови системи права, а також проблеми комплексного правового регулювання проведення біомедичних досліджень, які отримали висвітлення в працях А. Билиці, С. Болдіжар, С. Булеци, П. Вітте, Н. Кашканової, О. Кашинцевої, С. Козодаєва, А. Концовенко, А. Куліша, Ю. Кундієва, М. Менджул, С. Пустовіт, І. Сенюти, Ю. Турянського, Е. Труханової та ін.

Частково розкривається порушена проблема у працях науковців, які займалися вивченням релігії та права. Зокрема, ці питання розглядали В. Бондаренко, В. Бедь, В. Бурега, А. Волошин, Ю. Гаджега, А. Гайн, В. Гаєва, М. Делеган, О. Дехтерева, В. Єленський, Л. Компанієць, В. Лубський, М. Оніщенко, М. Палінчак, Ю.Пайда, Є. Сабов, Г. Сергієнко, О. Стойка, С. Фенцик, П. Яроцький, Л. Ярмол.

Незважаючи на окремі наукові розробки щодо соматичних прав людини, на сучасному етапі розвитку науки конституційного права відсутня комплексна робота з проблем конституційно-правового закріплення та релігійного впливу на механізм реалізації соматичних прав в процесі біомедичних досліджень. Саме

чим і обґрунтовується вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність та значення, мета та завдання роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затвердженим Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» у 2015 році, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року № 213-р., а також плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2015-2020 рр. Тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у XX-XXI ст.», яка розробляється науковцями Ужгородського національного університету (номер державної реєстрації 0198U007793).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є вивчення конституційно-правових засад та впливу релігії на механізм реалізації соматичних прав в процесі біомедичних досліджень.

Для досягнення цієї мети були поставлені й вирішені такі основні завдання:

- розглянути методологічні аспекти наукового дослідження;
- проаналізувати розвиток теоретико-правових підходів до розуміння сутності соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень;
- розкрити сутність та зміст конституційних принципів прав людини, як основи правового регулювання реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень;
- дослідити вплив сучасної доктрини конституціоналізму на класифікацію прав і свобод людини і громадянина;
- з'ясувати поняття та особливість правової природи соматичних прав людини;

- навести сучасні доктринальні підходи щодо класифікації соматичних прав людини;
- окреслити механізм закріплення соматичних прав в нормативно-правових актах;
- охарактеризувати біомедичне дослідження за участю людини, як об'єкт конституційно-правового регулювання;
- виявити питання взаємозв'язку реалізації окремих категорій соматичних прав людини та інституту біоетики;
- охарактеризувати взаємозв'язок релігії та формування сучасної концепції прав людини;
- обґрунтувати вплив релігійних норм на реалізацію соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються в процесі конституційно-правового регулювання механізму реалізації соматичних прав людини.

Предметом дослідження є релігійний та правовий аспект реалізації та захисту соматичних права людини у процесі біомедичних досліджень.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склали світоглядний діалектичний, загальнонаукові та конкретно-наукові методи пізнання явищ державно-правової дійсності.

Так, зокрема *діалектичний метод пізнання*, що ґрунтується на гносеологічних можливостях законів і категорій діалектики, забезпечив дослідження: а) формування та діяльності органів та установ, що відповідають за етичну експертизу біомедичних досліджень (підрозділи 3.1 та 3.2); б) конституційно-правових засад організації та діяльності органів держави у розвитку та взаємозв'язку з іншими елементами механізму конституційно-правового забезпечення соматичних прав і свобод людини і громадянина в процесі проведення біомедичних досліджень (підрозділи 2.1, 2.2). *Формально-логічні методи аналізу та синтезу* дозволили розкрити зміст понять, які складають предмет дослідження, провести їх класифікацію, а також

сформулювати проміжні та загальні висновки (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2 та 5.2). *Системний метод* дозволив дослідити роль та значення соматичних прав людини серед інших прав і свобод людини і громадянина (підрозділ 3.1). За допомогою *історичного методу* було проаналізовано доктринальну базу дослідження, а також визначено основні етапи формування біомедичних досліджень за участю людини (підрозділ 1.2 та 3.2). *Структурно-функціональний метод* дозволив з'ясувати внутрішню будову механізму конституційно-правового забезпечення соматичних прав і свобод людини і громадянина в процесі проведення біомедичних досліджень, а також визначити функціональне призначення кожного з елементів цього механізму (підрозділи 3.1, 3.2). Зміст нормативно-правових приписів, що регулюють суспільні відносини, в межах яких здійснюється організація та функціонування механізму захисту соматичних прав людини в процесі проведення біомедичних досліджень, був розкритий за допомогою *спеціально-юридичного методу пізнання* (підрозділи 2.1, 3.2). *Компаративістський метод* дозволив визначити схожі риси та відмінності у конституційно-правовому регулюванні механізму захисту соматичних прав людини в процесі проведення біомедичних досліджень (підрозділи 2.1, 3.2, 4.1).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є комплексним дослідженням як теоретичних, так і практичних проблем конституційно-правового регулювання та релігійного впливу на механізм реалізації та захисту соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень. На основі проведеного дослідження сформульовано низку положень, узагальнень, висновків, які виносяться на захист:

уперше:

- встановлено, не всі права, названі в конституціях, які можна віднести до категорії «соматичні» дійсно, потребують безпосереднього закріплення на конституційному рівні. Разом з тим, для можливості унормування вже існуючих соматичних прав або тих, що можуть виникнути в майбутньому, викликані швидким розвитком науки і техніки, варто застосовувати інститут

«перетворення» конституції, що міг би бути реалізований через: 1) офіційне нормативне тлумачення конституцій уповноваженими на те органами державної влади (в першу чергу орган конституційної юрисдикції) та 2) прийняття законів та інших нормативних актів з питань, що знаходяться в сфері конституційно-правового регулювання;

- доведено, соматичні права людини слід вважати особистісними (суб'єктивними) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям людини, мають природне походження, виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави). В той же час, варто застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер»;

- визначено, в даний час відсутня єдина точка зору на алгоритм взаємовідносин між біомедициною та релігією, більшість вчених і представників духовенства схиляються до синтезу цих сфер, так як релігія і біомедицина не виключають один одного. Саме тому, слід знаходити консенсус, де б біомедицина та релігія не взаємовиключали, а доповнювали одна одну, уточнюючи свої позиції і прерогативи для досягнення спільної мети – комфортного існування людини в загальнолюдському соціумі;

- запропоновано категорію «християнська (релігійна) біоетика» – це галузь міждисциплінарних досліджень, спрямована на осмислення, обговорення і вирішення морально-етичних проблем, породжених новітніми досягненнями біомедичної науки і практики охорони здоров'я з точки зору системи поглядів, зумовлених вірою в Бога, що включає в себе звід моральних норм і типів поведінки суб'єктів біомедичних досліджень;

удосконалено:

- визначення принципу гуманізму в процесі розвитку суспільних відносин, в цілому та в процесі проведення біомедичних досліджень, зокрема, представляється можливим сформулювати таке його визначення: гуманізм під час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень – це ставлення до людини, її життя та здоров'я як найвищої соціальної, самодостатньої та самоусвідомлюючої цінності під час проведення біомедичних досліджень;

- висновок про те, що питання легалізації еутаназії це, безперечно, питання суспільного характеру, проте воно залишається невирішеним і до сьогодні. Дане право суперечить праву людини на життя, а тому замість просування еутаназії як методу вирішення проблем держава повинна зосередити зусилля фахівців на пошуках шляхів скорочення смертності та забезпечення гідного життя, навіть в умовах невиліковних хвороб (зокрема, якісне надання «паліативної допомоги»);

- науковий підхід про те, що біоюриспруденцію слід розглядати як комплексне, міждисциплінарне науково-правове утворення, що сформувалося на стику біоетики, біоправа та біомедицини. При цьому, розвиток біоюриспруденції як сучасного напрямку правової науки сприятиме підвищенню культури нормотворчої діяльності, розробці та прийняттю нових ефективних нормативно-правових актів що б враховували правові, медичні, етичні та психологічні складові реалізації соматичних прав людини;

- положення про те, що сучасне розуміння місця релігії у процесі правотворчості у галузі біомедицини та вплив, зокрема, християнства на формування медичного права, уособлюється через морально-етичну та ціннісну складові релігійного вчення. Регулятори суспільних відносин, що закладалися в релігійних догмах, були прийнятними для більшості соціуму, відтак потрібна їх уніфікація та перетворення в подальшому на регулятори проведення біомедичних досліджень за участю людини;

набули подальшого розвитку:

- твердження про те, що сучасний розвиток біотехнологій викликав ряд серйозних загроз для можливості реалізації права людини на життя. Сучасне розуміння змісту права на життя стосується цілого ряду біоетичних аспектів, пов'язаних, в першу чергу, з розвитком науково-технічного прогресу як в біології, так і в медицині. Зміст права людини на життя суттєво розширюється, що призводить до нової його концепції, уже не лише як основоположного права людини, а й як комплексу прав, які стосуються життя людини з врахуванням засад біоетики;

- аргументація думки про те, що рівень сучасного розвитку інституту трансплантології залежить в першу чергу від толерантності самого суспільства щодо концепції смерті мозку. Власне унормування концепції смерті в тій чи іншій державі й зумовлює рівень реалізації права людини на трансплантацію органів і тканин;

- розуміння права на стерилізацію, що складається принаймні з 3 основних видів стерилізації: добровільна стерилізація; стерилізації у якості передумови для визнання гендеру; хімічна кастрація як кримінальне покарання. При цьому: 1) питання про проведення хірургічної стерилізації повинно розглядатись не під час переймів, а до чи після пологів, 2) хоча, сьогодні як мінімум 14 держав у Європі вимагають стерилізації у якості передумови для визнання гендеру, подібна процедура є порушенням статті 3 Конвенції з прав людини ООН, яка захищає принципи гідності, особистої автономії та недискримінації, а тому має бути законодавчо заборонена по відношенню до трансгендерних людей; 3) процедура примусової кастрації здорових людей не передбачена законодавством жодної країни світу (за виключенням Польщі та штату Флорида в США), адже в такому випадку хімічна кастрація є покаранням, а не лікуванням, що іде в розріз з міжнародними документами у цій галузі;

- положення про те, що Православна церква прирівнює аборт до вбивства. Аргументами цього є переконаність у тому, що зародження людської істоти є даром Божим, тому з моменту зачаття всяке посягання на життя майбутньої людської особистості є злочином. В той же час, на практиці, окремі

священнослужителі висловлюються, що деякі пом'якшення щодо цього правила можуть бути прийнятними якщо існує загроза життю жінки чи наявна серйозна патологія плоду.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані в процесі подальшого дослідження загальнотеоретичних проблем релігійного та правового аспекту реалізації та захисту соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень.

Сформульовані в дисертаційній роботі теоретичні висновки та практичні пропозиції можуть бути використані у:

- *науково-дослідній діяльності* – в процесі подальшого комплексного дослідження науково-практичних проблем взаємовідносин держави та церкви у сфері біомедичних досліджень;

- *правотворчій діяльності* – можуть бути враховані як теоретичний матеріал під час розробки та прийняття законодавчих актів, а також внесення змін та доповнень до чинного законодавства, що встановлює та регулює конституційно-правові засади реалізації та захисту соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень;

- *правозастосовчій діяльності* – для оптимізації форм і методів функціонування органів державної влади у процесі здійснення функцій та повноважень щодо регулювання взаємовідносин держави і церкви у сфері біомедичних досліджень;

- *освітньому процесі* – під час підготовки відповідних розділів навчальних посібників, курсів лекцій із конституційного права України та у викладанні курсів «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Права людини», а також спецкурсу «Права людини четвертого покоління»;

- *практичній діяльності* – результати дослідження можуть становити інтерес для державних службовців у процесі функціонування та реформування системи органів публічної влади.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ “Ужгородський національний університет”. Окремі її положення та висновки оприлюднювалися у доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей» (м. Ужгород, 22-23 квітня 2016 р.); Medzinarodna vedeckea konferencie «Umenie a pravo» (Bratislava 2 juna 2016); European union experience and its implementation to the training of lawyers (Slovensko, Bratislava 10-13 august 2016); Medzinarodna vedeckea konferencie «Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy» (Vysoká škola Danubius, Sládkovičovo, 28 – 29 októbra 2016.); Міжнародноа науково-практична конференція, (м. Ужгород, 17-18 лютого 2017 р.); Legal education in modern university: project-based approach to the work organization according to the guidelines of the European qualification framework (experience of the Paneuropean university) (Vysoká škola Danubius, Sládkovičovo, 22–24 march 2017); Закарпатські правові читання. IX Міжнародна науково-практична конференція (20-22 квітня 2017 року, м. Ужгород); Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин: питання взаємодії. Міжнародна науково-практична конференція (21-22 квітня 2017 року, м. Ужгород); Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Міжнародна науково-практична конференція (26-27 жовтня 2017 р. м. Чернівці); II Міжнародна науково-практична конференція «Третій рівень освіти в Україні: становлення та тенденції» (Луцьк-Світязь, 17-19 листопада 2017 року); Закарпатські правові читання. X Міжнародна науково-практична конференція (19-21 квітня 2018 року, м. Ужгород); Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку. Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 9 березня 2018 р.); Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: Міжнародна науково-практична конференція (м. Ужгород, 15–16 лютого 2019 р.); Забезпечення прав людини четвертого покоління у системі охорони здоров'я. Міжнародна науково-практична конференція (м. Ужгород, 12 квітня 2019 р.); International scientific and practical

conference «Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world» : Conference proceedings, (December 27–28, 2019. Arad); Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: Міжнародна науково-практична конференція. (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні». (м. Чернівці 16 жовтня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії. (м. Ужгород 8-9 травня 2020 р.); Забезпечення прав людини четвертого покоління в системі охорони здоров'я. II Міжнародна науково-практична конференція (м. Ужгород, 30 квітня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у в 47 опублікованих працях, зокрема 1 індивідуальній монографії, 4 колективних монографіях, 23 наукових статтях; 19 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 425 сторінок. Список використаних джерел налічує 522 найменування і займає 56 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕСІ БІОМЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1 Методологічні аспекти наукового дослідження

Активне нарощування знань в галузі реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень та їх інтелектуальне осмислення упродовж періоду незалежної України спонукає до аналізу цих напрацювань задля визначення векторів подальшого пошуку шляхів вдосконалення реалізації сучасного покоління конституційних прав громадян. Враховуючи, що тематика досліджень модифікується відповідно до контексту суспільних змін та впровадження нових методологічних засад у науковому дискурсі, постала потреба визначитися зі змістом базових напрацювань [159, с. 2].

Особисті та культурні переконання, пише І. Онищук впливають на сприйняття та інтерпретацію науковцем природних явищ. Тому, використовуючи стандартні процедури і критерії, необхідно мінімізувати такий вплив під час розроблення теорії. Один відомий вчений сказав: «розумні юристи можуть вигадати дуже хороші пояснення для помилкових точок зору». В результаті наукові методи намагаються мінімізувати вплив упередженості дослідника під час перевірки гіпотези чи теорії [272, с. 144].

Концепції, що відображені в працях, які містять найбільш загальні, філософські судження з проблем, які прямо або опосередковано належать до предмета конституційно-правової науки, дуже різноманітні, часто суперечливі, мають неоднакову методологічну основу пояснення процесів суспільного розвитку [170, с. 35]. Цей висновок справедливий не тільки щодо загальних і філософських суджень.

Методологічна ситуація юридичної науки також далека від ідеальної, що пов'язано, з одного боку, з перехідним характером процесів і тенденцій в економіці, політиці, державі, а з іншого – із загальною проблемою кризи наукової свідомості, науки як домінуючого способу пізнання світу [395, с. 34]. У зв'язку з цим актуальною видається рекомендація про необхідність нового звернення правознавців до найбільш фундаментальних та усталених положень своєї науки, в тому числі тих, що вважалися «непорушними істинами», осмислення їх на сучасному філософсько-методологічному, наукознавчому рівні.

Існує безперечна істина, пише В. Андрійчук: наукове дослідження лише тоді матиме повне наукове і (або) практичне значення, коли воно ґрунтуватиметься на досконалій методології (методологія – від грец. *methodos* – шлях пізнання + *logos* – вчення). Поняття методології не має єдиного трактування в літературних джерелах, у тому числі й у довідниках, що можна пояснити його складністю та багатозначністю. Більше того, навіть у одних і тих же джерелах часто дається декілька визначень методології, які не завжди між собою узгоджені. Неоднозначність у підходах до трактування методології наукових досліджень ускладнює науковий пошук та оцінювання його результатів [11, с. 87].

Без сумніву, відзначає Д. Белов, кожен новий етап у прогресивному розвитку науки ознаменований подальшим зростанням значення методологічного порядку. Методологія пізнання, будучи спільною проблемою формування та розвитку науки в цілому, має особливості свого застосування до окремих наукових напрямів, конкретних наукових галузей і дисциплін. Вона робить істотний вплив на зміст і систематизацію наукового знання, якісні характеристики одержуваних результатів, загальний стан будь-якої проблеми та науки. Її значимість пов'язується із виконанням завдань всебічного пізнання відповідного предмета [34, с. 67]. Як зазначав Н. Алексєєв, «істинно зрозуміле методологічне дослідження повинне служити вступом до вивчення проблем за їх суттю, має давати матеріал і вказувати шлях для їх вирішення» [8, с. 23].

Трактування методології як вчення досить поширене в публікаціях вітчизняних учених, вірно відзначає В. Андрійчук. Але якщо це вчення, то цілком закономірно виникає запитання: в якій науково-логічній формі воно представлене? Відповісти на це запитання, пише вчений, важко, якщо можливо взагалі. Адже ні в філософії, ні в інших науках не виділяється окремий розділ (розділи) про методологію, тобто як вчення, якому мають бути притаманні такі властивості, як змістовність, цілісність, логічність і структурованість. Відсутність такого вчення в зазначеному сенсі зумовлене тим, що методологія міститься в кожній науці як втілення її змістової сутності. Тому правомірніше поняття методології трактувати, спираючись на другий аспект (як сукупність методів) із певним уточненням та розвитком вихідного положення [11, с. 88].

Підкреслимо, загальноприйняте розуміння методології науки конституційного права виражене у визначенні В. Федоренка: методологія дослідження науки конституційного права України є впорядкованою єдністю взаємоузгоджених світоглядних принципів і методів, які дозволяють всебічно й комплексно дослідити юридичні властивості та якості системи національного конституційного права й визначити сутність і зміст правових зв'язків між її основними складовими елементами [421, с. 13]. При цьому, на думку дослідника, окреслена методологія за своєю сутністю має постпозитивістський характер. У її світоглядно-філософській основі філософський дискурс про місце, роль та значення позитивізму в історії філософії, про шляхи розвитку філософської науки після нього [421, с. 14]. Водночас постпозитивізму властивий філософський плюралізм, який не передбачає обов'язкового консенсусу з досліджуваних проблем, що породжує множинність альтернативних стратегій цього філософського явища (такі, наприклад, як фальсифікаціонізм Поппера, методологія дослідницьких програм Лакатоса, філософія наукових революцій Куна, філософія особистісного знання Полані, епістемологічний анархізм Фоєрабенда та ін.) [429, с. 502].

Спроби дати єдине загальне визначення методології, вказує В. Андрійчук, навряд чи можуть бути успішними в тому сенсі, що таке визначення втрачає

чіткість, стає розпливчастим і важким для усвідомленого сприйняття. Наприклад, в одній із праць читаємо: «Методологія в загальнооглядовому значенні – наука про організацію життя, в тому числі такої його важливої складової, як науково-дослідницька діяльність. Це своєрідна теоретична модель наукового дослідження» [11, с. 88].

Слід відзначити, якщо концептуальність радянської історіографії базувалася на партійно-класовому спрямуванні вивчення проблеми, то перед новітньою українською історіографією постала проблема розробки та реалізації нового методологічного інструментарію та переосмислення подій. Поступова методологічна трансформація радянської історіографії під впливом суспільно-політичних змін форматує нові підходи до вивчення драгливих чи табуйованих проблем минулого. Відтак розширюється горизонт теоретичного осмислення впливу тоталітарного режиму на процеси релігійно-церковного життя [159, с. 2].

У різноманітті визначень даного поняття у філософській літературі та працях з інших суспільних наук, у тому числі правових, можна виділити два підходи, що розрізняються обсягом вкладеного змісту наведення поняття. Як вважає Н. Богданова, для одного з них характерно звуження сфери прояву методології, ототожнення її лише з методами, під якими розуміється сукупність прийомів і способів вивчення явищ і процесів, що складають предмет тієї чи іншої науки. При іншому підході до розуміння методології в її зміст включаються світоглядні, в тому числі ідеологічні, а, можливо, і політичні орієнтири для дослідника, при певній ситуації, що переростають у категоричні вимоги. Поєднання наведених підходів дає найбільш широке розуміння методології [41, с. 31]. Мабуть, з цим висновком автора цілком можна погодитися.

Первинною метою діяльності людини, відзначає Ю. Турянський, є досягнення попередньо визначених завдань та цілей. Поступальний рух до такої мети повинен мати чіткий і відповідний механізм та інструментарій, що передбачає, зокрема, й наявність усіх необхідних засобів. Як зауважують сучасні дослідники науки, починаючи з другої половини XIX ст. відбулася

диференціація різноманітних дисциплін, що вивчають науку. Серед них домінантну роль відіграє методологія науки, що формується разом із виникненням систематичного наукового пізнання. Юридична наука також не стоїть осторонь цих процесів, час від часу звертаючись до питань вивчення та удосконалення своїх пізнавальних засобів, їх системної розробки. Щоправда, у цьому відношенні вона ніколи не домінувала в системі науки. Дещо подібну ситуацію спостерігаємо, на жаль, і нині, що й зумовлює актуальність розгляду методологічних питань у сфері юридичних наук [412, с. 34].

Зміст державно-правових відносин як доктринальне вираження сучасного процесу конституційних перетворень, положення, що обґрунтовують теорію конституції та дають аналіз конституційного розвитку держави, є самостійним розділом науки конституційного права [170, с.34]. Дослідження, що стосуються реалізації окремих категорій прав громадян (*соматичних* – М.Г.) в певній мірі виходять за межі предмета конституційного права як галузі права незалежно від змісту наукових підходів щодо визначення кола відносин, які регулюються цією галуззю [210, с. 12].

Теоретичні уявлення про відносини людини та сфери біомедичних досліджень неминуче будуть охоплювати аспекти, які не зводяться до предмета конституційно-правового регулювання. Відповідно методологічно не виправданим було б обмежувати уявлення про реалізацію соматичних прав громадян лише аналізом норм конституції [157, с. 13].

Сутність реалізації соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень як важливого елемента в розвитку кожного суспільства та відповідно однієї з категорій конституційного права визначає необхідність розгляду їх з позицій онтології, гносеології та аксіології права. Таким чином, дослідження цих досить складних відносин неминуче передбачає визначення підходів до їхнього пізнання, дослідження порядку та принципів їх реалізації та захисту, соціально-правового «буття», аналіз тих цінностей, які набувають політико-правове вираження [158, с. 283].

Важливо підкреслити органічне включення методології дослідження порядку та принципів реалізації та захисту соматичних прав людини до теорії конституційного права та неможливість її існування поза конституційно-правового знання. Подібне функціональне співвідношення визначив Д. Керімов: «Якщо теорія є система понять, узагальнюючих конкретні знання про відповідні об'єкти, то методологія являє собою вчення про шляхи, принципи та методи побудови та практичного застосування саме цієї, а не який-небудь іншої теорії» [155, с. 41].

Будь-яке дослідження явищ, процесів, предметів, будь-яке наукове пізнання дійсності вимагає застосування певних методів. Визначення сутності поняття «метод» залишається до цього часу певною мірою дискусійним у вітчизняних та зарубіжних виданнях [11, с. 88]. Так, професор Ф. Волвс метод наукових досліджень визначає як процес, за якого вчені (вчений) у певному періоді часу прагнуть побудувати надійну теорію сутності певного об'єкта чи явища [505].

Питання методології, пише Г. Цехмістрова, досить складне, оскільки саме це поняття тлумачиться по-різному. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежовують методологію і методи дослідження. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про методи пізнання або систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів [275, с. 22].

Конституційне право відрізняється різноманітністю методів наукового пізнання. До них відносяться: історичний, порівняльно-правовий, системний, статистичний, конкретно-соціологічний та ін. Будь-яке велике та значуще конституційно-правове дослідження пов'язане з використанням всієї сукупності або більшості цих методів які системно характеризують історичні або порівняльно-правові аспекти, застосовуючи відповідні методи.

Для розуміння методологічної основи дослідження цікавою є основна дефінітивна характеристика поняття методологія, яку пропонує Н. Кудикіна. У дослідженні Н. Кудикіної зміст дефініції методологія спирається на такі дві

визначальні позиції: 1) у довідкових джерелах та педагогічних працях означення поняття методологія часто неоднозначні і тому вимагають подальшого удосконалення; 2) наукові поняття не є сталими, вони історично, з розвитком науки розвиваються та оновлюються. На цих підставах Н. Кудикіна пропонує таку версію дефінітивної характеристики поняття методологія дослідження – «це наукова основа, що побудована на найважливіших досягненнях наук, і водночас пізнавальний орієнтир системного характеру, дотримання якого упродовж всього процесу наукового пошуку спрямовує конкретну дослідницьку діяльність на одержання об'єктивно істинного наукового знання. У такому разі – методологічне забезпечення дослідження – це процес теоретично обґрунтованого добору наукових засад конкретної науково-дослідної роботи» [193, с. 82].

У широкому сенсі слова, методологія дослідження соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень збігається з методологією науки конституційного права, і є основою пізнання державно-правової дійсності [34, с. 41]. Таким чином, вважаємо, очевидно, методологія дослідження соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень являє собою певну галузь знання, що знаходиться на межі методології, як науки про методи та юридичних наук, зокрема, теорії та історії держави і права та конституційного права. У світлі цього не може здатися випадковим, що видатний югославський теоретик права Р. Лукич при розгляді методології права спеціально виділяє методи пізнання права, методи створення права та методи застосування права [211, с. 45].

Конституціоналізм, з цієї позиції носить універсальний характер, тому що зміст, сутність, цінності та його структурно-функціональні елементи можуть відгравати методологічну роль. Методологія дослідження соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень розглядається як універсальна категорія, яка не має специфіки національного застосування. Її універсальність визначається предметом науки конституційного права та сутністю самого конституціоналізму.

Вірно відзначає В. Андрійчук, що, по-перше, застосування відповідного методу (методів) може забезпечити досягнення поставленої мети лише за дослідження певного кола проблем, тоді як для пізнання інших сторін об'єктивної реальності вони стають непридатними. По-друге, особливість пізнавальних можливостей кожного із методів дослідження унеможливорює створення універсального методу, крім загальнонаукових методів, що використовуються на найвищому щаблі пізнання. По-третє, прискорений розвиток науки, потреба в подальшому пізнанні об'єктивної реальності вимагають не лише вмілого використання накопиченого людством арсеналу методів дослідження, а й вироблення і застосування якісно нових методів наукового пошуку. Адже нові великі відкриття можливі лише завдяки застосуванню саме таких новітніх методів [11, с. 90].

Безперечно, первинним відносно дослідження проблем реалізації соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень постає *системний метод* пізнання конституційно-правових явищ. Його сутність у юридичній науці полягає в тому, що досліджуване явище розглядається як певна система, включена до системи більш високого порядку, що виконує в ній певні функції та пов'язана з нею різноманітними зв'язками [367, с. 15]. Можна погодитись із українськими правознавцями, що цей метод є універсальним інструментом пізнавальної діяльності, незамінний у дослідженні складних динамічних цілісностей [74, с. 41-44; 421, с. 19].

С. Бублик слушно називає системний аналіз найпродуктивнішим дослідницьким методом, застосування якого в юридичній науці є особливо актуальним. Учений зазначає, що «...йдеться про дослідження об'єктів як систем. Система – це ціле, складене з частин, сукупність взаємопов'язаних елементів, цілісність. Звідси перший принцип системного аналізу – цілісність об'єкта як системи, властивості якої не зводяться до суми ознак її елементів, не виводяться з цих ознак. Система характеризується взаємозалежністю цілого й частини, коли кожний елемент залежить від свого місця і своїх функцій у цілісній системі» [428, с. 68].

Системні дослідження мають на меті виявлення механізму «життя», тобто функціонування та розвитку об'єкта в його внутрішніх і зовнішніх (що стосуються його взаємовідносин із середовищем) характеристиках [40, с. 169]. Тому слід погодитися з висновком про значущість системного підходу для правових досліджень, що дозволяє аналізувати правові явища та процеси з позицій цілісності та взаємозв'язку основних елементів, їх відносин із зовнішнім середовищем, зміни та стабілізації, відновлення та збереження [99, с. 19].

Важливість застосування системного методу для дослідження соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень є закономірним, оскільки цей метод дозволяє визначити не лише власне зміст соматичних прав як цілісної системи в структурі конституційного права, а й визначити роль і місце кожного з елементів цього права, а також характер і особливості їх взаємодії у процесі проведення біомедичних досліджень за участю людини.

До того ж, системний метод має значний внутрішній доктринальний потенціал, оскільки, з одного боку, забезпечує наповнення новим змістом уже наявних правових категорій, а з іншого, – сприяє формуванню нових [75, с. 61], позаяк створює методологічне підґрунтя для нових конституційно-правових досліджень (передусім системних базових подій, явищ, процесів і категорій, що виникають в умовах реалізації окремих соматичних прав людини). Цей метод також сприяє впорядкуванню та систематизації іншого методологічного інструментарію, використовуваного для пізнання юридичної природи соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень.

Категорію соматичні права можна й треба розглядати як процес, який отримує цілісні системні характеристики в результаті взаємодії історичних, соціально-економічних, політичних, правових та інших неоднорідних елементів, системні властивості яких виникають в процесі такої взаємодії. Це дозволяє визначити різноманітні зв'язки соматичних прав громадян у процесі проведення біомедичних досліджень з тим зовнішнім середовищем, в якому вони існували, іншими словами, піддати всебічному аналізу конкретні умови здійснення цих відносин.

Відзначимо, особливою сферою застосування системного методу є діяльність органів влади. Діяльність як предмет управління – те, що підлягає організації в систему функціонування і (або) розвитку на основі сукупності фіксованих принципів [40, с. 169]. Така діяльність може й повинна бути предметом системного аналізу. Система органів влади має високий рівень структурування, тому дослідженню в більшій мірі підлягають функціонально-цільові особливості участі різних органів [156, с. 25] в процесі практичної реалізації соматичних прав людини. Слід враховувати, що чим нижче ранг організації, тим, як правило, конкретніше поставлені перед нею завдання, а тому більш визначеними можуть бути її цілі. Перед організаціями вищих ієрархічних рівнів зазвичай стоять більш широкі, довготривалі й часто такі, що не мають встановленого алгоритму вирішення проблеми. Тому й формулювання їхніх цілей будуть носити більш загальний характер [468, с. 14].

Таким чином, організаційні передумови та принципи належного закріплення та функціонування соматичних прав у процесі біомедичних досліджень підлягають системному аналізу, виходячи зі ступеня визначеності компетенції органів державної влади з урахуванням їх впливу на прийняття політично значущих і, отже, більш загальних за своїми цілями рішень.

Системний метод є важливим для розгляду соматичних прав як елемента системи прав і свобод людини та громадянина, а здійснення характеристики біомедичних досліджень – в системі соціальних процесів. Використання цього методу забезпечує всебічний аналіз правового статусу інституції що уповноважені на проведення біомедичних досліджень як юридичних осіб, їх співвідношення з іншими державно-правовими інститутами в Україні та зарубіжних країнах.

Застосування системного методу звичайно ж не повинно бути обмежене тільки доктринальними аспектами. Прикладне значення системного методу полягає в тому, що він дозволяє здійснити *моделювання* що використовується при формуванні відносин реалізації соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень як суспільного, політичного та правового процесів. При

цьому моделювання припускає формалізацію, разом з тим не всі елементи реформування відносин «держава-особа» можуть бути формалізовані в достатній мірі.

Разом з тим, економічна, політична, соціальна, правова, духовна та ін. системи суспільства, що знаходяться в певному стані та постійно піддаються перетворенню звичайно ж володіють системними ознаками. Основи таких систем формально визначаються в конституції і розвиваються в інших нормативних правових актах. Виходячи з цієї посилки, можна виявити формалізовані фактори, що тягнуть зміцнення й руйнування взаємозв'язків між різними елементами системи державно-правових відносин та виробити ефективні способи їх реалізації виходячи з досвіду реалізації соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень в зарубіжних країнах.

Саме тому, існуючі державно-правові відносини забезпечення реалізації та захисту соматичних прав громадян у процесі біомедичних досліджень з точки зору їх внутрішньої побудови можна охарактеризувати як єдину, організаційну, складну, ціннісно-орієнтовану, ієрархічну, напівзакриту, інформаційну систему, яка створює передумови конкретного еволюційного типу розвитку державно-правових відносин у сфері новітніх прав людини.

Державно-правові відносини щодо реалізації та захисту соматичних прав у процесі біомедичних досліджень можна охарактеризувати й як своєрідну юридичну модель, динамічну, таку, що враховує мінливість зовнішнього середовища, з якою відбувається інформаційний обмін.

Основними змінними конституційної моделі закріплення соматичних прав громадян є категорії: належне – можливе – бажане. Дані категорії привабливі тим, що схильні до уточнення при збереженні багатовимірності конституційного моделювання. При цьому, на думку Н. Мамітової, створення моделі починається з визначення ідеальних параметрів (в нашому випадку взаємовідносин державі і церкви). Далі встановлюються реальні наявні засоби конституційного регулювання. Формулюється найбільш доцільний тип державно-правових відносин і визначаються оптимальні шляхи їх встановлення, найбільш

ефективні, менш енергозатратні й такі, що скорочують часову відстань до бажаного результату [271, с. 78].

Моделювання проводиться за наявності двох компонентів, що співвідносяться один з одним: фактичних та юридичних державно-правових відносин. Фактичні та юридичні відносини держави та особи не збігаються, а їх взаємна підпорядкованість набуває характеру конкуренції. Така конкуренція цілком підтримується, оскільки забезпечує досягнення бажаного стану об'єкта конституційного регулювання шляхом проектування однієї системи на іншу [41, с. 164].

Важливим для дослідження соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень видається й *порівняльно-правовий метод*, або ж метод конституційної компаративістики (у юридичній науці нині також утверджується однойменна галузь (напрямок) правових досліджень) [296, с. 189], який дає можливість визначати загальні тенденції розвитку взаємовідносин держави і закладів уповноважених на проведення біомедичних досліджень, реалізації соматичних прав людини в цілому й зокрема в процесі проведення біомедичних досліджень, відносин держави та окремих категорій громадян на основі порівняльного аналізу розвитку аналогічних відносин у різних державах світу. Водночас саме порівняльно-правовий метод дозволяє виявити не лише загальні тренди розвитку (*реалізації соматичних прав у процесі проведення біомедичних досліджень – М.Г.*), а й підкреслює унікальність, феноменологію таких відносин у кожній окремо взятій державі, включаючи Україну. Адже, як відомо, лексема «порівняння» тлумачиться саме як зіставлення чого-небудь з метою виявлення схожості та розбіжностей [421, с. 21].

Очевидно, що історично сформована система державно-правових відносин в сфері реалізації окремих прав людини чи її складові елементи не можуть бути інсталювані в правову систему нашої держави. Але досвід еволюціонування такої системи взаємовідносин, поміж іншим і неоднозначний або негативний, дозволяє мінімізувати помилки і прорахунки в розвитку правових відносин в Україні.

Метод конституційної компаративістики видається ефективним і доречним не лише при дослідженні реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень як неподільної єдності, а й у процесі пізнання юридичних властивостей конституційно-правових норм та інститутів. Тобто, саме метод конституційної компаративістики є дієвим і для синхронного дослідження основних елементів реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень.

Крім того, цей метод допомагає провести зіставлення юридичних понять, явищ, процесів, виявлення спільних і відмінних рис при дослідженні реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень. А. Ковбан вказує також на те, що порівняльно-правовий метод є ефективним при з'ясуванні праворозуміння різних світоглядних та релігійних концепцій, виявленні особливостей співвідношення правових та релігійних норм, відносин релігійних та державних інститутів у процесі правового й організаційного регулювання та забезпечення діяльності цього механізму [165, с. 78].

Соматичні права, вказує Ю. Турянський, поєднують щонайменше чотири науки – медицину, біологію, інформатику та правознавство. З розвитком медичних та біологічних знань з'являються нові можливості, інформатика акумулює їх та піддає поширенню й технічному удосконаленню, а правознавство переводить ці можливості в легалізовані державою об'єктивні права. Синтез цих чотирьох напрямів і зумовив виникнення нового інституту прав людини – соматичних прав. Відтак вдалося сформулювати загальний підхід до цілої сукупності явищ природи й суспільства та визначити основні принципи функціонування цього інституту прав людини [412, с. 39].

Відзначимо, порівняльно-правовий метод, як і метод конституційної компаративістики, має широкі можливості за умови врахування *історично-ретроспективного методу*. Цей метод розвиває та конкретизує раніше згадуваний методологічний принцип історизму та дозволяє пізнати закономірності генезису реалізації соматичних прав. Зокрема, його застосування дозволяє виявити передумови і час виникнення та утворення соматичних прав,

періодизувати основні етапи їх розвитку та вдосконалення, а також визначити передбачувані шляхи їх подальшого генезису в Україні та за кордоном.

Отже, важливу роль в історико-правовому науковому дослідженні відіграє власне історіографічний метод, який дає змогу структурувати роботу, визначити мету, завдання, узагальнити доробок науковців у межах визначеної теми, виділити коло питань, які потребують розгляду. Цей метод як загальнотеоретичний підхід до здійснення історико-правових пошуків обґрунтував, зокрема, український учений Н. Гупан: «У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)» [87, с. 7–8].

Системотворчим чинником історіографічних досліджень є теоретизація історико-наукового пізнання, пише О. Кіян. Теоретичні засоби дослідження дають змогу визначити гносеологічну природу історіографії як науки, окреслити її місце та функцію в системі інших дисциплін. Одним з найістотніших критеріїв історіографічного аналізу є характеристика принципів дослідження, які реалізуються через систему історичного мислення. На думку більшості теоретиків історії історичної науки, саме зміна історичного мислення і є домінантною рушійною силою процесу історичного пізнання взагалі. Розбіжність полягає лише конструкції самої категорії «історичне мислення», яке дає різну змістовну інтерпретацію [161, с. 251]. За визначенням І. Колесник, стиль історичного мислення - це тривала сукупність соціально-психологічних настанов, теоретико-методологічних принципів та аксіологічних орієнтирів, який має різні прояви в проміжок кожної певної епохи [172, с. 42].

Історико-ретроспективний метод забезпечує ефективність аналізу еволюції соматичних прав людини, ставлення до них різних релігійних напрямків та течій. Завдяки цьому науковому інструменту дослідник здатний висвітлити матеріал послідовно, в хронологічному порядку, по мірі їх виникнення, що забезпечить об'єктивність дослідження. Саме аналіз різних процесів у сфері відносин «держава-особа» забезпечить виявлення тенденцій і закономірностей їхнього генезису. Крім того, на цій основі можна простежити

наявність чи відсутність наступності в розвитку держави і права, і дійти висновку про доцільність або недоцільність використання відповідного історичного досвіду. Так, проаналізувавши розвиток прав і свобод людини, зокрема, соматичних прав, можна зробити висновок про наявність тенденції їхнього постійного розширення і посилення їх захисту [34, с. 44].

Важливо зауважити, пише Ю. Турянський, що історико-поступальний аналіз розвитку інституту прав людини та доктрини конституціоналізму дає змогу констатувати, що біфуркаційний стан системи інституту прав людини зумовлений впливом державно-правових та громадських явищ. Під біфуркацією розуміють протяжний у часі процес, коли відбувається якісна перебудова властивостей політичної системи. Щоправда, поява прав людини четвертого покоління не пішла за класичною системою трансформації. Чинниками особливого впливу на сучасний біфуркаційний стан є науково-технічний прогрес, який полягає не тільки в безперервному розвитку науки і техніки, а постає як сучасне екстраординарне явище, оскільки «сучасна цивілізація вступила в новий тип прогресу – інноваційно-антропокосмічний, який характеризується інтенсивним освоєнням космосу, високим динамізмом, швидкою зміною знань, інформації, технологій» [412, с. 37].

Слід окремо розглядати й *структурно-функціональний метод* вивчення реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень. В основі його лежить структурно-функціональний аналіз, який утвердився в соціології наприкінці XIX ст. (Б. Малиновський, А. Редкліфф-Браун, Е. Дюркгейм та ін.) і з початку свого існування виступав своєрідною антитезою одноплосинному лінійному історизму гегелівського зразка, хоча у вигляді цілісної та завершеної методології структурно-функціональний аналіз сформувався лише в середині минулого століття (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.). Проте в їх розумінні структурно-функціональний метод залишався таким, що може бути застосований лише до стабільної суспільної системи, взятої поза своєю історією, поза системними діахронними змінами [34, с. 41].

Спроба внести в структурно-функціональний метод елементи історизму, пише В. Федоренко, була розпочата американським соціологом К. Девісом, виявилася невдалою, і від неї згодом відмовився сам автор. Антиісторизм структурно-функціонального методу привів до відмови від нього практично всіх сучасних теоретиків права. Проте, починаючи з кінця XX ст., цей метод і його наукознавчий потенціал привернув увагу правознавців і набув широкого застосування для пізнання різного роду юридичних явищ [421, с. 20].

Основу структурно-функціонального методу становить поєднання двох поширених у науці методів функціонального аналізу та структурного аналізу, вказує вищезитований вчений. Перший із них дає змогу пізнати механізм функціонування основних елементів, покладених у основу конституціоналізму, а, отже, і дієвість цієї системи загалом. Метод структурного аналізу, будучи тісно поєднаним зі специфікою системного та структурного методів, передбачає пізнання структурних елементів, норм та інститутів, а також інших зрізів (рівнів) парадигми конституціоналізму взагалі та конституціоналізму зокрема з метою виявлення їх юридичної природи, яка взаємокорелюється з властивостями всієї системи конституційного права України [421, с. 21].

Таким чином, структурно-функціональний метод пізнання реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень є системою правил, прийомів і способів, які дозволяють розкрити внутрішню структуру досліджуваного нами правового інституту, його складових елементів, а також встановити основні напрямки та види цілеспрямованого впливу відповідних базових елементів науки конституційного права загалом на суспільні відносини, що є предметом конституційно-правового регулювання.

Важливим методом дослідження реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень є й *формально-догматичний, або ж юридичний метод*. Цей метод є одним із найдавніших у державно-правовій науці. Так, свого часу, в середині XIX ст., О. Романович-Словатинський писав, що зміст догматичного методу полягає в групуванні та коментарях чинного

позитивного права, наскільки воно витребуване практикою та обов'язкове на час дослідження [340, с. 51].

Попри давні витоки, цей метод зберігає свої особливості не лише в позитивістській, а й у постпозитивістській методології пізнання правової реальності, а в нашому випадку дозволяє пізнавати сутність, зміст і властивості відносин «держава-особа», виходячи із усталених законів формальної логіки. Так, становлення, розвиток та припинення складових відносин реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень відбувався переважним чином логічно й послідовно, тому знання та використання законів логіки дає змогу прогнозувати основні моделі генезису реалізації соматичних прав в процесі проведення біомедичних досліджень на сучасному етапі її розвитку.

В даному контексті надзвичайно актуальне середньовічний суперечка номіналістів і реалістів. Номіналісти виходили з уявлення про те, що загальні поняття («універсалиї») – це просто назви. Реально існують не поняття, а окремі речі з їх індивідуальними якостями. Поняття – лише загальні імена, якими позначаються подібні предмети, але які не відображають властивостей і якостей одиничних речей. Реалісти, навпаки, вважали, що загальні поняття існують реально та об'єктивно й передують існуванню об'єктивних речей [429, с. 151]. Даний спір стосується безпосередньо такого поняття, як соматичні права: чи існує можливість їх реалізації в сучасному суспільстві, і чи можна говорити про реалізацію соматичних прав у разі відсутності відповідних механізмів на загальнодержавному рівні.

Крім того, важливе питання щодо точного змісту поняття соматичні права: зводиться воно лише до тексту Основного закону, чи включає наступні авторитетні тлумачення або має бути відкритим для раціональної інтерпретації з позицій здорового глузду в його сучасному розумінні, чи враховує позицію релігії?

Так, зокрема, важливим революційним кроком в інтерпретації Біблії стала спроба її раціональної критики в Новий час. Спіноза у своєму «Богословсько-

політичному трактаті» поставив ряд проблем, схожих з тими, які дискутуються сучасними конституціоналістами. Для встановлення точного сенсу священних законів він пропонував ввести певну градацію відомостей про них виходячи з їх інформаційної достовірності. У зв'язку з цим він проводив іманентну критику священних текстів (виходячи з їхнього історичного, логічного та лінгвістичного аналізу); думок пророків (справжніх і тих що приписуються їм), і від них переходив до детального аналізу змісту кожного пророцтва, одкровення й дива (для чого давалися точні визначення цих понять і встановлювалася ступінь достовірності свідчень про них). Він підкреслював необхідність дотримання граничної обережності, щоб «не змішати думки пророків та істориків з думкою Святого Духа й правдою речі» [229, с. 28]. Подібним чином, дилема конституційного закріплення державно-правових відносин у сфері реалізації соматичних прав полягає в тому, щоб не підмінити дух або навіть текст конституції її неадекватним тлумаченням.

Важливим, як на наш погляд методом дослідження інституту соматичних прав людини є й *метод конкретно-соціологічних досліджень*. Безперечно, пише Д. Белов, звернення до соціології та психології правового регулювання, хоча й ускладнює наукове праворозуміння, вводячи в нього додаткові складові, приносить разом з тим і методологічні можливості особливої якості [34, с. 44]. «Людські індивіди, – зауважив Г. Еллінек, – нескінченно різні; в кожному з них є своєрідний, не повторюваний елемент, яким визначається його соціальна діяльність» [115, с. 22]. Таким чином, регулятором правової поведінки вважати психічний стан людини, поставлені в якості прямої причини юридично значущих вчинків, тоді з'являється спосіб позбутися від ряду протиріч, що обтяжують юридичну науку в тих випадках, коли вона надмірно замикається в рамках правової догми [34, с. 41].

Отже, метод конкретно-соціологічних досліджень дозволяє встановити рівень довіри громадян і громадянського суспільства загалом до механізму захисту прав людини в Україні та, зокрема, реалізацію соматичних прав людини у сучасній правовій реальності чинного конституційного законодавства,

конституційно-правової науки і освіти тощо. Метод конкретно-соціологічних досліджень, пише В. Федоренко, є ефективним способом пізнання конституціоналізму за умови існування гармонійно розвинутого громадянського суспільства, коли суспільна думка, навіть якщо вона виражається не на референдумі чи виборах і має характер імперативного рішення, є важливим чинником впливу на конституційну правотворчу та правозастосовну діяльність учасників конституційного процесу. В цьому випадку саме громадяни та громадянське суспільство перевіряють ефективність і витребуваність як власне парадигми конституціоналізму України, так і набутих юридичною наукою знань про її правові властивості [421, с. 23].

1.2. Розвиток теоретико-правових підходів до розуміння сутності соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень

Задля створення надійного сучасного наукового фундаменту розуміння сутності соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень доцільним вбачається історичний екскурс у специфіку дослідження того чи іншого правового питання конституційно-правових засад закріплення окремих соматичних права, виділення певних пріоритетів дослідження, формулювання доктринальних положень, на підставі яких і формувалося раніше діюче та чинне законодавство. Це дозволить виділити певні тенденції розвитку як правової доктрини, так і нормотворчої діяльності, результатом якої є докорінне вдосконалення чинного законодавства України, у тому числі й кодифікованого змісту, окреслити певні проблемні питання із одночасним з'ясуванням шляхів їх вирішення у різні історичні періоди із тим, щоб уникнути в майбутньому негативного та запозичити позитивний досвід. Саме врахування історичного досвіду доктринальних досліджень певних правових феноменів, на думку В. Колпакова, дозволяє формувати досконалу сучасну наукову базу для вдосконалення конституційно-правового статусу того чи іншого правового інституту [178, с. 62].

Історіографічний аналіз як науковий метод історичних досліджень, вірно зазначає Л. Березівська, набув поширення в історико-правових розвідках. Нині історіографія в історичній науці виокремила в окремий науковий напрям і входить до переліку навчальних дисциплін, що вивчають майбутні історики. Водночас застосування історіографічного методу в історико-правових працях супроводжується низкою проблем: невідповідність дослідників до застосування історіографічного методу, оскільки переважна більшість із них не має історичної освіти; нерозуміння важливості й обов'язковості здійснення історіографічного аналізу; відсутність в окремих дисертаціях історіографічного розділу, що знижує вірогідність новизни дослідження тощо. При цьому

зазначимо, пише вчена, що історіографічний аналіз дає змогу виявити недосліджені або малодосліджені наукові проблеми, сконцентрувати навколо них дослідницькі зусилля, забезпечує актуальність і теоретичне значення дослідження, крім того, застосування цього методу є виявом культури дослідника. Історіографічний аналіз, що передбачає вивчення праць істориків у галузі права, відрізняється від джерелознавчого аналізу, який сконцентований на першоджерелах [31, с. 5].

Створення історіографії будь-якої галузі знань, відзначають В. Черниш та В. Степаненко, є показником зрілості певної науки, необхідним елементом її самосвідомості: відслідковуючи історичний розвиток інституту, вчені отримують можливість глибше зрозуміти його сучасний стан, проблеми і протиріччя, більш чітко побачити перспективу. Тому закономірним є те, що по мірі розвитку науки про права людини зростає й інтерес до її історії, а поява історіографічних праць є свідченням цього [450, с. 5].

Важливим етапом будь-якого історико-правового дослідження є формування його джерельної бази – сукупності опублікованих та неопублікованих джерел, пише Н. Коляда. Причому для вирішення поставлених завдань дослідник має використовувати як уже відомі, так і нові джерела. Питання відбору, встановлення достовірності, а також точності історичних джерел, методи обробки й аналізу відомостей, які вони містять, розробляються джерелознавством – спеціальною галуззю історичного знання, наукою про історичні джерела, теорію та практику їх використання в дослідженнях [179, с. 8]. При цьому, можемо стверджувати, що загальні методологічні особливості джерелознавства знайшли відображення й у контексті дослідження категорії «соматичні права». Проте нині ця проблема, поки що недостатньо висвітлена в правовій літературі. Причиною цього, як на наш погляд, є історична «новизна» власне інституту соматичних прав людини.

Особливості вивчення юридичних фактів полягають у тому, що їх не можна безпосередньо спостерігати та експериментально відтворити. Безперечно, факти минулої правової дійсності пізнаються опосередковано, через конкретні

правові джерела. Науковці у сфері історії держави та права визнають різноманіття видів юридичних джерел, яке, у свою чергу, породжене різноманіттям форм соціально-педагогічної діяльності людей і відносин між ними. Тому важливим розділом методології історії юриспруденції є й джерелознавство.

Історія та методологія юридичної науки, на думку Є. Яркової – нова для системи вітчизняної юридичної освіти дисципліна. Її поява зумовлена низкою причин. Однією з головних причин можна вважати радикальну, у порівнянні з науковою революцією, зміну парадигмальних підстав вітчизняної юридичної науки. Суть цієї зміни можна визначити як перехід від моністичної моделі правової науки, в рамках якої історичний і діалектичний матеріалізм кваліфікувався як єдина справді наукова теорія та методологія, а історія науки поставала як історія становлення марксистсько-ленінської наукової парадигми; до плюралістичної моделі, що базується на ідеї теоретичного й методологічного різноманіття та уявленні про те, що шлях до створення справжньої теорії та методології правової науки лежить через вивчення історії цієї науки [473, с. 7].

Історико-правове знання становить основу сучасної й майбутньої правової культури, дає координати й інструменти орієнтації в проблемах юриспруденції. Відповідно, сучасний історик у галузі правових знань має чітко усвідомлювати спільне та відмінне між історіографією та джерельною базою дослідження. Тому обов'язковим компонентом професійної підготовки й майстерності історика права є наукова організація та висока культура опрацювання й використання історіографічних праць і джерел. Безпорадність щодо їх практичного використання негативно впливає не тільки на якість досліджень, а й загалом на ефективність наукової діяльності. Історик у галузі права повинен уміти знаходити потрібні йому історіографічні праці й джерела, ґрунтовно досліджувати й правильно їх тлумачити, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості відповідних документів, тобто мати навички наукової критики [289, с. 11].

«Постмодерна епоха», пише Т. Попова, викликала закономірну трансформацію дисциплінарного ландшафту юридичної науки. Особливо це торкнулося т. зв. рефлексивних дисциплін, об'єктом яких виступає саме знання, процес пізнання, інтелектуальний процес в цілому. Рухливість і умовність дисциплінарних кордонів на когнітивному рівні, видозміна власного епістемологічного горизонту, зіткнення різних дисциплінарних традицій внаслідок міжнаціональних контактів і т.д. призводять до неминучої еволюції дисциплінарного образу конкретної галузі юридичного знання. Вироблення стратегії з підтримання власного наукового статусу з необхідністю змушує звертатися до ретроспективному аналізу – до дисциплінарної історії [306, с. 232].

Джерелознавство, відзначає О. Петренко, має свій специфічний предмет і використовує особливий метод пізнання об'єктивної реальності. Головне завдання джерелознавства – вивчення об'єктів культури як джерел інформації про людину та суспільство [289, с. 11]. При цьому, основою джерелознавства в галузі прав людини є розуміння джерела права як продукту цілеспрямованої людської діяльності, як явища правової культури. Своєю чергою, пише О. Петренко, це орієнтує на системне дослідження джерел, на звернення до творів культури, створених в процесі діяльності людини, які відобразили соціальні, психологічні, управлінські, педагогічні та інші аспекти розвитку суспільства й особистості, влади та права, моральності, мотивів і стереотипів людської поведінки в певних умовах. Джерела містять повний обсяг соціальної, політичної, культурної, історико-педагогічної тощо інформації, що слугує основою отримання нового фактичного знання [289, с. 11]. Таким чином, в дослідженні соматичних прав людини та механізму їх реалізації при проведенні біомедичного дослідження, важливим є не стільки тлумачення змісту тексту, скільки інтерпретація джерела як явища правової культури.

Порівняльний аналіз дисциплінарної історіографії інституту соматичних прав людини (*тут ми цілком поділяємо думку Т. Деметрадзе – М.Г.*) сприяє більш якісному баченню всього блоку правових дисциплін, їх ієрархії в системі юридичної науки, в гуманітаристиці в цілому, подоланню «дисциплінарних

бар'єрів» у науковій діяльності юристів, можливості прогнозування трансформаційних процесів, пошуку різних варіантів міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу в рамках спеціалізації правових досліджень щодо інституту соматичних права людини та механізму їх реалізації при проведенні біомедичного дослідження [98, с. 34].

Історії юридичної науки, пише Т. Попова, в цьому випадку належить особливе місце, тому що вона виступає не тільки як «засіб аналізу» дисциплінарної історії всього «сімейства» правових дисциплін, а й відіграє щодо самої системи юридичної професійного знання т.зв. «інтегруючу роль». При цьому дисциплінарна юриспруденція самої історії правової науки, врахування її національно-регіональної специфіки допомагає виявити типологічну різноманітність її дисциплінарних образів у системі європейської і світової юридичних практик, дати основу більш чіткому осмисленню структури рефлексивних дисциплін, вироблення оптимальних принципів побудови класифікаційних схем правового наукового знання, в тому числі на етапі його дисциплінарного розвитку. Саме тому, відзначає вчена, створення «картографії» історіографічних дисциплінарних правових традицій з метою знаходження ними свого місця в юридичній науці сприятиме ідентифікаційної стійкості, вдосконалення парадигмальних засад «історіографічного базису», зміцненню епістемологічного статусу правового інституту [306, с. 233].

На думку О. Міхно, дослідження потребує систематизації джерел не за хронологічною чи типовою ознакою, а за характером відображення в них правової дійсності. Здійснюючи таке історико-правове дослідження, необхідно чітко розмежовувати основні процеси. Так, офіційні документи, рекомендації, інструкції, дисертації, монографії тощо відображають переважно теоретично-правовий і почасти навчально-методичний аспекти. Але ж результат цього вивчення – власне наукове дослідження – оформлює вчений у вигляді офіційного документа. Тому непомітна в потоці офіціозу, але найцікавіша сторона – внутрішня – представлена в самих текстах, які є результатом вивчення й становлять особливий дослідницький інтерес [237, с. 17].

Полісемантизм поняття «історіографія соматичних прав людини» передбачає конкретизацію інституту соматичних права в межах тематики механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в цілому, в якій розкривається один з його можливих смислів – історія правового знання. У цій системі координат варто позиціонувати історіографію інституту соматичних прав в процесі здійснення біомедичного дослідження як інтелектуальну історію, що, на думку Т. Сидорової вивчає процес осмислення історичного минулого в просторово-часових системах і суб'єктивно-особистісних сприйняттях: персоналії, їх предмет вивчення, епістемі, технології, науковий інструментарій в рамках дослідження інституту нотаріату як органу по захисту прав і свобод людини і громадянина. При цьому, історії науки, відзначає вчена, властива функція ретрансляції в концентрованому вигляді згустків колективної пам'яті про його минуле, якщо мається на увазі сукупний досвід осмислення «історичного», відтворення образів цього минулого, відображеного в теоріях і концепціях, що несуть на собі печать індивідуальності їх творців і «знаків» їх часу. Сучасне якісне дослідження з історії науки є комплексним, системним, спирається на міждисциплінарний підхід, що синтезує можливості суміжних юридичних наук [359, с. 236].

Тобто, як бачимо, історія становлення та розвитку механізму реалізації та захисту соматичних прав людини є невід'ємною складовою частиною історико-правового процесу. Вивчення позитивного досвіду в цій галузі, яка має глибоке історичне коріння та тісно пов'язана із соціально-економічними й політичними процесами, є важливим як для теорії, так і для практики. Невід'ємним елементом наукової розвідки будь-якого рівня та спрямування є ґрунтовна саме джерельна база, критичний аналіз і систематизація якої – першочергове завдання справжнього вченого. Саме це уможливорює здійснення об'єктивного й неупередженого дослідження в галузі юриспруденції, на чому наголошують сучасні науковці [73, с. 23].

Якщо говорити про аналіз основних джерел з тематики нашого дослідження, то насамперед слід виділити праці Д. Белова, Ю. Волошина та А. Крусян з питань загальної теорії сучасного конституціоналізму.

Д. Белов в своєму дисертаційному дослідженні «Парадигма українського конституціоналізму» [35] висвітлює особливості категорії парадигма сучасного українського конституціоналізму з урахуванням конституційно-правових реалій вітчизняної практики. Досліджено проблематику становлення та розвитку парадигми сучасного українського конституціоналізму. З використанням історичного підходу розкрито поняття та генезис науково-практичної парадигми конституціоналізму. На основі аналізу конституційного законодавства України, судової та адміністративної практики, науково-теоретичних досліджень автором розкрито зміст конституціоналізму та надано характеристику його структури. Визначено та досліджено складові сучасного українського конституціоналізму, зокрема встановлено, що поняття «конституційний лад» як основна та інтегруюча категорія науки конституційного права, якій притаманний більшою мірою нормативний зміст. Розкрито юридичні властивості норм що закріплюють засади конституційного ладу. Вченим, зокрема, доведено, Конституція визначає всю парадигму конституційно-правових відносин. Досліджено правову природу перетворення конституції, виділено три основних способи перетворення змісту конституційних норм без зміни тексту самих конституцій. Д. Беловим розкрито особливості еволюції конституційних моделей влади в Україні, визначено концептуальні засади конституційного транзиту, а також особливості конституційної реформи в Україні, як наслідку формування нової парадигми українського конституціоналізму.

Цікавою, як на наш погляд є праця Ю. Волошина «Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики» [67], де вченим розглянуто процес формування конституційно-правового механізму інтеграції в умовах глобалізації. Автор звертає особливу увагу на конституціоналізацію міжнародного права, а також його інтернаціоналізацію. Вчений обґрунтовано дійшов висновку, що конституційно-правове забезпечення

інтеграції вбирає складну та динамічну систему, що охоплює норми, засоби та доктрину, уможливлуючи в такий спосіб цей процес, а глобалізація торкається навіть конституціоналізму. Поняття «наднаціонального конституціоналізму» охарактеризовано як конституційно-правове забезпечення участі держави в процесах інтеграції, а право повинно задавати вектори в цьому прогресивному розвитку. У дисертації розглянуто і проблематику трансформації суверенітету в сучасних умовах, що пов'язано з політичними, економічними та соціальними елементами.

А. Крусян в своїй дисертаційній роботі «Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика» [192] вперше запропонувала періодизацію генезису науково-практичної парадигми конституціоналізму, його розвитку та становлення. Проаналізувала конституційно-правову свободу людини, її захист, звертаючись до захисту від держави та захисту самою державою (це важливо під час аналізу допустимості меж втручання держави в життя індивіда), а також запропонувала функціональний механізм сучасного українського конституціоналізму.

Важливою частиною нашого наукового дослідження стали праці у галузі соматичних прав. При цьому, слід виділити таких вчених, як В. Крусс та М. Лаврик, Ю. Турянський та В. Пішта.

Зокрема, загальні підходи соматичних прав поступово ввів у науковий обіг вчений В. Крусс, а саме як можливість людини самостійно розпоряджатися своїм тілом. Особливо варта уваги його праця «Теорія конституційного правокористування» [191]. В той же час, слід погодитися із Ю. Турянським, що тематика соматичних прав людини стала предметом дослідження багатьох науковців на пострадянському просторі, але в Україні наразі не можемо констатувати інтенсифікації її розвитку [412, с. 34].

Вкрай важливою для нашого дослідження є роботи М. Лаврика, серед них, зокрема, можна виділити «Гарантії конституційних прав людини (соматичний аспект)» [207], де соматичні права людини проаналізовано крізь призму конституційних гарантій, що видається прийнятним з огляду на їхній

компонентний склад. Автор також розкриває поняття конституційних прав людини, вбачаючи під гарантіями і правові, і політичні, економічні та духовні складники, що забезпечують реалізацію та захист конституційних прав людини, які слугують основою можливості людини самостійно розпоряджатися своїм тілом. Цілком ґрунтовно зауважено, що юридичні гарантії соматичних (конституційних) прав людини містяться і в конституції тієї чи тієї держави, і в іншому законодавстві, що можна продемонструвати на вітчизняному прикладі [412, с. 34].

Важливою, як на наш погляд є й дисертаційна робота Ю. Турянського «Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження» [412, с. 34]. У дисертації, серед іншого, на основі аналізу міжнародних нормативних актів, моніторингових звітів, практики зарубіжних країн, національного законодавства та правореалізаційної практики, статистичних даних, авторського опитування громадської думки, аналізу наукової доктрини проведено комплексне теоретико-правове дослідження соматичних прав людини у сучасній доктрині конституціоналізму. Вченим виокремлено передумови появи та подальшого розвитку групи соматичних прав людини: науково-технічний прогрес, міжкомплементарність наукових досліджень, зміна суспільної психології та корекція морально-етичних норм. Доведено, що в сучасній доктрині конституціоналізму простежується становлення групи соматичних прав, яка наразі ще не має чіткої науково сформованої структури. Це зумовлено, зокрема, і прогресом технічних можливостей у сфері тілесності людини. Відтак подано авторську позицію щодо структури групи соматичних прав та виокремлено: право на власний геном; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність; право людини на модифікацію свого тіла; право на безболісну смерть; право на розпорядження своїм тілом та його частинами після смерті; право на вживання наркотиків і психотропних речовин з метою полегшення страждань.

Цікавою, з точки зору тематики нашого дослідження є робота В. Пішти «Адміністративно-правове регулювання трансплантації в Україні». У своїй дисертаційній роботі вченим проведено дослідження адміністративно-правового регулювання трансплантації в Україні. Визначено теоретичні і практичні проблеми та вироблено напрями їхнього вдосконалення. Досліджено розвиток адміністративно-правових норм у сфері трансплантації в Україні. Вченим акцентується увага на періоді існування Української Радянської Соціалістичної Республіки, оскільки в цей час сфера трансплантації спочатку стала об'єктом адміністративноправового регулювання, а вже згодом було сформовано повноцінну адміністративно-правову базу, яка регулювала питання щодо трансплантації нирок, легень, кишківника, підшлункової залози, реберних хрящів, кісток, а також питання міжнародно-правового співробітництва у вказаній сфері. Важливим є й те, що у роботі досліджено практику Європейського суду з прав людини у сфері трансплантації на прикладі справ «Петрова проти Латвії» та «Елберте проти Латвії». В обох справах Європейський суд з прав людини знайшов порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а у справі «Елберте проти Латвії» – ще й порушення статті 3 вказаної конвенції. К. Войтишек в окремій думці у справі «Петрова проти Латвії» акцентує увагу на тому, що Європейський суд з прав людини не дав відповідь на питання про подальшу роль родичів померлого у прийнятті рішення про вилучення/не вилучення анатомічних матеріалів в донора-трупа: чи є при цьому родичі автономними суб'єктами, чи вони є лише виразниками волі померлого. Саме у цьому ми вбачаємо подальший розвиток практики Європейського суду з прав людини у сфері трансплантації.

Особливої уваги, як на наш погляд, заслуговує праця «Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень», яку ми написали у співавторстві разом із С. Козодаєвим, Д. Беловим та Ю. Бисагою [171]. Так, зокрема, у роботі досліджено особливості сутності та змісту конституційних принципів прав людини, як основи правового регулювання проведення біомедичних досліджень. Автори розкривають сутність

та зміст міжнародних та національних правових стандартів проведення біомедичних досліджень за участю людини. Вченими з'ясовано, на сьогодні відсутні стандарти правового регулювання охорони прав людини під час проведення біомедичних досліджень на національному рівні та на рівні міжнародних актів у цій галузі. В монографії цілком логічно розкрито особливості змісту біомедичного дослідження, як об'єкту конституційно-правового регулювання, а також визначено особливості конституційно-правового статусу учасників біомедичного дослідження. Встановлено, терміни «медичний експеримент», «клінічне дослідження», «клінічне випробування», «досліди над людиною», використовуються у вітчизняному законодавстві та наукових джерелах, як однопорядкові категорій, що означають одне і те ж явище, разом з тим, більш вірним є використання терміну «біомедичне дослідження». Вченими досліджено межі допустимого втручання при проведенні біомедичних досліджень за участю людини, а також визначено етичну експертизу біомедичних досліджень як способу захисту прав людини.

Хотілося б відзначити, що досить значна частина наукового матеріалу, який стосується власне біомедичного дослідження була використана якраз із наших спільних напрацювань із вищезазначеними вченими.

В окрему групу джерел, на наш погляд, слід віднести правці, що стосуються взаємовідносин держави та церкви в контексті механізму реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина.

Зміст державно-церковних відносин як доктринальне вираження процесу конституційних перетворень, положення, що обґрунтовують теорію Конституції, що дають аналіз конституційного розвитку держави, є самостійним розділом науки конституційного права [170, с.34]. Дослідження, що стосуються реалізації права громадян та ставлення до цього інституту Церкви в певній мірі виходять за межі предмета конституційного права як галузі права незалежно від змісту наукових підходів щодо визначення кола відносин, які регулюються цією галуззю [201, с. 12]. Теоретичні уявлення про відносини держави і церкви неминуче будуть охоплювати аспекти, які не зводяться до предмета

конституційно-правового регулювання. Відповідно методологічно невиправданим було б обмежувати уявлення про державно-церковні відносини лише аналізом норм конституції, вірно відзначає А. Киридон [157, с. 13].

Сутність державно-церковних відносин як важливого елемента в розвитку кожного суспільства та відповідно однієї з категорій конституційного права визначає необхідність розгляду їх з позицій онтології, гносеології та аксіології права. Таким чином, дослідження цих досить складних відносин неминуче передбачає визначення підходів до їхнього пізнання, дослідження порядку та принципів їх реалізації та захисту, соціально-правового «буття», аналіз тих цінностей, які набувають політико-правове вираження [158, с. 283].

В рамках тематики нашого дослідження варте уваги схематичне окреслення основних тенденцій та напрямків розвитку історіографії державно-церковних відносин, а також форми, характер й зміст інтелектуальної форми унаочнення наукового доробку. При цьому основну увагу приділено принциповим концептуально важливим підходам щодо осмислення проблеми, які склалися від часу суттєвих змін як у вимірі геополітичному, так і в методологічному [159, с. 3]. Саме тому, погоджуючись із А. Киридоном, структурно можна виокремити кілька компонентів: 1) формування історіографічного доробку та тематична структурованість історіографічного простору; 2) методологія, джерелознавча культура та спосіб аргументування проблеми. При цьому методологію, джерелознавчу культуру та спосіб аргументування видається доречним розглядати в контексті проблематики конкретних дослідження та відповідної часу історіографічної ситуації [159, с. 3].

Історіографічні дослідження дають можливість окреслення проблемного поля та визначити коло науковців, долучених до розробки тієї чи іншої проблеми. Як зауважує сучасний дослідник В. Кравченко українська історіографія нині відіграє подвійну інструментальну роль: з одного боку, вона є важливим чинником доктрини державно-національного будівництва, спрямованого (принаймні теоретично) на відокремлення від радянської спадщини та легітимацію нової влади; з другого боку, виступає головним

засобом пізнання тієї недавньої минувшини, від якої суспільство нібито прагне відійти, – і часткою якої залишається історіографія як соціальний феномен [187, с. 491].

За роки незалежності пострадянська історіографія пройшла еволюцію тематичних пріоритетів у визначенні проблематики досліджень взаємовідносин держави й церкви. На деякий час основним завданням дослідників стала ліквідація «білих плям» історії, у тому числі й лакуарності проблеми державно-церковних відносин на різних етапах радянської дійсності. При цьому основна увага акумулювалася на політиці компартійно-радянського керівництва щодо нищення релігійних організацій та викорінення релігійного світогляду. Доволі прикметною рисою історіографії останніх років був розгляд порушеної теми у дихотомічній площині «держава – церква». Це дало можливість сформулювати уявлення про дії владних структур стосовно церкви та відтворити інституціалізацію самої церкви (зокрема й через посилення інтересу до проблематики) [159, с. 6].

На жаль питання взаємовідносин держави і церкви з точки зору обрання правильної методології дослідження не достатньо висвітлені у наукових розробках, хоча є праці релігієзнавчо-історичного характеру, в яких простежується взаємозв'язок етнонаціональних та державотворчих процесів з релігійно-церковними. У даному контексті уваги заслуговують роботи М. Грушевського, А. Захарчука, А. Колодного, О. Лисенка, І. Луцького, Ю. Федорова, М. Чичеровського, де проаналізовані різні підходи до суті феномену релігії, її ролі у процесі державотворення, впливу на духовно-культурний аспект відродження української нації у процесі переходу суспільства від тотального атеїзму до визнання релігії і церкви. Значення церкви у процесі трансформації світоглядних пріоритетів Української нації та творення якісно нової системи морально-етичних цінностей народу підкреслюють І. Луцький, О. Каленюк, В. Стецюк. Відносини між державою і церквою в сучасній Україні розглядалися у працях В. Бондаренка, М. Горячої, О. Грицини, А. Ковбана, А. Лесик, Т. Стефанчишина, С. Максимчука та ін. На ролі церкви у вирішенні

суспільних проблем акцентують увагу О. Гор'ячева, Н. Зайцева-Ціпок, О. Самойленко, М. Чировський, Л. Филипишин. Проте, розробок даної проблематики в обраній нами постановці є обмаль, що стимулює до ґрунтовного дослідження цього питання [283, с. 26].

Окремої уваги заслуговують наукові роботи вітчизняного вченого М. Палінчака, яким, зокрема, розроблено методологію дослідження проблеми взаємовідносин держави і церкви, виявлено їх сутнісні характеристики. Особливу дослідницьку увагу привертає аналіз відносин між державою як інституцією влади і Церквою як інституцією громадянського суспільства. Також М. Палінчаком розкривається історія вивчення державно-церковних відносин у політологічному і релігієзнавчому аспектах. Вченим розкривається змістовна наповненість державно-церковних відносин у процесі їх історичного формування і становлення. Аналізуються документи, що безпосередньо стосуються процесів розвитку державно-церковних відносин в зарубіжних країнах. Аналіз проблеми державно-церковних відносин у цих країнах передбачає дослідження вказаним нами вченим міжнародних документів, які стосуються прав людини і свободи совісті. Також вченим здійснений компаративний аналіз взаємовідносин держави і церкви в Східній і Західній Європі. При цьому, йдеться не про часткові, а про базові принципи, які є свідченням того, що наприклад, розуміння принципу відокремлення Церкви від держави «на Заході» і в багатьох східно-європейських, головним чином – пострадянських країнах, принципово різняться [285; 282; 284та ін.].

Важливо підкреслити органічне включення методології дослідження державно церковних відносин до теорії конституційного права та неможливість її існування поза конституційно-правового знання. Їх функціональне співвідношення визначив Д. Керімов: «Якщо теорія є система понять, узагальнюючих конкретні знання про відповідні об'єкти, то методологія являє собою вчення про шляхи, принципи та методи побудови та практичного застосування саме цієї, а не який-небудь іншої теорії» [155, с. 41].

Висновки до розділу 1.

1. Особлива природа методологічної основи вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень полягає в інтеграції нових наукових положень щодо способів та засобів вивчення та аналізу конституційно-правової дійсності, закономірностей її модифікації та необхідного відображення у становленні понятійно-категоріального апарату апарату конституційно-правової парадигми. Саме тому, власне методологія вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень можна розуміти як у вузькому (систему певних методів, за допомогою яких здійснюється вивчення виключно соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень) та широкому значенні (впливає з методології конституційного права).

2. За допомогою методології вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень можна прослідкувати наступність у правовому регулюванні інституту соматичних прав людини, досліджувати базисні ідеї та концепції суспільного розвитку про відповідність існуючих соматичних прав людини тим соціальним цінностям, які, і політично, і в нормативній формі, визнаються пріоритетними на даному етапі розвитку тієї чи іншої держави.

3. На основі аналізу праць теоретиків держави та права, конституціоналістів, вчених, що безпосередньо займаються вивченням соматичних прав людини, вчених-релігійних діячів можна зробити висновок про те, що історіографія соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень в широкому розумінні – це сфера наукових знань, яка вивчає розвиток конституційно-правової науки та її закономірності; у вузькому – це сукупність напрацювань із різних проблем історії сучасного конституціоналізму, прав людини, впливу релігії на права людини та механізм їх реалізації та захисту у певний історичний період.

РОЗДІЛ 2**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПРАВ ЛЮДИНИ В
УМОВАХ НОВОЇ ПАРАДИГМИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ****2.1 Конституційні принципи прав людини, як основа правового
регулювання реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних
досліджень**

Права людини і громадянина – це найважливіший інститут, який отримав розвиток не тільки в конституційному праві, а й теорії права і в іншому галузевому законодавстві. У другій половині ХХ століття цей інститут висунувся на перше місце, як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному плані. Інститут прав і свобод людини і громадянина представляє один з найбільш значних підсумків правового розвитку суспільства, починаючи з найдавніших часів і аж до наших днів, коли права людини стали неодмінним атрибутом демократичної правової держави. Дотримуючись правової концепції прав людини в її сучасному значенні, пише Т. Живуліна, Конституція оголосила людину, її права і свободи вищою цінністю. У сучасних державах права і свободи людини і громадянина гарантуються не тільки Конституцією, й іншим національним законодавством, а й відповідно до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Це виключно важливе положення, оскільки загальновизнані норми і принципи міжнародного права, міжнародні договори відповідної держави проголошуються як частина його національно-правової системи [122, с. 12].

На сьогоднішній день право, як система правил поведінки, виступає регулятором всіх суспільних процесів в державі. Право дозволяє і забороняє, охороняє і карає. Іншими словами, право безпосереднім чином впливає на людське життя. Формула, яка складає суть правового регулювання, містить в

собі три елемента — права, обов'язки, відповідальність. Право встановлює межі можливого та зобов'язує всіх учасників певних правовідносин не порушувати встановлені правила, інакше порушники нести будуть відповідальність [471, с. 24].

У системі цінностей українського демократичного суспільства на першому місці стоїть людина (ст. 3 Конституції України). Проте взаємозв'язки суспільства й особи, громадянина та держави продовжують ускладнюватись, більш взаємозалежними стають їх інтереси й проблеми, підвищується їх взаємна відповідальність. Усі ці явища та процеси потребують глибокого осмислення, узагальнення і відображення в законодавстві. При цьому, важливе місце посідає проблема конституційно-правового статусу людини і громадянина. Центральний елемент якого — це права та свободи людини і громадянина. Система яких, за вірним твердженням О. Старобора, не може існувати без певних ідей, які закладені в їх основу. Ними є принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина [375, с. 22].

Особа в демократичній, правовій державі — це найвища соціальна цінність, яка відіграє вирішальну роль у всіх сферах матеріальній, політичній, соціальній, духовно-культурній життєдіяльності. При цьому, кожна особа індивідуальна, своєрідна, неповторна, унікальна. Її участь у діяльності правової держави залежить від матеріальних і духовних можливостей у використанні своїх суб'єктивних прав і добровільному виконанні своїх правових обов'язків. Правовий статус особи полягає у встановленні законодавством її прав, свобод, обов'язків, які представляють собою можливості, що перетворюються на дійсність за їх практичною реалізацією [70, с. 73].

Можливості прав і свобод перетворюються на дійсність не тільки завдяки їх використанню громадянами, але і, як відзначають Е. Лукашева і В. Кудрявцев — за рахунок забезпечення з боку держави всіма необхідними матеріальними, соціальними, духовними засобами, охорони та захисту цих прав і свобод відповідними органами [194, с. 3].

У «Декларації демократичних цінностей», що була підписана лідерами семи провідних світових держав, в першому пункті зазначено: «Ми віримо у

верховенство права, яке поважає і захищає без остраху і упереджень права і свободи кожної людини і забезпечує умови, в яких потенціал і дух кожної людини розвивається вільно і різнобічно, тим самим забезпечує можливість самореалізації кожної особистості» [6].

Е. Бремс відзначає так: «Якщо ідея, така як «права людини», має бути значимою в усьому світі, вона повинна враховувати неоднорідність людей у світі», повинна містити певну міру коректності, специфічності та врахування особливостей, бути спрямованою не на абстрактних, а на реальних людей [46, с. 167]. Із цією думкою дотичним є застереження відомого фахівця в галузі прав людини Дж. Донеллі про те, що культурна варіативність людської природи не лише допускає, а й вимагає значної поправки на варіативність прав людини залежно від культури. Та якщо всі права ґрунтуються тільки на культурно визначених соціальних правилах (як це стверджує радикальний культурний релятивізм), ніхто не має жодних прав лише тому, що є людською істотою, застерігає автор. Ураховуючи те, що культура може впливати і впливає на наявність та на вираження багатьох аспектів людської природи, не можна заперечувати існування соціального аспекту людської природи, яка виражається як діапазон можливостей у певних межах. Припускаючи можливість існування універсальних моральних правил або цінностей, автор переконаний, що «права людини в чіткому й очевидному розумінні (невідчужуване право, що однаково належить усім, та на якому ґрунтуються найвагоміші претензії, котрі можуть бути висунуті проти держави й суспільства), є лише одним з механізмів захисту людської гідності, яка в будь-якому випадку є поняттям, що великою мірою визначається культурою» [108, с. 131-132, 133].

Всі це приводить до думки, що сучасний підхід із задекларованими принципами демократії дещо є застарілим і весь світ потребує переосмислення набутих та пошуку нових підходів до розуміння рівності, справедливості, захисту і т.д.

Необхідна стійкість концепції захисту прав і свобод людини і громадянина досягається шляхом опори на систему принципів, перевірених наукою та

практикою. Життєстійкість і прогресивність даної концепції складається за допомогою поєднання правових, моральних, традиційних, інших соціально-регулятивних норм. Врахування такого підходу перешкодить юридичному негативу стати домінуючим явищем правової системи, стримає натиск правового нігілізму й індиферентності [225, с. 55].

Не можна не відзначити, що конституційне оформлення обов'язку держави захищати права і свободи людини і громадянина є індикатором демократичного державного будівництва. Цей обов'язок знаходить функціональну визначеність через діяльність владних структур усіх гілок. Захист державою конституційних прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань і прямих порушень, на думку А. Воронова, є додатковою стадією в процесі їх реалізації, виникає у зв'язку з певними юридичними фактами. Такий захист вчені пов'язують з особливою діяльністю держави. Вона може отримати серйозний розвиток і очікувану результативність у задоволенні правозахисних претензій людей тільки при самотійному системно-діяльнісній оформленні [70, с. 74].

Політичні та економічні перетворення в нашій державі зумовили переоцінку колишніх соціальних ідей і установок. Зроблені кроки щодо істотного зниження соціальних обтяження суспільства і держави сприймаються населенням далеко не однозначно і тягнуть за собою негативні наслідки. Така ситуація свідчить про те, що соціальні проблеми мають глибокі інституційні корені і за твердженням Т. Міронової «окремими рецептами з нейтралізації конфліктів у суспільстві тут обійтися не можна» [232, с. 3]. При цьому, Е. Лукашева з цього приводу справедливо відзначає, що «права людини покликані сприяти вирішенню одного з найважливіших завдань – забезпечення сталого розвитку сучасного світу» [210, с. 89], а, В. Гурлев і А. Гурлев уточнюють, що «реальний обсяг прав і свобод особистості – це завжди якийсь компроміс, якого вдається досягти в даному суспільстві» [92, с. 84].

Права людини, відзначає І. Загоруй, розглядаються: як основоположна ідея (феномен), що відображає людську гідність, властиву кожній людині, існує на універсальному рівні за межами законодавства та розглядається як моральне й

соціальне право та водночас як суб'єктивне право, установлене законом; визначальні засади правового статусу особи; поняття, що характеризує правовий статус людини відносно держави, її можливості й домагання в певних сферах суспільного життя; як цінності, що захищаються на основі принципу рівності та без дискримінації; найважливіша компонента соціокультурної цивілізаційної системи, стиль цивілізації, основи самого суспільства й держави, її конституційного ладу. Зважаючи ці обставини вказує вчений, очевидно, можна було б говорити про права людини як про оціночний індикатор, який поєднує соціально-правові та моральні імперативи як узasadничені, відправні, основоположні й невідчужні, що належать кожній людині, а також як своєрідний критерій міри розвитку людини і, відповідно, держави та суспільства [125, с. 69].

У правничій літературі досить часто висловлюються протилежні точки зору щодо реалізації певних стійких стандартів у галузі прав людини. Одні автори вважають, що можливість їх здійснення визначається, насамперед, рівнем соціально-економічного розвитку держави (зокрема, В. Букач [49, с. 28], П. Рабінович [333, с. 84] та ін.). Інші висловлюють думку, що права і свободи людини, закріплені в загальновизнаних принципах та нормах повинні гарантуватися кожній, гарантуватися конституцією країни та її національним законодавством (зокрема, Т. Миронова [232, с. 3], В. Тимошенко [401, с. 2] та ін.).

На сучасному етапі розвитку наша держава, пройшовши серйозний шлях реформ і перетворень в різних сферах суспільних відносин, відповідно до принципів побудови демократичної, соціальної і правової держави, проголосила найвищою цінністю людини, її права і свободи, а також поклала обов'язок щодо захисту цих прав на державу. Зміна позитивістського праворозуміння природно-правовим, а, відповідно, і зміна законодавства породили необхідність перегляду деяких принципово значущих для вітчизняної науки положень, що стосуються питань захисту прав громадян [210, с. 89].

Природно-правовий підхід визнає найважливішим елементом правової матерії її духовне, ідейне, моральне начало, тобто, правові ідеї, уявлення людей

про право. Правові норми і правові відносини лише відображають і втілюють ці ідеї. Таке уявлення отримало вираз у різних правових концепціях і позначалося по-різному: як природне право, юснатуралізм, формальне або філософське право. Закони, за вірним твердженням В. Букача, прийняті державними органами, можуть висловлювати природні права людини, але можуть і розходитися з ними. В останньому випадку закон не буде визнаний обґрунтованим і правовим. Однак зміст природних прав людини не визначається державою, оскільки держава покликана лише закріпити права, належать людині від природи [49, с. 28].

І. Ільїн писав: «Основне завдання позитивного права полягає в тому, щоб прийняти в себе зміст природного права, розгорнути його у вигляді ряду правил зовнішньої поведінки, пристосованих до умов даного життя і до потреб даного часу, надати цим правилам смислової форми та словесного закріплення й далі проникнути до свідомості та волі людей як пріоритетного об'єднаного веління. Позитивне право є доцільною формою підтримки природного права» [139, с. 58]. Разом з тим, із цією точкою зору не можна не погодитися. Звичайно, категорії права і закону не збігаються, оскільки закон є однією з найбільш цивілізованих і досконалих форм вираження права. Але надмірне протиставлення цих двох понять також не приведе до досягнення позитивних цілей. Сучасна юридична думка дійшла до розуміння того, що право усвідомлюється, перш за все, як права людини, а останні не можуть існувати без їх закріплення в нормах законодавства. Саме взаємопроникнення та закріплення природного права в нормах позитивного в співвідношенні як зміст і форма – одне з пріоритетних завдань, що підлягають вирішенню на шляху побудови правової держави [410].

Права людини виникають та існують як багатогранне, складне явище, яке спирається на увесь спектр соціальних факторів, що обумовлюють їхнє існування. Відтак, проблема прав людини має багатоваріантні виміри («звучання»), глибоко проникаючи в мораль, філософію, ідеологію, релігію, право тощо. Тому права людини можуть знаходити і знаходять своє вираження й безпосереднє опертя в моралі, в ідеології й у психології людей, у їхньому

світогляді в цілому, у практиці суспільнополітичних і неполітичних рухів та організацій, у вимогах та особливостях економічного життя сучасного суспільства, у законах [125, с. 69]. З огляду на це у філософсько-правовій літературі основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виражається в тому, що «людина як людина повинна мати право» [212, с. 152]. Антропологічне обґрунтування прав людини широко обстоюють російські науковці (А.В. Поляков, І.Л. Честнов). На думку А.В. Полякова, «Права людини є єдністю легітимних правових текстів, що включають нормативну поведінку суб'єктів, діючих у власних інтересах, і забезпечених виконанням обов'язків іншими суб'єктами» [301, с. 32].

У процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у Декларації незалежності США, а також французькій Декларації прав людини і громадянина (XVIII ст.), інститут прав і свобод став центральним у конституційному праві і серцевиною конституційного ладу [23, с. 164]. Останнім часом досить часто виникає запитання: який сенс займатися правами людини, якщо у нас вже перемогла демократія? [347, с. 45], ототожнюючи при цьому демократію із владою більшості. Однак, як показує історія, влада більшості може виявитися дуже жорстокою щодо окремих людей або різних меншин (саме більшість винесла смертний вирок Сократу і навряд чи можна стверджувати, що це добре свідчення про політичний устрій Афін).

Дослідження різномірних аспектів прав і свобод людини – завдання не з простих. Протагоровська сентенція «людина – мірило всіх речей» в поетапному історичному розвитку знайшла сучасне звучання – «людський вимір», так учасники НБСЄ (ОБСЄ) назвали комплекс запитань у сфері взаємовідносин, пов'язаних з правами людини [106].

Таким чином, визнання людини «мірилом» пов'язане з виявленням системоутворюючих ланок, які забезпечують механізм захисту цього статусу. Комплексне вирішення поставленого завдання, на наш погляд, пов'язано з розглядом конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина в самостійному форматі. Відзначимо, що в конституційній науці глибше та

послідовніше розроблена теорія прав і свобод людини [16; 45; 49; 245; 250; 297; 333]. Висновки, зроблені вченими в даній сфері, систематизація наукового знання про їх природу і сутності, про принципи визначення правового статусу, класифікація прав людини, створюють, за твердженням М. Марнгейм, імпульс для вдосконалення правозахисних механізмів реалізації таких прав, пошуку адекватних і доступних процедур, вдаючись до яких, людина дійсно може відчувати себе, за конституційним визначенням, «найвищою соціальною цінністю» [223, с. 25].

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [181]. При цьому, конституційне вживання слова «обов'язок» в однині при фактичному поширенні її (обов'язки) на визнання, дотримання і захист орієнтує на їх триєдине сприйняття та дослідження. Такий підхід домінував у вивченні проблем, відбивають взаємовідносини держави та індивіда з приводу реалізації прав і свобод останнього.

Аналіз вітчизняної правозастосовчої практики дає підстави стверджувати, що практично двадцятирічний досвід вивчення та практичного застосування ст. 3 Конституції України в традиційному форматі показав, що істотних позитивних змін у галузі прав і свобод людини і громадянина не сталося. Вони як і раніше порушуються представниками влади, внаслідок чого у індивідів формується недовіра до держави, відторгаються ініціативи органів її влади, включаючи і правоохоронні. Подібний розвиток подій все більше віддаляє нашу державу від якості правової держави і послаблює її; заважає людям усвідомити себе значущими фігурами громадянського суспільства і відстоювати свої права та охоронювані законом інтереси; створює загрозу серйозного, аж до драматичного, протиставлення України і її громадян [223, с. 26].

Виходячи з тематики нашого дослідження, слід звернути особливу увагу на принципи права.

Термін “принцип” (*від лат. principium*) – начало, основа. Водночас, принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки [364, с. 547]. За В. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають [408, с. 431]. У правовій доктрині під час визначення поняття принципів права науковці вживають такі категорії, як вихідні теоретичні положення, основні, керівні засади (ідеї), загальні нормативно-керівні положення, провідні засади, закономірність, сутність, система координат тощо. Багато категорій є однорідними. Тому принципи – це загальні, керівні (основні, головні, відправні, вихідні теоретичні, загальні нормативно-керівні, спрямовуючі) положення [379, 41].

Звертаємо також увагу, під час визначення поняття принципів права, вірно відмічає О. Старчук, можна виділити дві концепції, які сформувались у правовій доктрині. Згідно з першою концепцією, пише вчений, що побудована на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об’єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства [379, с. 41]. Прихильниками такої ідеї є Л. Явич [470, с. 64], А. Васильєв [397, с. 236], В. Ронжин [346, с. 34] та інші.

Відповідно до іншої концепції, яка бере початок від ідеї природного права, відзначає О. Старчук, принципи права розуміють як керівні ідеї, об’єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов’язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації [379, с. 41]. Дотримуються такого розуміння принципів права О. Скакун [361, с. 221], П. Рабінович [329, с. 93], К. Ліванцев [398, с. 212] та інші.

Характеризуючи принципи права, Р. Лівшиц говорить про те, що вони охоплюють всю правову матерію – і ідеї, і норми, і відносини, і надають їй

логічність, послідовність, збалансованість. У принципах права як би синтезується досвід розвитку права, досвід цивілізації. Еволюція права йде від ідей до норм, потім, через реалізацію норм – до суспільної практики. І, починаючи з появи ідей, а ідея дуже часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає розвиток права [208, с. 195-196].

Таким чином принципи – це свого роду показники, що демонструють ступінь розвитку самого права, відправні пункти, що показують вектор правового регулювання. Звісно ж, що принципи права мають відображати та висловлювати основні цінності, на які право зорієнтоване, нести в собі базис «ідеального» права. Призначення правових принципів полягає в забезпеченні ідеологічної єдності правотворчості, правореалізації і правопорядку в цілому. Вони пронизують всю правову систему суспільства, орієнтуючи її розвиток на загальнозначущі, найбільш цінні ідеали: демократію, справедливість, рівність, гуманізм, свободу особистості і т.д. [410, с. 44] Тому в історичному плані принципи передують у часі формування певного історичного типу права. Вони служать своєрідним ідеологічним планом, відповідно до якого формується законодавство, складається практика його реалізації [68, с. 35-35].

Принципи права як важливий елемент права успадковують цю якість, інакше кажучи, принципам права властива системність. У зв'язку з цим абсолютно вірною є теза про те, що «принципи права треба неодмінно брати в системі» [471, с. 155]. Поза системністю, органічним взаємозв'язком і взаємозалежністю принципів права, з одного боку, і їх ієрархічністю і взаємозумовленістю – з іншого, неможливо, а точніше, безглуздо було б говорити не тільки про їх ефективність, але навіть про їх скільки-небудь соціальну значущість [155, с. 239]. Системність принципів права, на погляд В. Колісніченко, означає як наявність відповідних компонентів, так і їх зв'язок [174]. Отже, дана властивість принципів права ставить завдання їх класифікації.

Слід відзначити, на сьогоднішній день не існує єдиного переліку принципів права, кожен автор виділяє свою класифікацію та дотримується

власної думки, але практично всі вчені сходяться в тому, що принципи – це об'єктивно притаманні праву якості.

Так, зокрема, В. Хропанюк до основних правових принципів відносить соціальну свободу, соціальну справедливість, демократизм, гуманізм, рівність всіх перед законом, єдність юридичних прав і обов'язків, відповідальність за провину, законність [441, с. 215].

Найбільш повну класифікацію принципів права дав Л. Явіч. Існує ціла ієрархія принципів права, в якій існує певна система та субординація. Правові принципи і принципи права постійно знаходяться в діалектичному розвитку та формуванні. Наприклад, принципи правової держави виникли задовго до побудови правової держави і лише в процесі створення нового законодавства в Україні знайшли своє відображення [472, с. 44].

На думку В. Синюкова, сучасному праву властиві принципи народовладдя, верховенства права, юридичної рівності громадян перед законом, політичного і економічного плюралізму, гуманізму, непорушності та невідчужуваності прав людини, законності, справедливості, відповідальності за вину [200, с. 67-68].

Е. Кузнєцов, В. Сальников відносять до загальних правових принципів демократизм у формуванні та реалізації права, національну рівноправність, рівність громадян перед законом, законність, гуманізм, взаємну відповідальність держави і громадянина [195, с. 82].

О. Цибулевська виділяє такі основні (загальні) принципи права: справедливість, рівність, гуманізм, демократію, єдність прав і обов'язків, поєднання переконання та примусу [445, с. 122].

На думку М. Байтіна, розгляд питання про принципи права зводиться в основному до перерахування цих принципів без опори на певну концептуальну основу їх виділення. Тому він пропонує ввести в дослідження цього питання момент, заснований на визнанні концепції єдності та взаємопроникнення природного і позитивного права й поділити загальні принципи права на морально-етичні (моральні) і організаційні. При цьому, до моральних принципів вчений відносить свободу, рівність, право на життя, право приватної та інших

форм власності, безпеку, гідність, справедливість, сім'ю, народ як джерело влади, людини, як найвищу цінність, охорону прав людини як мета і обов'язок держави [26, с. 125-126].

Таким чином принципи володіють особливістю, яка відсутня у норм – вони можуть бути більш або менш вагомими або важливими. Крім того, норма наказує результат – нехай буде так. Коли досягається результат, протилежний тому, що наказує норма, її відкидають або переглядають. Принципи діють не так: вони схиляють до певного рішення, але не остаточно, так що вони зберігаються в незмінному вигляді, навіть якщо їм не слідують. Якщо основним змістом норм права виступають формалізовані правила поведінки сторін у вигляді двосторонніх вимог, то принцип найчастіше формулює саме ідеал, тобто ідеальний образ бажаної правової дійсності. У праві такі ідеали можуть виражатися через уявлення про законне, справедливе, гуманне, доцільне і т. д. Ідеали ставлять цілі, орієнтири людської діяльності, оцінюючи її через призму найважливіших соціальних ідей. Вищенаведене наводить на думку про існування єдиного концептуального принципу права, якому служать всі інші принципи і норми. Такою всеосяжною соціальною цінністю є людська особистість, інтересам якої повинно служити і держава і право [410, с. 49].

Статтею 3 Конституції України встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення дотримання усіх встановлених прав та свобод людини. Так що цілком очевидно, що всі ці правові аксіоми покликані забезпечувати індивідуальні права і громадянські свободи. Основоположним принципом права, за вірним твердженням Е. Труханова, слід визнати принцип гуманізму, який є соціальним ідеалом, відповідно до якого людина – ключова цінність демократичного суспільства, а лейтмотив і мета всієї системи права – забезпечення його прав і свобод. Гуманізм – наскрізний і найбільш фундаментальний принцип права, що означає визнання цінності

людини, повагу до його гідності, забезпечення необхідних умов і можливості дотримання її прав і свобод, прагнення до її блага як до мети суспільного прогресу. Саме від того, наскільки даний принцип реалізований в праві, наскільки глибоко його значення осмислюється суспільною свідомістю, залежить подальший розвиток права і всього людства в цілому [410, с. 27].

Так, у сучасній філософській літературі під гуманізмом (*від лат. humanus — людський*) розуміють систему світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визначає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність — нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами [429, с. 134]. Гуманізм як риса світової культури збагатив етичну думку визнанням самоцінності людського та земного життя. Звідси поступово розвинулася ідея щастя, справедливості та рівності людей [443, с. 6].

Існує досить багато філософських визначень поняття гуманізму. Одне з них визначає гуманізм як визнання цінності людської особистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, право на свободу і щастя, затвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин [185, с. 14].

Не ставлячи за мету дослідження історії розвитку цього явища, лише зауважимо, що найвдалішою спробою проникнути в його суть є діалектичне протиставлення з його антиподом — антигуманізмом. Антигуманізм — це, передусім, обмеження, які перешкоджають зростанню творчості вище рівня, який вважається в культурі, в суспільстві звичним. Він виступає у формі заборони на інновації, в проголошенні цінності, недоторканості певних догм. Конкретний зміст історії людства постійно містить різні скерування людей. Історію людства можна розглядати як історію боротьби свободи і несвободи, рабства, творчості — з її історичними обмеженнями. І найважливішим елементом змісту історичного процесу якраз і є боротьба гуманізму й антигуманізму [443, с. 6].

За своєю сутністю, пише С. Погребняк, гуманізм – це світогляд, у центрі якого – ідея людини як найвищої цінності, ідеологія, що орієнтується насамперед на позитив людини при визнанні її негативу, який потребує контролю й обмежень. У найбільш узагальненому вигляді гуманізм – це філософський, етичний і природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності [298, с. 33]. При цьому, вірно зауважує цитований нами вчений, вищі гуманітарні засади, зумовлені сутністю суспільства та прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються передусім у цінностях природного права. Однак, зауважує дослідник, гуманізм поряд зі свободою, справедливістю та рівністю, без сумніву, є також однією з основних засад позитивного права. Це обов'язково необхідно враховувати під час створення, реалізації, застосування й тлумачення юридичних норм [298, с. 34-35].

Вітчизняний науковець М. Костицький, вважає, що гуманізм стверджує цінність людської особистості, людського існування, гідність, права, свободи кожної людини [185, с. 13]. В той же час, відомий конституціоналіст А. Колодій принцип гуманізму відносить насамперед до загальносоціальних принципів права, що акумулюють у собі витоки духовного життя суспільства, а принцип гуманізму права – до власне принципів права (суб'єктивного). Як відзначає цитований нами вчений, останні прямо опосередковують і включають до своєї органіки певну частку змісту загальносоціальних принципів, що мають вирішальне значення для правової системи [328, с. 38].

В той же час, пише Г. Калінічева, гуманізм як шляхетна ідея не міг не знайти свого втілення в праві. Він є однією з найсуттєвіших, органічно властивих праву якостей, з якою пов'язаний так званий другий вимір права як духовного явища. Право ніби переводить гуманістичні ідеали й принципи з соціально-етичної площини в юридичну, внаслідок чого гуманність набуває статусу правового поняття. З цих причин сучасне право іноді афористично визначають як обіцянку людяності, надану однією частиною людей іншій і гарантовану законом [146, с. 2].

За П. Рабіновичем, однією з визначальних рис Конституції України є її гуманістична спрямованість. Виявляється це, пише вчений, зокрема, в тому, що, по-перше, найбільшу частину статей Основного Закону (майже третину) присвячено саме правам і свободам людини й громадянина; по-друге, він закріплює низку таких прав і свобод, яких не було в жодному з попередніх українських конституційних актів; і нарешті, по-третє, конституційні положення з цих питань змістово (а часто й текстуально) збігаються з положеннями, зафіксованими у фундаментальних міжнародно-правових актах з цієї проблеми – Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах, Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини та інших [330, с. 92].

В той же час, А. Колодій та А. Олійник, на наш погляд вірно відзначають, що держава з усіма її владними органами повинна стати головним гарантом забезпечення конституційних прав, свобод та обов'язків. Водночас, пишуть науковці, вона сама повинна реформуватися, виходячи з того, що побудову правової держави потрібно розпочинати із забезпечення цих прав, свобод та обов'язків, бо останні є складовою загальносоціального принципу гуманізму. Гуманізм — це принцип, згідно з яким вищою цінністю є самоцінність кожної людини в сукупності з її невід'ємними правами. Його складовими є доброта, милосердя, співчуття, співпереживання, увага до людини, прагнення допомогти їй зайняти гідне місце в житті, позбавитися всього негативного [175, с. 208].

На думку В. Васецького, принцип гуманізму — це конституційний принцип, що знайшов вираження в Конституції України. Закріплений цей принцип на міжнародному рівні, зокрема в Декларації прав людини та Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод людини та інших міжнародно-правових актах. Принцип гуманізму задекларований не тільки на рівні Конституції України. Він пронизує всю правову систему України та правову систему будь-якої цивілізованої держави світу [176, с. 169].

Відповідно до інших міркувань, тенденція посилення в сучасному праві гуманістичної складової пов'язується з визнанням особливого значення ідеї гідності людини, що легітимізує такі стандарти, як свобода, рівність,

справедливість, основоположні права людини, й визначає їхній зміст. Вона ґрунтується на поширеному в моральній філософії твердженні, що самого лише принципу справедливості вже недостатньо для існування людської громади. Дуже важливо, щоб поважався такий тип суспільних відносин, який підносить індивідів через виокремлення їх особливостей, який робить їх важливими для інших, такими, на яких зважають у групі, які є вартими уваги [298, с. 35].

На думку С. Улезько та М. Смоленського, з визначення гуманізму втікають два аспекти розгляду цього принципу: перший з них полягає в забезпеченні безпеки членів суспільства від злочинних посягань, другий пов'язаний з гуманним відношенням до винних при реалізації норм, що передбачають відповідальність за вчинені ними злочинні діяння [180, с. 12].

Принцип гуманізму, пише М. Момот, парадокс «співмірності» вирішує таким чином, щоб при захисті інтересів постраждалої сторони (наприклад, потерпілого) надати винному можливість, випробувавши страждання (в першу чергу, морального характеру), виправитися, стати законослухняним членом суспільства [238, с. 25].

Гуманізм правових приписів виражається, пише С. Чеботарьов, і в тому, що вони гарантують недоторканість особи: ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і повагу їх гідності тощо. Таким чином, у своїх найкращих зразках право концентрується навколо людини, його цінностей та інтересів, забезпечує їх захист, створює умови для реалізації потенціалу людини, хоча й не гарантує результат цієї реалізації без її власних зусиль. В цілому гуманізація, відзначає вчений, - одна з основних сучасних тенденцій розвитку прав і свобод людини і громадянина. Ця тенденція пов'язується з визнанням особливого значення ідеї гідності людини, яка легітимує і визначає юридичний зміст таких стандартів, як свобода, рівність і справедливість, конституційні права людини. Гідність людини, за твердженням науковця, розглядається як провідний гуманістичний концепт, як «архімедова точка опори» сучасного західного права і сучасної

конституційної держави, що ґрунтується на кантівському вченні про моральну автономію особи. Це знайшло втілення в Загальній декларації прав людини. Ця ідея втілена в задекларованих в Конституції України загальних принципах (відповідно до ст. 3, людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю). Саме ця конституційна норма справедливо розглядається як юридичний фундамент гуманістичного спрямування розвитку суспільного та державного життя в Україні [448, с. 79].

Фундаментальність і загальновизнаність принципу гуманізму зумовлена системою його імперативів і субімперативів, його структурних компонентів. При розгляді формальних та практичних аспектів реалізації принципу гуманізму ми неминуче стикаємося з проблемою його поліструктурності, тому що реалізація даного принципу зачіпає необхідність реалізації його складових [238, с. 25].

Одним з компонентів, на наш погляд, є стан рівня моральності суспільства, досягнення найвищого розвитку суспільства безпосередньо пов'язане з рівнем розвитку члена такого суспільства, громадянина, посадової особи і т.д. У суспільстві з високим рівнем моральності та моралі не має значення, формалізовані ці права чи ні, тому що реалізація прав людини в такому суспільстві є природною [171, с. 35].

Так, на думку Ч. Кулі, людина не існує поза соціального порядку, і тільки на його основі він може удосконалювати свою особистість, причому лише в тій мірі, в якій сам цей порядок досконалий. Далі автор зазначає, що будь-яка людина в будь-який період свого життя вільна або невільна залежно від того, опиниться вона чи ні в умовах, які сприяють повному й гармонійному розвитку її особистості [198, с. 75].

П. Новгородцев, в свою чергу, зауважив, що нові завдання правової держави більш ніж будь-які інші вимагають зміцнення та підтримки з боку факторів моральних, засобів виховання та всяких способів громадського впливу на уми і характери людей, що мусять вільними зусиллями суспільства створювати більш досконале суспільство [258, с. 25]. Б. Чичерін в своїх працях

пише про те, що будь-яка дія відбувається під впливом відомого внутрішнього або зовнішнього спонукання або через досягнення певної мети. Далі автор підкреслює, що коли відповідно до юридичного закону дію викликано не страхом зовнішнього покарання, а усвідомленням обов'язку, вона отримує моральний характер [454, с. 12].

Реформування конституційного ладу, що відбувається в нашій державі, зумовлює нове значення принципу гуманізму, як фундаментального принципу права, що дозволяє конкретизувати і по-новому окреслити його зміст. Викладені обставини підтверджуються тим, що багато сучасних провідних правознавці, що стоять на різних позиціях, в той же час, виділяють принцип гуманізму, як невід'ємний принцип права і законодавства. При цьому на сьогоднішній день немає чіткого законодавчо закріпленого терміну «гуманізм», практично не розробляються нові концепції про зміст даного принципу в правовій науці. У той же час, за вірним твердженням Е. Труханова, питання гуманізму в контексті сучасності було і залишається ключовим в науці конституційного права, теорії держави і права, філософії права, в розумінні суті прав і свобод в різних сферах людської життєдіяльності [410, с. 28].

Разом з тим, не можна не відмітити, що категорія гуманізму не є новою. Ще за часів Радянського Союзу існуюче в той період соціалістичне право розглядалося як найгуманніше право в світі, оскільки соціалізм бачився найбільш прогресивним світовим явищем. Гуманізм радянського права вбачався вченими, перш за все, в ліквідації класових і соціальних антагонізмів, а також в формально проголошених у всіх радянських конституціях основних правах і свободах радянських громадян [410, с. 30].

При цьому, теоретичні розробки в радянський період велися здебільшого з класових позицій і були надзвичайно ідеологізовані. Вченими-правниками в той час підкреслювалося, що тільки соціалістичний гуманізм є істинним і, більш того, єдиним (В. Квашиш [153, с. 27], А. Мордовець [239, с. 58], В. Попков [303, с. 45], В. Чхиквадзе [456, с. 98] та ін.). Так, М. Карєва, зокрема, писала, що класова сутність радянського права зумовлює також справжній, тобто соціалістичний

гуманізм, справжню турботу про людину, немислимі в буржуазному праві, бо справжній гуманізм і експлуатація людини людиною несумісні [148, с. 12]. Проте, незважаючи на значний ідеологічний тиск, саме в радянський період в науці конституційного права були сформульовані основні положення, що характеризують зміст правового принципу гуманізму, які представляють інтерес і в даний час.

Слід розрізняти реалізацію принципу гуманізму на стадії законотворчості та на стадії правозастосування: гуманізм, реалізований в нормах права і гуманізм, застосовуваний, наприклад, в процесі призначення покарання, це різні явища. Якщо гуманізм, закріплений у правових нормах, носить об'єктивний характер, то гуманізм, яким керуються правозастосовці, носить суб'єктивний характер і використання цього принципу залежить виключно від рівня правосвідомості, правової культури особи, яка застосовує правову норму [410, с. 34]. Таким чином, гуманізм в праві може проявлятися за допомогою загальноприйнятих моральних вимог, які, як вірно відзначає з цього приводу А. Малько, щодо людини відіграють обмежуючу роль і спрямовані, перш за все, на збереження, позитивне консервування підвалин, в яких зацікавлене населення [220, с. 55].

Гуманізм у медицині несе у собі два дуже великих поняття, за якими криються реальності особливого значення та особливого виміру. Говорячи про гуманізм, мусимо у першу чергу задатися питанням: що таке людина? Відповідь на це питання має бути такою, щоб відобразити цілісну природу людини. Так само, говорячи про медицину, необхідно задати собі питання про її значення та мету. Етимологія латинського слова, від якого походить слово «медицина» у його теперішньому значенні, вказує на те що це слово первісно означає «змішування трав для зцілення, приписування засобів для зцілення» та «оздоровлювати і зцілювати» [490]. А звідси ми повинні поставити питання: хто чи що є об'єктом зцілення в медицині? Очевидно, ідеться тут про людину, цілісну природу якої слід з'ясувати. Але ця відповідь, у свою чергу, ставить нас у доволі незручне становище. Невже у медицині, метою якої є зцілення людини,

щось може бути нелюдяним? Невже саме зцілення людини може бути нелюдяним? [171, с. 41]

Мабуть, ніхто не може поставити під сумнів гуманізм лікарської професії, коли ледь живих людей ставлять на ноги, прикованим до ліжка повертають радість активного життя, допомагають породіллі при пологах, а дитині – уперше глянути на світ. Лікарська професія дуже часто є мистецтвом у найстислішому розумінні слова, дуже часто це героїзм. Усе це заради людини, заради її здоров'я, заради її життя [291].

Медичні дослідження у всіх можливих ділянках покликані до вдосконалення засобів, умінь, медикаментів та інструментарію, збагачення знань з метою найефективнішої допомоги людині, сприянню її здоров'ю та життю. В контексті вищенаведеного, не можна забувати про категорію «біоетика» (*докладніше про це див. Розділ 4 дисертації – М.Г.*), виникнувши в 60-і рр. XX ст. в США як форма моралізації науки взагалі, але особливо біомедицини, в 80-і рр. XX ст. отримала визнання в Європі, а в 90-і рр. почала широко розповсюджуватися і в Україні. Предметом біоетики як інтегративної міждисциплінарної галузі знань стали проблеми комплексного біомедичного дослідження ролі та значення природної земного життя в долі всього людства і філософського осмислення творчої діяльності людей. Інтерес до проблеми життя проявляється в різних формах і характеризує радикальні зміни, які відбуваються в природному і суспільному розвитку світу і особливо. Тому особливою сферою в науковому дослідженні життя стало філософське усвідомлення граничних меж етико-правових складових наукової діяльності людини в різних її проявах [279, с. 34].

«Звичайно, нині цінується професіоналізм. Але чи потрібні суспільству лікарі і юристи, які мають уявлення про елементарні норми моральності? – вірно запитує В. Попов. – Чи потрібні нам біологи, для яких байдуже, над ким ставити експеримент – над щуром або людиною? Чи потрібні нам вчені та інженери, які з однаковою готовністю беруться споруджувати атомну електростанцію, атомну бомбу або портативний вибуховий пристрій? Чи будуть «професіонали» гідними

і відповідальними громадянами своєї країни? Чи ухил у бік голого «професіоналізму» загрожує тим, що якщо піти цим шляхом, то дуже скоро наше суспільство перетворюється в механічну сукупність егоїстичних професіоналів, які заради власної вигоди готові на все. Зрештою, і кілер – теж «професіонал»!» [304, с 22-23].

Сьогодні багато традиційні проблеми етики, особливо в науці та медицині, надзвичайно актуальні. Саме з ними зв'язуються надії на вихід до нових перспектив гуманізації життя людей, боротьби з хворобами, знаходження ефективних шляхів збереження здоров'я людини і зміцнення його духовних сил, подолання негативних наслідків активної творчо-творчої діяльності вчених і медиків. У сучасному житті є засоби, які, збільшуючи інтелектуальний коефіцієнт людей, при цьому не руйнують моральну свідомість. Одна з головних проблем: треба навчитися поводитися відповідно до нової етики життя, що отримала назву біоетики, і знайти в цьому щастя життя. Сьогодні поки немає достатньо чіткого розуміння забезпечення взаємозв'язку двох вихідних засад в житті науки і медицини – моралі і наукової творчості. А такий взаємозв'язок необхідний. Отже, саме на цьому ґрунті, без використання правового принципу гуманізму просто неможливим є розвиток подальшої новітньої концепції прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, стає очевидним, що гуманізм є комплексним поняттям, яке пронизує всі сфери людського буття і реалізується як об'єктивно – за допомогою закріплення його в нормах права й існування певного типу праворозуміння, так і суб'єктивно – шляхом використання даного принципу в процесі правозастосування та правореалізації.

Беручи до уваги проведений комплексний аналіз принципу гуманізму в процесі ускладнення та розвитку суспільних відносин, представляється можливим сформулювати його нове визначення, що відповідає сучасним реаліям. Таким чином, як нам бачиться, *застосування принципу гуманізму під час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень* – це

ставлення до людини її життя та здоров'я як найвищої соціальної цінності під час проведення біомедичних досліджень.

На підставі вищенаведеного, слід виокремити наступні випадки застосування принципу гуманізму: 1) безпосередній зв'язок науки та гуманістичних цінностей; 2) перевага гуманістичних цілей над за дослідницькими; 3) необхідність регулювання наукових досліджень з позицій гуманістичних цінностей в т.ч. й наявність заборони на окремі експериментальні дії з участю людини, що можуть бути небезпечними для її життя); 4) потреба розробки правил біомедичних досліджень з урахуванням прав людини, включаючи нормативно-правові акти [171, с. 42].

В контексті вищенаведеного варто зосередити увагу й на такій новітній категорії права (і не тільки) як трансгуманізм. Відзначимо, тема майбутньої людини сьогодні є однією з найбільш гострих і актуальних. Прискорення темпів життя, стрімке протікання науково-технічного прогресу, глобальні соціально-економічні, політичні та екологічні проблеми спонукали представників гуманітарних наук пропонувати варіанти нового філософського і наукового осмислення кола питань, в найбільшою мірою хвилюють населення. Одним з найбільш суперечливих футурологічних вчень сьогодні є саме трансгуманізм. Представники даного напрямку визначають трансгуманізм як раціональний, заснований на осмисленні досягнень і перспектив науки, світогляд, що визнає можливість і бажаність фундаментальних змін в становищі людини за допомогою передових технологій з метою ліквідування страждань, старіння і смерті і необхідністю значно посилити фізичні, розумові і психологічні можливості людини [57].

Цілий ряд питань постає перед науковим співтовариством в міру появи сучасних технологій (наприклад, генна інженерія, кріоніка, штучний інтелект і т.д.) пишуть Д. Ковба та Е. Грибовод, здатних з часом змінити звичне розуміння людини та її природи. Технологічні зміни трансформують теорію гуманізму, розширюючи її класичні постулати, а згідно деяких вчених і зовсім замінюючи їх. Ідея трансгуманізму з'являється на хвилі чергової науково-технологічної

революції, і в міру формування інституційної та категоріальної цілісності стає частиною сучасного інформаційного суспільства. Необхідність комплексного аналізу феномена трансгуманізму з'являється внаслідок пошуку етичних, ціннісних, правових і політичних механізмів, що визначають можливість і доцільність застосування нових технологій, аж до кардинальної модифікації людини і появи «постлюдини» [164, с. 39].

Тим часом т.зв. «кіборгізація» людини, тобто злиття природного з штучним, спостерігається вже сьогодні. В. Емелін виділяє два напрямки сучасної кіборгізації людини. Перший напрямок – медичний, має на меті допомогу людині, яка втратила будь-які органи або їх функції за допомогою заміни їх штучними імплантами або за допомогою імплантації мікрочіпів. Вчений стверджує, що сьогодні «приблизно кожен десятий житель високорозвинених країн має синтетичні протези й імплантати – кардіостимулятори, дефібрилятори, серцеві клапани, колінні суглоби, не кажучи вже про силіконові імплантанти». Другий напрямок ґрунтується на ідеї модифікації можливостей здорової людини всілякими технічними доповненнями, які мають безпосередній контакт з людським тілом. На сьогоднішній день найбільш активно дані засоби впроваджуються у військовій сфері [116, с. 63].

У сучасному науковому дискурсі проблематика трансгуманізму також активно обговорюється. Так, Д. Казенний розглядає трансгуманізм як філософський напрямок, досліджуючи етичні аспекти штучного інтелекту [144]. Б. Юдін намагається розглянути взаємозв'язок трансгуманізму і гуманізму, визначити, як співвідносяться дані філософські тенденції, чи можна вважати трансгуманізм продовженням або певною формою традиційного гуманізму [469]. Проблема відчуження через призму трансгуманізму як напрямки соціальної філософії досліджується в роботах Д. Давидова [93], О. Рибаківа і С. Тихонової [349]. Д. Дубровський акцентує увагу на нейронауці, а саме на напрямку «читання мозку» як спосіб подолання глобальної кризи земної цивілізації [111]. Відзначимо, що ідеї трансгуманізму піднімаються в рамках дискусій, присвячених академічній біомедичній етиці та розвитку біотехнологій.

Так, філософсько-етичному аналізу біотехнологій і ризиків, які можуть виникнути, а також біоетики в цілому присвячено дослідження Р. Беялетдінова [30]. Різку критику ідей трансгуманізму висловлює В. Кутирєв, продовжуючи риторичну про зміну особистості в епоху трансмодерна [202].

Сьогодні американські вчені відзначають значну роль біоетики у фізіологічно старіючому європейському суспільстві, в якому кількісно переважають люди похилого віку. Вони закликають погодитися з тим, що старіння населення є морально важливим і викликає етичні проблеми в багатьох старіючих суспільствах, розглядають пропозицію усунути проблеми геронтології і соціальної несправедливості за допомогою біотехнологій й етики трансгуманізму. На думку американських авторів, біоетика нарівні з багатьма іншими дисциплінами здатна впливати на демографічні зміни і робити внесок у боротьбу за політичні рішення, здатні поліпшити досвід старіння та життя людини. Це формує концепцію хорошої громадянськості в старіючому суспільстві, яка виходить за рамки охорони здоров'я [479, р. 23]. У зв'язку з цим в медичній літературі відомий термін «концепція солідарності» - як спосіб реалізації вимог справедливості і рівного ставлення в питаннях здоров'я. Вона включає в себе такі сучасні медичні розробки, як бази інформаційних даних охорони здоров'я, біобанк, персоналізована медицина і донорство органів, тканин, клітин і крові [487, р. 542].

Окремою галуззю антропологічної свободи, відзначають Ю. Мелякова та С. Жданенко є, в свою чергу, свобода задоволень. Вона стоїть в авангарді всіх досяжних свобод постлюдини [230, с. 126]. Однією з головних завдань трансгуманізму, що формулюються на численних міжнародних форумах Асоціації трансгуманістів і закріплених в офіційних її деклараціях, є «збільшення рівня щастя людини», в тому числі шляхом боротьби проти страждань. Серед рекомендованих засобів досягнення задоволення – анксиолітики (засоби проти страху і тривожності), анальгетики (засоби проти болю), ентактогени і антидепресанти (засоби короточасного придушення негативних почуттів), допінги і ноотропи, а також очікувані вченим світом

технології, на які буде покладено завдання збільшення задоволення людини. Серед таких: системи телеприсутності, інтерфейси «мозок-комп'ютер», нейропротезірованіє і моделювання мозку, перенесення «Я» людини на синтетичний субстрат – штучне тіло (тіло-аватар) і т. п. [86].

Трансгуманістическая модель свободи зовсім не нагадує моральну свободу гуманізму, оскільки абсолютно переформатованим сьогодні виявляться антропологічний концепт і вся система цінностей [230, с. 126]. Ідеал і мета трансгуманізму, вказує А. Горячковська – постлюдина (вона є також суб'єктом постпостмодернізму) – новий біогенетичний вид, в теорії модифікований і вдосконалений до абсолюту настільки, що здатен відмовитися від власного тіла і існувати в вербальних неметричних формах в якості інформаційних структур в комп'ютерних мережах (як штучний інтелект, метарозум) [86].

Таким чином, простір свободи сучасної людини стрімко розширюється, виходячи далеко за межі соціальної реальності. Свобода транслюдини охоплює її особисті ментальні і нейрофізіологічні стани, біохімічні та молекулярно-біологічні процеси. Будучи їх потенційним ресурсом, носієм і заручником, людина стає правомочним їх модератором («право розпоряджатися власним тілом») [230, с. 127]. Така ситуація здається можливою лише на тлі загальної тенденції прагматичного опредмечування феноменів нематеріальної природи як об'єктів ринкових відносин (тобто об'єктів володіння, розпорядження, купівлі-продажу). Здібності та властивості людини, якими вона володіє, можуть бути таким же засобом збагачення, як і його майно. Той же самий принцип комерціалізації ліг в основу легалізації біотехнологічних маніпуляцій з людським тілом в принципі, в тому числі з мертвим (коммодифікація його як медичного товару і предмету біотехнологічних передворень). Людське тіло в своїй трансгуманістичній свободі стає привабливим ресурсом для економічних інвестицій [302]. Уявлення про тіло як про біоматеріал та ресурс засноване на розширенні особистих права людини, з одного боку, і на тенденції тотальної комерціалізації всіх сфер життя, з іншого (продаж біозразків для банків,

патентування генів, існування (в тому числі нелегально) ринку людських органів і тканин) [305].

На думку С. Раніша: «Трансгуманізм сьогодні є лозунгом для різних культурних, політичних, філософських і цифрових рухів, які просувають технофутуралістичні ідеї трансгресії біології людини» [499, р. 12]. Трансгуманізм, пише В. Вовк, остаточно сформувався як течія лише наприкінці минулого століття, відстоюючи ідею перемоги над смертю та старінням, обравши підґрунтям новітні технології. XX століття для європейської культури стало революційним, оскільки в його межах мали місце такі «повороти»: науковий, лінгвістичний, візуальний тощо, а на зламі XX–XXI століть характерним став «антропологічний поворот», який маніфестує якісно нове ставлення людини до власного тіла, що акцентує на всіх виявах тілесного. Кожна епоха, кожне суспільство концентрують свою сутність в ідеологіях, світоглядах, які виражають себе у філософії, в науці, в системах права, в літературі, в мистецтві, в релігії, в правилах поведінки, а також в своїх уявленнях про тілесну красу, проголошуючи відомі закони краси, конструюючи таким чином тип, який вони вважають ідеалом. Сучасні трансгуманістичні тенденції, підкріплені технічним прогресом, призводять до того, що «тіло, як «сома», як локальна автопоетична біосистема анулюється», людина не є «соматичним автоматом», вона «не живе згідно з інстинктивною програмою, яка породжується тілом - сомою, - вона є проти поставленою єдності й несуперечності природного світу» [63, с. 69].

Водночас, вірно відзначає Ю. Турянський, доктрина трансгуманізму, що провокує до обмеження індивідуальної свободи заради гіпотетичних майбутніх ідеалів, також не відповідає правовим стандартам розвинутого суспільства. Відхилення до ідеї крайнощів не є допустимим варіантом, проте знайти «золоту середину» дуже складно, тому що сфера дотику є занадто вузькою. Право, публічні інституції та правова політика мають визначити вектор розвитку нового покоління соматичних прав. Для цього потрібен не тільки загальностратегічний вектор розвитку новітніх технологій, а й скрупульозна увага до кожного права з

групи соматичних, чітка вказівка на прийнятність / неприйнятність можливостей, що надаються людству глобальними технологічними трансформаціями. У зв'язку із цим варто з обережністю сприймати твердження, що конвергентні технології – провідний засіб забезпечення майбутнього для людства. Виявлена суперечність цілей і засобів зумовлює необхідність пошуку третього шляху, який передбачає посилення відповідальності людини за власне майбутнє, збереження його еволюційно біологічної визначеності і максимальну реалізацію соматичних прав [412, с. 130-131].

Висновки до підрозділу 2.1:

1. Гуманізм, на наш погляд, як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі.

2. Беручи до уваги проведений комплексний аналіз принципу гуманізму в процесі ускладнення та розвитку суспільних відносин, в цілому та в процесі проведення біомедичних досліджень, представляється можливим сформулювати таке його визначення: гуманізм під час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень – це ставлення до людини її життя та здоров'я як найвищої соціальної, самодостатньої та самоусвідомлюючої цінності під час проведення біомедичних досліджень.

3. В той же час, сучасний гуманізм, як основоположний принцип права, розглядає еволюцію людини досить однобічно: духовне, моральне, інтимне життя людини покладається в жертву її когнітивному, раціональному, корисному, індивідуальному статусу. При цьому перспектива трансформації та переходу людства в нову якість розглядається як найкращий шлях розвитку більшості населення. Свобода етична перетворюється на свободу юридичну.

4. Трансгуманізм по відношенню до соматичних прав людини характеризується, по-перше, переконанням в можливості творчого перетворення людського тіла та природи власними силами самих же людей, по-друге, переконанням в можливості і допустимості застосування новітніх технологій для вдосконалення людського тіла та природи, по-третє, в переконанні щодо необхідності застосування новітніх технологій з метою вирішення цілої низки проблем із здоров'ям людини.

5. Самі нові можливості людини, що виникли в результаті науково-технічного прогресу, стають джерелом антропологічної кризи. На ґрунті цієї кризової ситуації і з'явився рух трансгуманізму. У той же час, інновації, інноваційні процеси та інноваційна діяльність вимагають ґрунтовного осмислення. Особливо це стосується інновацій, орієнтованих на рішучі зміни тіла і природи людини. У той же час, з одного боку, ми маємо інтенцію поширювати біомедичні технології для «поліпшення» людини, що також має на увазі в перспективі створення справедливої врегульованої спільноти, з іншого боку, самі ці технології стають перешкодою для цієї мети, породжуючи нові форми нерівності та несправедливості.

2.2 Сучасна доктрина конституціоналізму та класифікація прав і свобод людини і громадянина

Система прав і свобод людини в її сьогоденному стані, зафіксована в міжнародному та національному законодавстві, виступає результатом тривалого історичного розвитку принципів і стандартів, і є нормою сучасного світового співтовариства [409].

Моральні, філософські, християнські основи прав і свобод людини вироблялися поряд з правовими поглядами на нього як на члена соціуму. У теорії і практичній реалізації система права на кожному етапі історичного розвитку в тій чи іншій мірі містила правову теорію особистості як суб'єкта права і відповідні судження про її права та обов'язки, їх гарантії: від елементарних і обмежених до найбільш розвинених. Права людини є важливим, невіддільним і неодмінним компонентом будь-якого права взагалі, суб'єктивно-історичним аспектом прояву сутності права як особливого типу і специфічної форми соціального управління. Право без прав людини так само немислимо, як і права людини без і поза ним [250].

Концепція прав і свобод людини зародилася на основі поєднання римської юридичної науки і християнського гуманізму. В основі сучасної європейської цивілізації лежить синтез цих двох культур. Римські правознавці і візантійські політичні діячі висували думки про те, що є певний необхідний мінімум свободи людини, який не повинен порушуватися державою, а також ідеї про необхідність рівності всіх громадян держави перед правосуддям [143, с. 8].

Взаємовідносини людини і держави як найважливішого соціального інституту завжди було в центрі уваги світової політико-правової думки з самого моменту її зародження. Більш того, зміст, форми і характер цих взаємин у визначальній мірі дають підстави для оцінки стану забезпечення та гарантій прав і свобод людини в конкретному суспільстві, конкретній державі. Тому аналіз методологічних підстав пізнання цих складових, всього комплексу взаємовідносин держави і людини, що склалися до теперішнього часу, має

винятково велике значення для більш обґрунтованих міркувань про права людини і необхідності уникнути шаблонів, що досить часто зустрічаються сьогодні при обговоренні цієї проблематики. Більшість семінарів, зустрічей, конференцій, наукових і навчальних видань обговорюють проблематику прав людини, виходячи з однієї головної тези: права людини, як і вона сама, - найвища цінність, яку намагається ігнорувати або обмежувати держава (колектив, спільність, суспільство) Однак, відзначають Н. Олійник та А. Олійник, будь-який шаблон, який приносить користь до пори до часу, починає себе зживати і наносити все більшу шкоду [269, с. 120].

Процес формування уявлень про права людини має багатовікову історію. Змінювалася людина, змінювалися погляди на неї та на її права. Людство на кожному історичному етапі розглядало права людини, виходячи з уже набутого досвіду і конкретних історичних умов. Цей тривалий і складний процес можна охарактеризувати як боротьбу людей та їх спільнот за право визнання природних прав і набуття нових прав людини [83].

Вчені античної епохи зробили значний внесок до розвитку уявлень про права людини. Ще давньогрецькі мислителі, створюючи концепції ідеальних держав і суспільств, перш за все, виділяли співвідношення держави, суспільства і особистості. Саме завдяки державі та суспільству людина взагалі стає «особистістю». Вступаючи в життя, людина освоює спочатку мінімум знань, професійні навички, а вже потім набуває сукупність статусів в економіці, культурі, політиці. При цьому особистість характеризується сукупністю освоєваних соціальних зв'язків; через обсяг знань, досвіду, професійних орієнтацій, індивідуальних особливостей, світоглядний потенціал і т.п. Таким чином, якщо поняття «людина» - біологічне, то «особистість» - безумовно, соціальне явище [269, с. 120].

Поступовий розвиток знання про права людини, їх закріплення в національних законодавствах і міжнародно-правових нормах, привели до висновку про наявність історично послідовних прав і свобод. Протягом останніх двох століть обсяг прав, які стали розглядатися як природних і невід'ємних прав

людини, істотно збільшився. Складаючись історично, інститут прав людини містить в собі різні «пласти» норм, які є відображенням зміни уявлень про зміст відповідної правової ідеї. Інститут прав людини, пише А. Потапова, є одним з найяскравіших прикладів втілення правових ідей в практику правового регулювання. Всі найважливіші складові частини розвитку суспільства знаходили своє відображення безпосередньо в правах людини. Права людини – це унікальне явище. Вони виникають як ідея, потім закріплюються в правових актах (деклараціях), конституціях, а в другій половині XX століття стають основоположними принципами міжнародного права. Кожен етап розвитку суспільних процесів висував своє «покоління» прав людини, покликане подолати нестійкість ситуації і стабілізувати розвиток [309].

Термін «права людини» порівняно новий, відзначають Н. Олійник та А. Олійник. Його стали використовувати після Другої світової війни, коли в 1945 році була створена Організація Об'єднаних Націй. І тоді ж вводиться інший термін - «природні права». Таким же чином було замінено більш пізній вираз «права чоловіка», так як він не враховував права жінок [269, с. 121].

Л. Морозова дає таке визначення прав людини – це соціальні та юридичні можливості користуватися матеріальними, соціальними та іншими благами. Права людини належать кожному члену суспільства і становлять одну з найважливіших загальнолюдських цінностей [240, с. 286].

Можна навести і такі визначення, відзначає С. Калашніков: «Права людини – це права, які є важливими для характеристики правового становища індивіда в суспільстві. ... Права людини – це такі права і свободи, без яких, згідно з сформованим уявленням, неможливе нормальне існування людини в сучасному суспільстві». «Права людини – це міра її волі, невід'ємні властивості особистості, зафіксовані в нормах міжнародного і внутрішньодержавного права. Вони забезпечують найбільш суттєві можливості розвитку людини, захист її інтересів» [145, с. 17].

Так само можна виділити наступне визначення прав і свобод людини і громадянина, надане Л. Володіною – це «закріплені в найважливіших

міжнародно-правових актах і конституції держави, що належать кожній людині або кожному громадянину, невідчужувані права і свободи установчого характеру, що охоплюють найважливіші відносини, пов'язані як з індивідуальною приватним життям особи, так і з життєдіяльністю громадянського суспільства» [66].

Слід виокремити і таке розуміння прав людини: «права людини – це природні можливості індивіда, що забезпечують її життя, людську гідність і свободу діяльності в усіх сферах суспільного життя. ... В даний час в міжнародно-правових актах, в літературі і законодавстві розвинених держав категорії «права людини», «права громадянина», «права особистості» вживаються в одному і тому ж значенні. Використання окремих категорій зумовлено найчастіше логічними і стилістичними правилами або необхідністю виділення того чи іншого аспекту проблеми прав людини» [399, с. 540].

В контексті вищенаведеного слід цілком погодитися з думкою Т. Живуліної, що більшість визначень прав людини, які даються вченими, носять діяльнісний характер і відображають різного роду домагання людини [122, с. 26].

Визначення прав людини з позицій індивідуальних домагань або з позицій суспільних завдань обґрунтовані в роботах Е. Лукашевой. Вони пояснюються і як «гарантована законом і забезпечена судовим захистом здатність реалізовувати свої домагання в різних сферах життєдіяльності ...», і як «домагання на певний обсяг матеріальних і духовних благ» і як «система життєзабезпечення особистості, без якої неможливо її нормальний розвиток» [264, с. 2].

На думку Л. Глухарьової, «остання позиція найбільш адекватно відображає існуючий стан речей. Права людини мають різний зміст і різні форми втілення в життя, тому загальне визначення повинно підкреслювати і індивідуальні, і громадські начала їх сутнісно-змістовну природу в єдності. У зв'язку з цим вчена пропонує такий варіант дефініції: права людини – це можливості особистості задовольняти і розвивати свої потреби та інтереси, гарантовані та стимульовані з боку суспільства і держави» [79, с. 3].

Єдність і внутрішня узгодженість системи прав і свобод людини зовсім не виключає їх угруповання по класах з однієї або декількох підставах. Класифікація має теоретичне значення першорядної важливості. Мета будь-якої наукової класифікації прав людини – розкрити їх суспільну значимість, виділити ту чи іншу ключову їх ознаку, більш глибоко вивчити і проникнути в їх зміст. Класифікація служить для впорядкування певної суми знань про права людини в цілому і про кожне право окремо, які людство має в своєму розпорядженні в даний момент. При цьому, труднощі класифікації прав людини зумовлені неоднорідністю їх конкретного змісту, розподілом за різними статтями конституцій [390].

На практичну важливість класифікації прав для їх глибокого дослідження вказували багато зарубіжних і вітчизняних авторів. Так, тільки за кордоном проблемою класифікації прав людини вельми плідно займалися такі вчені, як А. Мелдон, М. Кренстон, А. Мілн, Л. Штраус, Д. Рафаел, Дж. Роулс, Д. Маршалл, І. Елстер і ін. Незважаючи на це, ще не знайдена така класифікація, яка в повній мірі задовольняла б усіх дослідників даного інституту. Ось чому останнім часом проблемам класифікації прав людини приділяється велика увага.

З давніх-давен в людині, відзначає С. Івентьєв, виділяють три складових: тіло, душу і дух, що було доведено наукою. Людині – її духовному, морально-душевному і тілесному начал – з народження належать незалежно від її належності до конкретної держави вся наявна сукупність природних і невідчужуваних основоположних прав і свобод. Тілесному началу особистості належать так звані матеріальні блага, а іншим – нематеріальні чи немайнові блага (Божественні, духовні і моральні), які знайшли втілення і свою реалізацію в правах і свободах людини і громадянина. Різноманіття прав і свобод людини і громадянина викликає необхідність їх класифікації. Тому в теорії права й існують різні підходи класифікації прав і свобод людини і громадянина [135, с. 44].

Складність поняття прав людини, пояснюється тим, як вважають деякі автори, що вони стоять на перетині домагань окремої людини до держави, з яким

дана людина знаходиться у відносинах залежності. Різноманіття визначень, за твердженням Т. Живуліної [122, с. 26], дає можливість звести всі визначення за такими групами:

- 1) права людини як синонім свободи:
 - невід'ємні права і свободи особистості, які індивід набуває з народження,
 - свобода, гарантована правами;
- 2) права людини як відображення гідності особистості:
 - в основі концепції прав людини лежить поняття людської гідності,
 - «права людини» є наслідком невід'ємною якістю людської особистості,
 - «гідності, які властиві всім членам людської сім'ї, і свободи»;
- 3) права людини як домагання на володіння певними можливостями:
 - домагання на володіння всіма посилками, які необхідні для функціонування і розвитку обмінних зв'язків, стали проголошуватися невід'ємними правами людини,
 - права людини призначені захищати ті властивості, інтереси і можливості, які є необхідними для життя людини;
- 4) права людини як характеристика відносин «людина-держава»:
 - правовий статус людини по відношенню до держави,
 - «права громадянина» визначають політико-правовий зв'язок особи і держави;
- 5) права людини як інструмент обмеження влади:
 - права людини – це інструмент, засіб, що дає людині можливість і здатність захищати права, якими вона володіє, через суд;
 - права людини, що обмежують владу уряду. Вони створюють уряду перешкоди і зменшують владу держави. Вони окреслюють межі влади уряду і зобов'язують його поважати гідність людини навіть в тому випадку, якщо ця людина для цього уряду є неприйнятною.

Щоб змодельовати структуру системи прав людини, тобто виявити класи і види прав, необхідно визначити критерії (ознаки, підстави поділу) їх

класифікації. У зв'язку з цим постає питання які і скільки критеріїв (підстав) класифікації прав слід вважати істотними?

Вичерпні відповіді на це питання юридична наука поки ще не дала. Елементи системи прав людини і громадянина, в т. ч. і класи прав, в загальній теорії права, в конституційному праві, на жаль, на монографічному рівні ніким не виділялися і не вивчалися. Цей факт пояснюється неймовірною різноманітністю прав людини і суб'єктів цих прав, а також величезною різноманітністю підстав (критеріїв) поділу прав як цілого на частини [390].

Відзначимо, в науковій і довідковій літературі «критерій» визначається як основна ознака, за якою одне рішення вибирається з безлічі можливих; ознака, на підставі якої проводиться оцінка, мірило судження, оцінки. Тому число критеріїв не може бути довільним. Науці відома значна кількість класифікаційних критеріїв, які дозволяють розкрити все багатоманіття прав людини. Одні з них широко використовуються в теорії і правозастосовчій практиці, інші застосовуються тільки в офіційній діяльності, треті відомі лише у науковому колі [48, с. 41]. Спробуємо навести в загальних рисах класифікацію, запропоновану вченим А. Стемоуховим [390]. За твердженням науковця, аналіз літератури з теорії прав людини показує, що в залежності від мети класифікації і від особистих наукових пристрастей авторів структура системи прав людини моделюється як сукупність, ділиться на класи за критеріями (підставами).

1. Джерело походження прав людини. В даний час юристи виділяють два найважливіших джерела: 1) саму природу або факт народження людини (це положення обґрунтовують прихильники природного права) і 2) закони держави (так стверджують апологети позитивного права). Залежно від названих джерел походження права людини ділять на а) природні і б) позитивні. Природно-правова концепція багато в чому заснована на ідеї заперечення ролі держави як дарувальника прав людини. Вона обґрунтовує позадержавне походження природних прав людини і стверджує, що вони існують незалежно від державного визнання. Держава може або поважати і гарантувати їх, або порушувати і пригнічувати, але забрати у людини властиві їй від народження основоположні

права вона не може. Юридичний позитивізм, навпаки, заперечує будь-яке позадержавне походження прав людини. Джерело прав людини зводиться виключно до законодавства. Свої права, вважають позитивісти, кожна людина знаходить в силу норм права держави, що на свій розсуд закріплює їх в законодавстві.

2. Зв'язок індивіда з державою. За цією підставою права індивідів поділяються на права людини і права громадянина. Такий поділ показує, які права належать людині як члену громадянського суспільства і які належать громадянину – члену політичної спільності в особі держави.

3. Характер здійснення прав. Цей критерій лежить в основі поділу прав на дві групи: першу складають ті з них, які реалізуються в конкретних правовідносинах, тобто в таких, в яких суб'єкт реалізує свої права власними позитивними діями (право на працю, на відпочинок, на матеріальне забезпечення, на об'єднання, військовий обов'язок й ін.); другу утворюють права і свободи, що реалізуються переважно поза правовідносинами або, як ще кажуть, в правовідносинах загального типу (право на життя, право на гідність, право на недоторканність приватного життя та ін.) Лише їх порушення може породити конкретні правовідношення.

4. Юридична сила прав. За цим критерієм права поділяють на конституційні (основні) та інші, похідні від конституційних (галузеві). Конституційні, складаючи юридичну базу для всіх галузевих, виступають для них, такими, що мають вищу юридичну силу. У свою чергу, закріплені в поточному законодавстві права при необхідності конкретизують, розвивають конституційні. Подібна практика покликана служити гарантією повноти і правомірності реалізації останніх, зокрема тих, які стосуються питань державної участі в отриманні громадянами матеріальних благ (заробітної плати, пенсій, допомог, житла й ін.).

5. Галузева приналежність. Цей критерій дозволяє віднести ті чи інші права до певної галузі права. Розподіл прав людини і громадянина за галузевим принципом широко використовується законодавством і юридичною наукою.

Оскільки в основі поділу права на галузі лежить предмет правового регулювання – особливе коло суспільних відносин, остільки це положення поширюється і на права, що закріплюються конкретною галуззю права.

6. Мета участі суб'єкта в правовідносинах. Участь індивіда у відносинах з метою керувати справами держави або знайти визнання і захист у держави породжує публічні правовідносини, а участь у відносинах рівних суб'єктів права з метою вирішення приватних справ – приватні правовідносини. Права суб'єктів зазначених груп відносин відповідно діляться на права публічні та приватні. Такий поділ прав, запропонований ще римськими юристами і підтриманий вітчизняними вченими минулого, знайшов підтримку й у сучасних юристів.

7. Функціональне призначення прав. Подібно матеріальних і процедурно-процесуальних норм права, які регулюють права людини, останні ділять на права матеріальні і права процедурно-процесуальні. До матеріальних прав і свобод належать ті з них, які закріплюють за людиною і громадянином можливість користуватись матеріальними й духовними благами. Процесуальні визначають процедуру реалізації, а в разі захисту порушеного (оскарженого) права в суді – процес їх відновлення.

8. Ступінь можливого обмеження права. За цим критерієм права людини ділять на абсолютні та відносні. Якщо основні абсолютні права не тільки не можуть бути відчужені, а й обмежені (наприклад, право на життя, право на гідність), то основні відносні права, хоча і не можуть бути відчужені, але можуть бути обмежені при певних обставинах (наприклад, право на свободу пересування).

9. Множинність суб'єкта прав. Зазначений критерій дозволяє поділити всі права на індивідуальні, тобто права окремо взятої людини або громадянина (право на життя, право на честь і ділову репутацію та ін.) і колективні, тобто ті, що належать і реалізовані лише спільними діями людей будь то спільності (права народів, права меншин (національних, релігійних, мовних), права профспілок, права працівників та ін.

10. Ступінь поширеності прав на те чи інше коло людей. За даним критерієм всі права людини і громадянина ділять на загальні та спеціальні. Загальні права закріплюються в конституціях та інших законах і поширюються на всіх, хто живе в державі незалежно від будь-яких факторів. Спеціальні права – це такі, які залежать від соціального, службового становища, статі, віку особи, а також інших факторів та обставин.

11. Сфера життєдіяльності людини. Цей критерій класифікації прав людини є загальноприйнятим в міжнародному та внутрішньодержавному праві і найбільш поширеним в правовій літературі. Відповідно життєдіяльності людини конституції виділяють шість класів (груп) прав людини: 1) природні, невідчужувані права; 2) громадянські, 3) політичні, 4) економічні; 5) соціальні та 6) культурні.

12. Історичний етап проголошення прав. Виходячи з етапів проголошення, права людини поділяють на покоління, які, в рамках тематики нашого дослідження варто розглянути детальніше.

Класифікації основних прав і свобод відповідає і розроблена фахівцями в галузі теорії права концепція «поколінь» прав і свобод. В даний час вона є широко відомою та усталеною в теорії права й у науці конституційного права. При цьому, кожне «покоління» прав людини базується на який-небудь правовій доктрині прав і свобод, а саме – природно-правовій або позитивістській [251, с. 36].

Теорію поділу прав людини на «покоління» розробив французький правознавець К. Васак. Основою цієї концепції є генераційний підхід, а саме поділ прав на три покоління [391, с. 57]. Теорія трьох поколінь прав людини з'явилась у результаті наукової систематизації прав людини в історичному ракурсі.

Перше покоління громадянських і політичних прав бере початок від XVII–XVIII ст., а саме у період після англійської, американської та французької революцій. Вони гарантуються статтями 2-21 Загальної декларації прав людини, а об'єднує їх ідея свободи індивіда, одного чи вкупі з іншими, від зловживань

державної влади [17, с. 14]. До першого покоління прав людини відносять традиційні ліберальні права і свободи, з яких, власне, і починаються права людини в їх сучасному розумінні: право на життя, свободу від тортур, поводження або покарання, що принижує людську гідність, право на свободу, право власності, свобода думки і совісті, слова тощо [268, с. 10]. Як зазначає Е. Рубін, у даному випадку йдеться про вимоги свободи слова, релігії тощо, висунуті щодо держави [17, с. 14].

До другого покоління прав, ідея яких з'являється на початку XIX ст. та формується після соціалістичних революцій, пишуть С. Несинова та Ю. Князева, належать соціальні, економічні, культурні права, або скорочено – соціально-економічні права, пов'язані з добробутом людини, рівнем і якістю її життя [251, с. 36]. Вони знайшли своє відображення у Загальній декларації прав людини і більш детально розроблені й викладені у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року: право на працю, включаючи право на вибір сфери праці, право на відпочинок, на оплачувану відпустку, на освіту, медичне і соціальне забезпечення, соціальне страхування, захист материнства і дитинства тощо [251, с. 37].

Третє покоління прав людини – це насамперед колективні права. При цьому, відзначає Т. Околіт, формування концепції третього покоління прав людини хронологічно відносять до другої половини XX ст. До них, на думку вченого, належать: право народу на самовизначення, на мир, на самобутність, на достойне існування, на національну і міжнародну безпеку, на розвиток, право народу вільно розпоряджатися своїми природними ресурсами тощо [268, с. 10]. В той же час, стосовно третього покоління прав – існує багато теорій. Ідея таких прав почала формуватись через загострення глобальних світових проблем після Другої світової війни. На думку О. Лукашевої, особливість цих прав полягає у тому, що вони є колективними та можуть реалізовуватись спільністю (асоціацією). Такої точки зору притримуються більшість науковців, так, наприклад, до третього покоління прав слід відносити тільки колективні права, базовані на солідарності: право на розвиток, на мир, незалежність,

самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніального пригноблення, право на гідне життя, на здорове природне середовище, на загальний спадок людства, на комунікацію [251, с. 37].

Однак існують і інші точки зору. Так, М. Тиріна вважає, що третє покоління прав людини охоплює права (спеціальні права) тих категорій громадян (дітей, жінок, молоді, людей похилого віку, представників національних та расових меншин та ін.), які за соціальними, політичними, фізіологічними та іншими причинами не мають рівних з іншими громадянами можливостей здійснення загальних для всіх людей прав і свобод, і через це потребують підтримки і держави, і міжнародних співтовариств [402, с. 729]. Права людини можуть бути колективними, або правами певних соціальних груп, національностей тощо, але їх реалізація не повинна обмежувати права окремих індивідів. Проте думка М. Тиріної щодо змісту прав людини третього покоління (спеціальні права окремих категорій громадян – дітей, жінок, молоді, людей похилого віку, представників національних та расових меншин та ін.) не зовсім логічно можна обґрунтувати періодом, на який припадає розвиток третього покоління прав людини (друга половина XX ст. після Другої світової війни). На думку С. Несинова та Ю. Князева це можна віднести до розширення та уточнення змісту другого покоління прав людини у соціально-економічній сфері [251, с. 38].

У Конституції України, пише В. Букач, інститут прав і свобод людини і громадянина будується на основі поєднання природно-правової та позитивістської доктрин. З одного боку, Конституція визнала природні права людини як найвищу соціальну цінність, невідчужуваними і такими, що належать кожному від народження; з іншого – заснувала ті права і свободи, що не належать кожному від народження. Отже, на думку вченого, в конституційній практиці нашої держави щодо прав і свобод людини і громадянина містяться природно-правові та позитивістські підходи. Застосовуючи перший підхід, Конституція України визнає автономію особистості, її право на невтручання до сфери окресленої правом свободи особи, ставить своєрідний заслін всевладдю держави

та її посягань на розвиток свободи та індивідуальності. При другому підході, Конституція України закріплює засновані державою права і свободи, головним чином, у соціально-економічній та культурній сферах, містить позитивне закріплення широкого переліку прав і свобод, визнає систему гарантій та механізмів їх захисту [49].

Так, зокрема, захист прав і свобод людини «першого покоління» пов'язаний з встановленням для держави обов'язку утримуватися від втручання в сферу традиційних ліберальних цінностей, які були сформульовані в процесі буржуазних революцій, а потім конкретизовані та розширені в практиці й законодавстві демократичних держав. «Друге покоління» прав людини, об'єднує соціально-економічні та соціо-культурні права, характеризується залежністю їх реалізації від організаційної, координуючої, іншої діяльності держави. Принципи захисту даних прав і свобод зумовлені їх позитивною природою та принципом «ресурсної можливості» держави. Принципи захисту прав і свобод людини, віднесених до «третього покоління», опосередковані їх об'єднуючою властивістю – це колективні права, які можуть реалізовуватися не окремою людиною, а колективом, спільнотою, асоціацією. Це один з підходів, оскільки природа прав третього покоління складає предмет дискусій. Разом з тим, слід погодитися з твердженням М. Марнгейм, що захист такого безперечного права «третього покоління», як право на мир, виключно специфічний. Це пов'язано з його особливою значущістю для захищеності всіх інших прав і свобод людини. Для нього більше підходить механізм охорони, ніж захисту, оскільки для досягнення бажаного стану світу необхідне прийняття широкого комплексу превентивних заходів об'єднаними зусиллями урядового і неурядового секторів на загальнодержавному та місцевому рівнях [223, с. 51].

Більшість поглядів науковців зупиняються на виділенні зазначених трьох поколінь прав людини. Але у 1996 р. А. Семітко запропонував виділити права четвертого покоління – біологічні [414]. Щодо четвертого покоління прав між науковцями виникають дискусії. Ще П. Новгородцев помічав, що «час від часу

поняття повинні перевертатися, щоб могло початися нове життя» [259]. Це добре демонструє сфера прав людини.

Суспільство, відзначає І. Жаровська, не може не розвиватися. Поступальний розвиток закладений в онтологічній основі людинобуття. Новітні тенденції змін правової реальності зумовлені появою модерністських соціальних чинників, котрі вагомо впливають на суспільні відносини і не фрагментарно, а подекуди навіть докорінно змінюють їх. Це такі новітні соціальні чинники:

1) глобалізація світового простору. У загальному вигляді глобалізацію можна уявити як сукупність процесів становлення більш-менш єдиних загальносвітових систем в економіці, фінансах, технології, політико-правовій сфері, інформаційній сфері, а також у сфері культури та інших видах людської життєдіяльності. Як явище гіперсоціального характеру глобалізація здійснює вплив на всі сфери суспільного буття, зокрема на політичну, державно-владну та правову. Попри те, що в міжнародному та українському науковому колах є спроби виробити єдину стратегію глобалізаційного програмування правових явищ, на сьогодні не вироблено єдиної ґносеологічно-правової концепції глобалізації, яка могла б стати основою розуміння загальнопланетарної трансформації устрою держави, права, влади та окремої особистості;

2) розвиток науки і техніки. Науково-технічний прогрес зумовлює стрімку зміну всіх відносин. Технічний прогрес характерний на всіх історичних етапах розвитку людства. Нині ж приходить до говорити про унікальність та стрімкість цього процесу. Першочергово це пов'язано з тим, що створена Всесвітня комунікаційна мережа і її можливості та видозміни не можна передбачити. Синергетичність глобального наукового прогресу породжує невизначеність та не прогнозованість світового співіснування, трансформацію всіх сфер людського існування [120, с. 20].

Тенденції розвитку сучасної теорії права, класифікація та вдосконалення прав і свобод людини і громадянина – один із пріоритетних напрямів інституту прав у плані глобальної універсалізації та уніфікації з урахуванням їх різночитань, що коріняться в тому, що їх розуміння не може не залежати і від

своєрідних, специфічних інтересів різних етносів, народів, націй, класів, культур, традицій та інших чинників. Адже людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми засвідчує, що більшість держав світу визнають існування проблеми втілення і захисту невід'ємних прав і свобод людини та необхідність їх розв'язання. Серед факторів, що обумовили появу нового, четвертого покоління прав людини, необхідно виокремити, в першу чергу, такі:

- глобалізаційні процеси, що призводять до появи нових міждержавних відносин та вимагають нових правових урегулювань;
- нова філософія поглядів на життя, суспільні відносини та людину як творця матеріальних і духовних цінностей;
- нові підходи у виборі критеріїв щодо оцінки результатів технічного прогресу людства та впливу на нього;
- стрімкий розвиток медицини, мікробіології, генної інженерії, біотехнологій, кібернетики, комп'ютерних і цифрових технологій і т.п. [411, с. 122]

Проблема правового захисту означених нових можливостей особи ускладнюється ще й тим, що вперше за період існування людства можна констатувати їх суперечність з нормами релігії та моралі¹. Тому сьогодні в механізмі захисту цього покоління прав людини слід: прийняти зазначені можливості особи і визнати їх правомірною поведінкою; установити обмеження цих людських можливостей; установити за цією поведінкою статус юридично нейтральної; визнати наведені можливості особи зловживанням правами;

¹ На сучасному етапі існують дві протилежні тенденції: 1) неприйняття традиційних моральних цінностей суспільства (виникнення практики проведення хірургічних операцій зі зміни статі, одностатеві шлюби, використання віртуальної реальності, передусім підлітками); 2) висунення вимог до держави щодо визнання релігійних, моральних переконань людини стосовно незалежного життя поза державним втручанням (про це свідчать судові справи про відмову від ідентифікаційних кодів, сучасних документів, протест проти негласного спостереження за людиною з боку держави, відмови від щеплення) [Аврамова О. Є., Жидкова О. С. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми / О.Є.Аврамова, О.С.Жидкова // Право України – 2010 – № 2 – С. 101-107.].

частково визнати ці можливості, спираючись на принципи моралі, справедливості [4, с. 103].

Отже, людство опинилося на новій стадії розвитку, у зв'язку з чим вже давно виникла необхідність опрацювання нового – четвертого – покоління прав, які стануть викликом ХХІ ст., коли йтиметься мова «про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про космічну соціалізації людства» [414]. А. Венгеров називає четверте покоління правами людства: право на мир, на ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права тощо [59, с. 307]. Інші прирівнюють їх до прав, пов'язаних з біомедичними дослідженнями або правам, які з'являються з розвитком науки. Деякі науковці, наприклад Г. Романовський, перелік прав четвертого покоління обмежує правом на самогубство, на евтаназію. При цьому евтаназію і самогубство розглядає як елементи права на смерть [402, с. 730]. М. Авдеєнкова обґрунтовує таку категорію як «право на фізичну свободу» [2, с. 23]. За поглядами Ф. Рудинського, права четвертого покоління повинні захищати людину від загроз, пов'язаних з експериментами у сфері генетичної спадковості особи, тобто це такі права людини, які пов'язані з клонуванням та іншими відкриттями у сфері біології [348, с. 16]. Ю. Дмитрієв до четвертого покоління прав зараховує лише інформаційні права та технології [84, с. 125]. Заслуговує уваги російська доктрина, яка виділяє особистісні (соматичні) права, як права людини розпоряджатися своїм тілом, у т. ч. клонувати [18, с. 475]. М. Шебаніц до прав четвертого покоління зараховує право на евтаназію, на зміну статті, на трансплантацію органів, на використання віртуальної інформації, право наклонування [461, с. 59]. Російський дослідник С. Івентєв до четвертого покоління прав відносить права моральної і духовної сфер: любов, душа, дух та інші поняття, які спрямовані на захист духовної сутності людини, її Душі і Духа, котрі є безсмертними [138]. У той же час він виділяє і п'яте покоління прав під назвою «божественні та духовно-моральні права і свободи людини і громадянина» [136, с. 200] (в той же час, така класифікація прав і виділення складових п'ятого покоління прав, котрі він відносить одночасно і до четвертого

покоління, суперечить самій логіці автора, є непереконливо доказовою) [411, с. 122].

За твердженням А. Поліщук та Д. Гуденко, інтенсивний розвиток науки та стрімкий технологічний прогрес, будучи основними характеристиками сучасного суспільства, не можуть не вплинути на етико-правові основи життя останнього. Так, в історичній ретроспективі кожен етап розвитку соціуму об'єктивно супроводжувався формуванням і подальшим законодавчим закріпленням певного «покоління прав». У зв'язку з цим вищевказані зміни суспільного життя, зокрема високі досягнення науки, також призвели до необхідності виділення нового покоління прав людини, які в правовій доктрині отримали назву «четверте покоління прав людини». Однак, пишуть вчені, слід зазначити, що нормативно-правова регламентація відповідних суспільних відносин пов'язана з цілим комплексом морально-етичних і духовних проблем, і це зумовлено насамперед тим, що такі права відрізняються суто особистісним характером і тісним взаємозв'язком із фізіологічною природою людини. Зокрема, чим більше людство еволюціонує і розвивається, тим більше виникає конфліктів між наукою і мораллю. Так, наприклад, якщо для науки цілком допустимим є застосовування клонування, то морально-етичні міркування гальмують еволюцію і не дають законодавцю приймати відповідні закони [300, с. 39].

Враховуючи викладене, на думку А. Поліщук та Д. Гуденко, каталог прав четвертого покоління становлять дві підгрупи прав: соматичні права (вільну від дитини сім'ю; право на смерть; права людини щодо його органів і тканин; сексуальні права людини (можливість шукати, одержувати і передавати інформацію, що стосується сексуальності, сексуальна освіта, вибір партнера, можливість вирішувати, бути людині сексуально активною чи ні, самостійно вирішувати питання про добровільні сексуальні контакти, вступ у шлюб, зокрема одностатевий; право на легалізацію проституції; оборот порнографічної продукції та правове регулювання положення сексуальних меншин); репродуктивні права людини (позитивного характеру: штучне запліднення;

негативного характеру: аборт, стерилізація, контрацепція); право на зміну статі; право на клонування як всього організму, так і окремих органів; право на вживання наркотиків і психотропних речовин) та інформаційні права (використання віртуальної реальності; доступ до мережі Інтернет), тобто усі права, що виникли внаслідок наукового прогресу та розвитку моралі [300, с. 40].

В той же час, вчені Н. Аніщук, А. Афанасьєва та Н. Бакаянова до категорії прав четвертого покоління відносять:

по-перше, біологічні права, що пов'язані із розвитком біотехнологій. Вивчення геному людини, вважають науковці, генетичні маніпуляції, експерименти із людськими ембріонами, клонування, поява нових термінів («екстракорпоральне запліднення», «генетичний скринінг» тощо) поставили складні юридичні, етичні, моральні і релігійні питання. Це породило необхідність визначення прав, які забезпечуватимуть недоторканність і недоступність людського тіла з його генетичним типом. Зокрема, з'явилися такі права: право на генетичну ідентичність людини, а отже, право на заборону репродуктивного клонування; право людини на визначення меж втручання у генетичну систему клітин і тканин, підпорядковане медичним цілям (біопсія хоріону, амніоцентез тощо); право на корекцію статевої приналежності; право бути донором органів і тканин тощо. До групи біологічних прав вищезитовані вчені також відносять право на штучне переривання вагітності, право на смерть за допомогою евтаназії, право на збереження штучного життя мозку після смерті, право на стерилізацію;

по-друге, права людини за ознакою сексуальної орієнтації та сексуальної ідентичності. Перегони дискримінації – основна проблема, з якою стикаються трансгендери, транссексуали, інтерсексуали та сексуальні меншини у всьому світі. Тому захисні механізми спрямовані на заборону насильства (починаючи словесними образами і закінчуючи фізичним насильством), заборону дискримінаційних законів, що можуть використовуватися для переслідування осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації чи обмеження їх прав на свободу

мирних зборів і асоціацій, заборону примусового лікування осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації;

по-третє, інформаційні права, пов'язані із появою глобального інформаційного простору. Можна стверджувати, вказують Н. Аніщук, А. Афанасьєва та Н. Бакаянова, що правовий статус людини як суб'єкта інформаційних відносин ґрунтується на двох основних правах: 1) право вільно, безперешкодно, на власний розсуд бути суб'єктом інформаційних процесів, шукати, одержувати і поширювати інформацію (це право не пов'язане з територіальною юрисдикцією держави і не обмежується територіально державними кордонами); 2) право на захист від неправомірного інформаційного втручання, яке включає право на конфіденційність інформації про особисте життя, конфіденційність кореспонденції, захист від розповсюдження неправдивої інформації, що завдає шкоди честі й репутації особи [12, с. 54].

До групи «четвертого покоління» прав людини на думку І. Жаровської слід включити:

1) Права, які пов'язані з розвитком біомедицини та біотехнологій, генетики, хімії. Загалом вони стосуються особистості, її тіла, органів та їх частин, тобто «соматичні права». Вони ґрунтуються на доктрині свободи особи розпоряджатися власним тілом. До них належать: право на смерть, право на використання репродуктивних технологій, право на аборт та стерилізацію, право на зміну статі, право на терапевтичне клонування, право на трансплантацію, право на зміну зовнішності, право на розпорядження своїм тілом після смерті, сексуальні права

2) Новітні права особи в інформаційній сфері [120, с. 24].

В юридичній літературі можна знайти також й такі варіанти інтерпретації концепту «четверте покоління прав людини»:

1) біотехнологічний підхід, пов'язаний з захистом прав людини переважно в сфері біотехнологій;

2) для позначення права самостійно розпоряджатися власним тілом («модернізація», «реставрація» або навіть «фундаментальна реконструкція») пропонується термін «особистісні (соматичні) права людини»;

3) в рамках інформаційно-технологічного підходу до четвертого покоління прав людини;

4) загальнолюдське трактування ототожнює зміст концепту «четверте покоління прав людини» з правами людства. До них належать «право на всесвіт, екологічні, інформаційні права, на ядерну безпеку, космос і інші» [107, с. 25].

Права четвертого покоління – це етико-правовий феномен, осмислення якого потребує подальшого наукового і практичного розроблення. Це пов'язано із тим, що у конструкції прав морально-етичні і правові начала взаємодіють у режимі взаємодоповнюваності, що, безумовно, відкриває широке поле для подальших досліджень. Однак, говорячи про права людини безвідносно до конкретного покоління, зазначимо, що важливим є векторне переміщення у напрямку практичного їх втілення та дослідження відповідних міжнародних стандартів у цій сфері [100].

Питання конституційності четвертого покоління прав людини є досить актуальним в сьогоdnішніх реаліях. Зокрема, відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Четверте покоління прав людини покликане закріпити самобутній та незалежний статус кожної особи та можливість жити повноцінним життям, без втручання держави й тиску соціуму і при цьому бути собою. Метою Конституції та законодавства сучасних прогресивних держав, зокрема й України, є встановлення та закріплення гармонії, при якій будь-яка дискримінація осіб за фізіологічними, релігійними, ідеологічними, чи політичними ознаками буде усунена, а будь-яка особа зможе відчувати себе вільною та жити повноцінним життям у всіх його проявах, не порушуючи прав та свобод інших осіб.

Спробуємо розглянути специфіку конституційних підстав для регулювання прав людини четвертого покоління. Так, зокрема, вчені Т. Хабрієва та В. Чиркин відзначають, що не всі права, названі в конституціях, дійсно, потребують закріплення на конституційному рівні. Дослідники вказують, що іноді основний закон перевантажений положеннями, що за своєю природою не потребують конституційного закріплення і зазвичай знаходять відображення, наприклад, у Кримінально-процесуальному кодексі. За словами авторів, «потрібно знати міру і враховувати характер конституції як особливого документа» [433, с. 35].

Також, вказує М. Лаврик, слід враховувати і те, що сучасні конституції не мають на меті перерахування максимально широких переліків прав, вони вказують тільки основні [207, с. 48]. М. Авдєєнкова та Ю. Дмитрієв доводив, що «відмінності в юридичній силі норм зовсім не означають відмінностей в їх сутності та юридичному змісті» [3, с. 13]. Включення прав до конституції зумовлено, зокрема, специфікою конституції як особливого документа, необхідністю конституційного гарантування, визнання відповідного права в якості конституційної цінності і деяких інших обставин [207, с. 48].

Разом з тим існує думка, що в руслі тенденції розширення конституційного регулювання в сфері прав людини необхідно доповнення конституції положеннями щодо, наприклад, особливого регулювання особистої інтелектуальної власності [432, с. 45]. Нарешті, необхідність розширення конституційного переліку прав пов'язують з розвитком науки і техніки, на що вказував, зокрема, В. Чиркін [453, с. 38].

Вищенаведені питання мають конституційне значення, надають нові аспекти деяких прав особистості [433, с. 40]. Схожу думку висловлює й Г. Василевич, що відзначає, «досягнення науково-технічного прогресу, що впливають на статус людини, та деформують його природу (наприклад, в галузі клонування, трансплантації людських органів, використання стимуляторів для годування тварин, вирощування рослин, в подальшому використовуються в харчуванні і т. д.), поставлять нові завдання і перед конституціоналістами» [52,

с. 15]. За твердженням В. Чіркiна, сучаснi конституцiї повиннi враховувати це, однак розробити вiдповiднi формулювання (їх ще немає в конституцiях, хоча є деякi закони) – справа непроста, необхiдне залучення широкого кола фахiвцiв з рiзних галузей знань [433, с. 42].

Особлива увага вчених у зв'язку з цим спрямована на змiну юридичного розумiння права на життя. Г. Василевич зазначає, що право на життя – поняття широке i ємне i саме з ним пов'язанi проблеми евтаназiї, абортiв, якостi життя [52, с. 97]. Науковцями висловлюється думка, що в нормi конституцiї про право на життя слiд на додаток до iснуючих положень також вказати, про можливiсть евтаназiї, клонування людини, а також застосування смертної кари як виняткової мiри (мораторiй на її застосування може бути встановлений тiльки законом) [433, с. 34]. Альтернативний пiдхiд (тобто без внесення вiдповiдних доповнень до тексту конституцiї) полягає в тому, що правову оцiнку на науковiй основi в даному випадку може дати тiльки орган конституцiйної юрисдикцiї [52, с. 45].

Згiдно з позицiєю, викладеною вченими Т. Хабрiєва та В. Чіркiн, такi положення дуже важливі для всiх людей. Вони набагато важливішi для них, нiж регулювання в конституцiях питань, що вiдносяться, наприклад, до взаємовiдносин палат парламенту. Тому за рахунок скорочення обсягу деяких питань можна включати положення, особливо важливі для кожної людини [433, с. 45]. Знову ж слiд зазначити важливiсть того, щоб вимоги до держави не перевищували її можливостi [207, с. 48].

Завершуючи розгляд питання про теоретичнi аспекти конституцiйних пiдстав для регулювання суспiльних вiдносин в контекстi соматичних прав людини, подiляємо думку М. Лаврик про те що, в науцi вiдзначається конституцiйно-правовий характер зазначених вiдносин. Разом з тим для того, щоб визнати, що тi чи iншi суспiльнi вiдносини мають конституцiйно-правове регулювання необхiдно виявити таке безпосередньо в самому тексті конституцiї; в конституцiйно-правовому законодавствi або актах тлумачення конституцiї (в залежностi вiд специфіки конституцiйного права конкретної держави), а також в конституцiях або статутах суб'єктiв федерацiї (якщо держава федеративна i

відповідні питання віднесені або до спільної ведення федерації і суб'єктів або до виключного відання суб'єктів) [207, с. 49].

Говорячи про права людини, відзначимо, що більшість сучасних конституцій, проголошують основні права, в той же час, детальне регулювання здійснюється поточним законодавством: в зазначеному випадку можливий розгляд відповідних актів конституційним судом на предмет відповідності конституції, що переносить розглядається право в конституційно-правову площину, а обсяг закріпленого в конституції права уточнюється в процесі конституційного судочинства. При цьому можливо фактичне розширення правової свободи особистості, причому на конституційному рівні. Важливо, щоб був дотриманий певний баланс при тлумаченні Конституції, і конституція, навіть в ході тлумачення (а може і завдяки йому), зберігала властивості стабільності та ефективності. У зв'язку з тим, що конституції, як правило, наводять перелік тільки основних прав, основна роль у визначенні прав і свобод громадян в окремих сферах належить галузевому законодавству (що не є, природно, джерелом конституційного права, хоча нерідко і розкриває відповідні основні конституційні права, та свідчить саме про реалізацію конституції) [207, с. 49].

Таким чином, фактично при розгляді питання про конституційність норм регулюванні соматичних прав людини, пише М. Лаврик, мова здебільшого іде про сам текст конституції та його тлумачення. Правові акти, що не володіють конституційно-правовим змістом, можуть розглядатися тільки в контексті реалізації відповідних конституційних положень. Парадокс цього дослідження, відзначає вчений, полягає у тому, що за допомогою практично невизнаної теорії соматичних прав людини, ми намагаємося досліджувати питання про стабільність конституційного ладу. Однак саме в силу своєї дискусійності і неоднозначності, у визначеній міру суперечливості, теорія соматичних прав людини може проявити окремі проблеми в найбільш загостреному вигляді. Це призводить до необхідності при дослідженні окремих питань, пов'язаних з конституційно-правовим розвитком, використовувати метод порівняльного правознавства [464, с. 85].

Тут також слід погодитися із думкою Д. Белова, що конституція є актом тривалої дії, тому стабільність є її важливою рисою, що у свою чергу не означає незмінності конституції. Переслідуючи мету забезпечення стабільності української правової системи, законодавець з подальшого розвитку конституційної реформи не виключив можливості своєчасних конституційних змін відповідно до конкретних історичних умов розвитку українського суспільства та української держави. Відомо, що відносини державної влади з суспільством і з окремою особою перебувають у зв'язку постійного розвитку, без чого по суті неможливий соціальний прогрес [34, с. 121]. Стабільність Конституції України, неухильне виконання всіх без винятку її положень не можна розуміти як консервування чинних конституційних правоположень, відношення до Конституції як до «священної корови» [273, с. 81]. Якраз своєчасні, обумовлені потребами суспільного розвитку, зміни чинних конституційних правоположень забезпечують стабільність Основного Закону України [356, с. 110]. При цьому, відзначає Д. Белов, чинне конституційне законодавство України розвивається в особливих формах. Більшість з них мають стандартний характер, у зв'язку з чим вони добре відомі юридичній науці та практиці. До числа таких форм слід, на наш погляд, віднести: 1) прийняття нових законів; 2) внесення змін та доповнень; 3) скасування закону в цілому або в частині (наприклад, внаслідок визнання окремих норм закону суперечать Конституції) [34, с. 126].

Коли конституція відрізняється справжньою стабільністю, пише М. Савчин, імовірним і оптимальним варіантом її розвитку стає адекватна реалізація конституційних положень у поточному законодавстві та рішеннях правозастосовчих органів. Якщо ж незмінність конституції штучно підтримується верховною владою, то така стабільність є тільки зовнішньою. В умовах, коли стабільність конституції починає заважати суспільному розвитку, а її окремі норми виявляються нежиттєздатними, рано чи пізно постане питання про внесення до конституції змін і навіть її перегляд [351, с. 4].

Перехідним етапом між адекватною реалізацією конституції та її

текстуальними змінами, вказує Д. Белов, є «перетворення» Основного закону. Найчастіше «перетворення» є показником віддаленості окремих норм конституції від реальності й одночасно способом послаблення їх фіктивності. Саме такий гнучкий, проміжний шлях розвитку української конституції, як «перетворення», спостерігається в сучасний період. Іншими словами. Конституція України, зберігаючи формальну стабільність, фактично починає її втрачати. Отже, стабільність Конституції Україні набуває уявного, декоративного характеру [34, с. 126].

При цьому, спроби забезпечити конституцію від занадто частих змін в ряді випадків служать причиною для відміни конституції і прийняття нового основного закону, в зв'язку з тим, що в результаті зміни соціально-політичної дійсності в державі чинність існуючої конституції неможлива [34, с. 126]. У зв'язку з цим варте нашої уваги твердження відомого вченого-правника М. Коркунова, який зазначав, що «всяка спроба, яка штучно встановлюються формами та термінами затримати зміну державного ладу повинна бути визнана абсолютно неспроможною. Зміна державного ладу не є справа чийогось особистого свавілля, а виробляється дією мінливих обставин суспільного життя. Нові, сильні запити суспільства, що розвивається завжди подолують суперечну їм букву закону, а складні, повільні форми зміни конституції в практичному результаті тільки примножать випадки насильницьких державних переворотів» [182, с. 22].

Таким чином, цілком поділяємо думку Д. Белова, що, по-перше, перетворення конституції є окремим, об'єктивним й унікальним явищем. Його доктринальне визначення має право на існування і всебічне дослідження. «Перетворення» конституції володіє специфічними ознаками, що дозволяє розмежувати його з суміжними правовими категоріями (реалізація, порушення, тлумачення, конституційні перетворення); по-друге, «перетворення» конституції – це істотна зміна сенсу її окремих положень без формального вторгнення в конституційний текст. За своєю суттю «перетворення» конституції являє собою сукупність фактів істотної зміни змісту окремих конституційних

положень, які символізують процес нетекстуальної модифікації основного закону. При цьому слід мати на увазі, що більшість, хоча і не всі норми конституції можуть бути піддані «перетворенню»; по-третє, видається можливим виділити три основних способи перетворення змісту конституційних норм без зміни тексту самих конституцій: 1) офіційне нормативне тлумачення конституцій уповноваженими на те органами державної влади; 2) модифікація конституційних норм під впливом парламентської, адміністративної і судової практики; 3) прийняття законів та інших нормативних актів з питань, що знаходяться в області конституційно-правового регулювання. Ці способи не тільки досить широко використовуються у конституційному праві зарубіжних країн, але й цілком мають право на існування в українській науці конституційного права; по-четверте, оскільки в процес «перетворення» конституції залучено поточне законодавство, то цей процес виступає не тільки своєрідним шляхом еволюції основного закону, а й особливою формою розвитку конституціоналізму в цілому [34, с. 128-130].

Отже, в контексті нашої тематики можемо стверджувати про те, що не всі права, названі в конституціях, які ми так чи інакше можемо віднести до категорії «соматичні» дійсно, потребують безпосереднього закріплення на конституційному рівні. Досить часто конституція просто перевантажена нормами, що за своєю природою не потребують конституційного закріплення і зазвичай знаходять відображення, наприклад, у поточному законодавстві (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Сімейний кодекс і т.д.). Разом з тим, для можливості унормування вже існуючих соматичних прав або тих, що можуть виникнути в майбутньому, викликані швидким розвитком науки і техніки, варто застосовувати інститут «перетворення» конституції, що міг би бути реалізований через: 1) офіційне нормативне тлумачення норм Конституції про права людини в цілому й зокрема тих, що прямо чи опосередковано стосуються механізму реалізації та захисту соматичних прав людини уповноваженими на те органами державної влади (в першу чергу Конституційний суд України) та 2) прийняття законів та підзаконних нормативно-правових актів з питань, що знаходяться в

області конституційно-правового регулювання механізму реалізації та захисту соматичних прав людини.

В той же час, не слід змішувати поняття «перетворення конституції» і «конституційні перетворення». Конституційні перетворення прийнято розуміти як заснований на соціально-економічних, організаційних і духовних передумовах політико-правовий процес повного або часткового реформування конституції [156, с. 8]. Конституційні перетворення є формально-юридичним виразом масштабних суспільних перетворень, виступаючи їх правовим оформленням на рівні основного закону держави. Отже, принципова відмінність «конституційних перетворень» від «перетворення конституції» полягає в тому, що перше поняття символізує текстуальну модифікацію основного закону, а друге поняття – нетекстуальну модифікацію.

Висновки до підрозділу 2.2:

1. Четверте покоління прав людини – це закріплена в законі можливість особи незалежно й альтернативно обирати правомірну поведінку, що заснована на автономії в межах єдиного правового поля, норм моралі і релігії. При цьому, четверте покоління прав людини слід ототожнювати з правами індивіда впливати, використовуючи сучасні і майбутні можливості інформаційно-комунікаційних та біотехнологій, на власне тіло та його окремі органи, з урахуванням нормативних та етичних актуальних та потенційних обмежень.

2. Можемо стверджувати про те, що не всі права, названі в конституціях, які ми так чи інакше можемо віднести до категорії «соматичні» дійсно, потребують безпосереднього закріплення на конституційному рівні. Досить часто конституція просто перевантажена нормами, що за своєю природою не потребують конституційного закріплення і зазвичай знаходять відображення, наприклад, у поточному законодавстві (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Сімейний кодекс і т.д.). Разом з тим, для можливості унормування вже існуючих соматичних прав або тих, що можуть виникнути в майбутньому, викликані

швидким розвитком науки і техніки, варто застосовувати інститут «перетворення» конституції, що міг би бути реалізований через: 1) офіційне нормативне тлумачення норм Конституції про права людини в цілому й зокрема тих, що прямо чи опосередковано стосуються механізму реалізації та захисту соматичних прав людини уповноваженими на те органами державної влади (в першу чергу Конституційний суд України) та 2) прийняття законів та підзаконних нормативно-правових актів з питань, що знаходяться в області конституційно-правового регулювання механізму реалізації та захисту соматичних прав людини.

Висновки до Розділу 2:

1. Гуманізм, на наш погляд, як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі.

2. Беручи до уваги проведений комплексний аналіз принципу гуманізму в процесі ускладнення та розвитку суспільних відносин, в цілому та в процесі проведення біомедичних досліджень, представляється можливим сформулювати таке його визначення: гуманізм під час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень – це ставлення до людини її життя та здоров'я як найвищої соціальної, самодостатньої та самоусвідомлюючої цінності під час проведення біомедичних досліджень.

3. В той же час, сучасний гуманізм, як основоположний принцип права, розглядає еволюцію людини досить однобічно: духовне, моральне, інтимне життя людини покладається в жертву її когнітивному, раціональному, корисному, індивідуальному статусу. При цьому перспектива трансформації та переходу людства в нову якість розглядається як найкращий шлях розвитку більшості населення. Свобода етична перетворюється на свободу юридичну.

4. Трансгуманізм по відношенню до соматичних прав людини характеризується, по-перше, переконанням в можливості творчого перетворення людського тіла та природи власними силами самих же людей, по-друге, переконанням в можливості і допустимості застосування новітніх технологій для вдосконалення людського тіла та природи, по-третє, в переконанні щодо

необхідності застосування новітніх технологій з метою вирішення цілої низки проблем із здоров'ям людини.

5. Самі нові можливості людини, що виникли в результаті науково-технічного прогресу, стають джерелом антропологічної кризи. На ґрунті цієї кризової ситуації і з'явився рух трансгуманізму. У той же час, інновації, інноваційні процеси та інноваційна діяльність вимагають ґрунтового осмислення. Особливо це стосується інновацій, орієнтованих на рішучі зміни тіла і природи людини. У той же час, з одного боку, ми маємо інтенцію поширювати біомедичні технології для «поліпшення» людини, що також має на увазі в перспективі створення справедливої врегульованої спільноти, з іншого боку, самі ці технології стають перешкодою для цієї мети, породжуючи нові форми нерівності та несправедливості.

6. Четверте покоління прав людини – це незалежність і альтернативність особи у виборі правомірної поведінки, яка заснована на автономії в межах єдиного правового поля, норм моралі і релігії. При цьому, четверте покоління прав людини слід ототожнювати з правами індивіда впливати, використовуючи сучасні і майбутні можливості інформаційно-комунікаційних та біотехнологій, на власне тіло та його окремі органи, з урахуванням нормативних та етичних актуальних та потенційних обмежень.

7. Можемо стверджувати про те, що не всі права, названі в конституціях, які ми так чи інакше можемо віднести до категорії «соматичні» дійсно, потребують безпосереднього закріплення на конституційному рівні. Досить часто конституція просто перевантажена нормами, що за своєю природою не потребують конституційного закріплення і зазвичай знаходять відображення, наприклад, у поточному законодавстві (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Сімейний кодекс і т.д.). Разом з тим, для можливості унормування вже існуючих соматичних прав або тих, що можуть виникнути в майбутньому, викликані швидким розвитком науки і техніки, варто застосовувати інститут «перетворення» конституції, що міг би бути реалізований через: 1) офіційне нормативне тлумачення конституцій уповноваженими на те органами державної

влади (в першу чергу орган конституційної юрисдикції) та 2) прийняття законів та інших нормативних актів з питань, що знаходяться в області конституційно-правового регулювання.

Розділ 3

СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ СЕРЕД ІНШИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1 Поняття та особливість правової природи соматичних прав людини

Сучасне уявлення про категорії прав людини динамічно розвиваються: зміст вже існуючих прав уточнюється, виникають і нові, раніше невідомі права, вдосконалюються механізми їх регулювання і захисту. Пов'язана така тенденція як з пріоритетом прав людини, як базисної цінності в цивілізованому суспільстві, так і з вимогами часу. Вимогами часу актуалізовані ті права, які засновані на свободі людини розпоряджатися своїм тілом. Вони називаються соматичними та/або особистісними. Сьогодні проблема соматичних прав людини постає як новий напрямок в юридичній науці. Це зумовлено тим, що сучасні досягнення біомедичної науки в силу своєї затребуваності починають застосовуватися, так і не отримавши належної правової регламентації, стаючи при цьому джерелом необмеженого втручання в людську природу, і, як наслідок цього, тягнуть за собою серйозні етичні та правові проблеми в даній галузі [458, с. 525].

Двадцяте століття не тільки ознаменовано найвищими досягненнями в науці, але і фундаментальним переосмисленням того, що являє собою тіло людини, який його статус і які межі фізичної свободи кожного. По суті, світ переходить в реалії нової соціально-правової парадигми (*детальніше про це див Розділ 2 дисертації – М.Г.*). Проте, вірно відзначає Н. Девятовська, претендування людини на вільне розпорядження власним тілом виникли не тільки в останні два століття: специфічні питання щодо права людини гомосексуальні контакти, проституцію, стерилізацію цікавили правову науку давно, в той же час, в силу своєї специфіки завжди знаходилися поза законом, поза соціумом і його морально-етичних засад [95, с. 180]. В рамках мети нашого дисертаційного дослідження, актуальність проблеми соматичних прав людини і

громадянина зумовлена тим, що відсутність їх законодавчого закріплення цілковито може призвести до порушення інших прав, безпосередньо закріплених в основному законі нашої держави.

3.1.1. Поняття та юридичний зміст соматичних прав людини

Першими, вказує С. Повалій, до проблематики соматичних прав як самостійної теми дослідження звернулися відомі російські дослідники В. Крусс (здійснив загальну постановку питання про концепцію соматичних прав) та А. Ковлер (розглянув соматичні права в рамках юридичної антропології, визначаючи їх як «особистісні»). На рівні монографічних досліджень слід відзначити російських вчених О. Старовойтову (проаналізувала історико-правові та теоретико-правові аспекти юридичного механізму реалізації та захисту соматичних прав) та М. Лаврик (дослідив соматичний аспект гарантій конституційних прав). У вітчизняній юридичній науці висловлюється і схвальні, і скептичні оцінки щодо концепції соматичних прав [295, с. 40]. В той же час, відзначає Д. Василевич, соматичні (особистісні) права сьогодні сприймаються зовсім інакше, ніж 20-30 років тому, не кажучи вже про більш ранній період розвитку суспільства. З'являються нові оцінки цих прав, змінюється мораль, моральність. Отже, відзначає вчений, все, що є позитивним (найважче – зробити правильний вибір), має отримати відповідну правову підтримку [56].

На нашу думку, вкрай вірною є думка вченого Ю. Турянського щодо того, що спонукальними факторами (передумовами) появи та подальшого розвитку прав людини нового покоління, які зумовлені розвитком медицини та біотехнологій та пов'язані з можливостями людини розпоряджатися своїм тілом та органами, є наступні: 1) науково-технічний прогрес (глобалізація освітнього простору, технічних знань, інформатизація всіх сфер життя пришвидшила обмін інформацією, яка стала основним джерелом суспільного розвитку науки); 2) міжкомплементарність наукових досліджень (наука не розвивається виключно в межах певної наукової галузі; поєднання кількох галузей знань дозволяє пришвидшувати здобуття нових результатів і вказує на їх ефективність

(вказане стосується гуманітарних і технічних напрямів, саме така міжкомплементарність є корисною для отримання додаткових знань, а соматичні права є наслідком комплементарних наукових досліджень); 3) зміна суспільної психології (першочергово змінюється суспільна позиція щодо індивідуальності; людина вже не сприймається істотою колективною; ідея рівності та свободи спричинила глобальну трансформацію ідеології суспільних і державницьких процесів); 4) корекція морально-етичних норм; для нас істотною рисою поваги до особистості є повага до моральної автономії особи; із розвитком післяромантичного поняття індивідуальних відмінностей цей принцип поширюється на вимоги надавати людям свободу розвитку їхньої особистості на їх власний розсуд, хоч би якими неприйнятними для нас і навіть несумісними з нашим моральним уявленням здавалися їхні погляди) [413, с. 23-26].

Можливо, саме тому, М. Лаврик вказує на таке поширення терміну «соматичні»: по-перше, використовується в біології («соматична нервова система» – частина нервової системи, що іннервує скелетні м'язи; «соматологія» – дослідження будови людського тіла; «соматичні мутації», «соматична конфігурація», «соматичні клітини» як клітини багатоклітинного організму за винятком статевих; при виробництві селекційних робіт у рослинництві і тваринництві); по-друге, у медицині («соматичні хвороби» – на противагу психічним); по-третє, у психосоматиці, тобто у напрямі в медицині і психології, що вивчає вплив психологічних чинників на виникнення і подальшу динаміку соматичних хвороб; по-четверте, у суміжних царинах і повсякденній мові («соматичні назви»: голова, борода, волосся, очі, лоб, спина тощо; «соматична лікарня» – багатопрофільна лікарня, де лікують внутрішні органи). Вчений також відзначає, що «з огляду на етимологічний динамізм, а також те, що в юриспруденції термін “соматичний” не використовувався... він цілком може підійти на позначення “соматичних прав людини”, як правило, тих, що стосуються тіла людини (або точніше: право людини розпоряджатися своїм тілом; у будь-якому разі потрібна конкретизація змісту цього поняття, і варто

враховувати те, що в юридичній інтерпретації термін “соматичний” одержує значення – для правового регулювання)» [205, с.118].

Формування концепції соматичних прав людини базується на тезі, що вирішення основних дискусійних питань етичного спрямування щодо реалізації або обмеження прав, які пов'язані із можливостями людини самотійно розпоряджатися своїм тілом, здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму й розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами, повинно стати основним підґрунтям його законодавчої регламентації [295, с. 40].

Можна погодитися з позицією В. Крусса, що соматичні права не вписуються в існуючу класифікацію прав і свобод і що в силу специфіки їх не можна поставити в один ряд з позитивними соціальними правами. Поряд з тим, що зазначені права спрямовані на захист тілесної і духовної цілісності, одночасно особа може висувати і певні претензії до суспільства, таких, що по більшій мірі мають персоніфікований характер [191, с. 43]. Як вважає А. Ковлер, особистісні права (вони ж соматичні) є різновидом особистих прав [166, с. 427]. У цьому є певна доля істини, оскільки соматичні права дійсно безпосередньо пов'язані з людиною як субстанцією (тілесною та духовною). Серцевину особистісних прав, на думку все того ж А. Ковлера, становлять право на життя і гідність людини, право на свободу та особисту недоторканність, свобода совісті, які є базовими для особистісних прав [166, с. 427]. У той же час справедливим є зауваження М. Лаврика щодо подвійної природи соматичних прав: при детальному розгляді явно вимальовується зв'язок соматичних прав з соціально-економічними та культурними правами. Так, права в сфері здійснення операцій з пересадки органів і тканин, щодо зміни статі мають першооснову в праві на охорону здоров'я і медичну допомогу. Право на розповсюдження порнографічних видань нерідко пов'язується зі свободою вираження. І хоча, можливо, окремі судження представляються спірними, цілком зрозумілим є

одне: чітке віднесення соматичних прав до групи особистих представляється далеко не безперечним [205, с. 19] .

Підтримуємо В. Крусса, який не тільки акцентував увагу на соматичних правах, але і обґрунтував необхідність передування конституційно-правовому вирішенню проблеми зазначених прав їх філософсько-правового осмислення, а також досягнення принципової згоди юридичної науки, релігії та філософії (*що якраз і становить предмет нашого дисертаційного дослідження – М.Г.*). Такий підхід видається обґрунтованим, людське тіло слід розглядати в тісному зв'язку з духовністю. В. Крусс бачить також небезпека в тому, щоб в заданому напрямку (еволюції соматичних прав) не відбулося найбільшою втрати для людства – втрати самої людини [191, с. 46]. З цієї причини, розділяємо думку Д. Василевича й ми також не поділяємо оптимізм окремих авторів з приводу того, що таким чином у людини нібито з'явилася реальна можливість не тільки поліпшити світ навколо себе, але і «Змінити весь людський рід». Чи треба до такої міри вторгтися в природу людини, щоб змінити весь людський рід? Зрозуміло, немає! [56, с. 106] Ми, як і В. Крусс, виступаємо за розумне обмеження (на основі конституційних принципів і норм) соматичних прав, припускаючи, який опір може бути на цьому шляху [191, с. 49].

Підтримуємо Д. Василевича й в тому, як він критикує вчених А. Абашидзе та А. Солнцева, що «захоплено» пишуть про те, які плоди дасть реалізація соматичних прав (евтаназія, аборти, участь у виборі статі, виявлення на генетичному рівні схильності до хвороби, що дозволить роботодавцю відмовляти в прийомі на роботу, одностатеві шлюби, омолодження організму, клонування), а з іншого, торкаючись нібито виявлення «гена злочинності», заявляють про генетичну дискримінацію [1, с. 69]. Зазначене, вірно вказує Д. Василевич, дозволяє зробити висновок про те, що в умах ще присутнє «бродіння», не склалося розуміння самого терміну «соматичні права» і чим є їх реалізація: благо чи зло, неприпустиме вторгнення в природу людини [56, с. 106].

Вчена О. Старовойтова відзначає, соматична проблематика зумовлює аналіз складних питань, пов'язаних з реалізацією та захистом прав людини і

громадянина в їх єдності; закон в рівній мірі захищає тілесну недоторканність людини і громадянина. Цікаво, на наш погляд, на думку вказаного автора, весь комплекс проблем, пов'язаних з правовою регламентацією соматичних прав людини в повному обсязі, може бути представлений як новий напрямок в юридичній науці під назвою юридична соматології [376, с. 2-3]. Дійсно, з одного боку, ряд питань вже знайшов відображення в нормативних правових актах, проте наука в даній сфері стрімко розвивається і право не завжди встигає за новими досягненнями, процесами в суспільстві, з іншого – накопичується певний досвід правозастосовчої практики, в тому числі судової, що також має стати предметом вивчення. Наявність міжнародних документів, присвячених окремим аспектам соматичних прав людини, є приводом для зіставлення національного і міжнародного права з метою їх зближення [56, с. 107].

Виходячи з сукупності соматичних прав М. Лаврик, розвиваючи погляди інших вчених, зазначає, що використання терміну «соматичні права людини» можливо, як мінімум, в наступних значеннях:

1) оскільки досить складно розмежувати біологічне і культурологічне в людині, в зв'язку з вживанням поняття прав людини в загальногуманітарному сенсі можливо використання категорії соматичних прав людини в найширшому плані для позначення будь-яких дискусій щодо тілесності людини з позицій прав людини. Подібна ситуація може мати місце в філософії, антропології, антропології права, інших природничо-наукових і соціально-гуманітарних дисциплінах;

2) соматичними правами людини можуть позначатися різні домагання правового характеру людини до суспільства щодо самостійного розпорядження своєю тілесністю (ймовірно, саме в зв'язку з подібним розумінням і виникла теорія В.Крусса). У майбутньому так можуть іменуватися нові домагання соматичного характеру. Вони як би потрапляють в певний буфер, де можливість тієї чи іншої форми розпорядження своїм тілом проходить міжнародно-правову, конституційно-правову, етичну, медичну, антропологічну експертизу,

аналізується досвід інших країн, і в підсумку з буфера це домагання або віддаляється, або визнається як суб'єктивне право з усіма наслідками.

3) під соматичними правами у вузькоюридчному сенсі слід розуміти визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається в повноваженні щодо розпорядження людиною своїм тілом, тобто, це соматичні домагання, отримали визнання суспільства та правове закріплення. Форми правового закріплення і найменування даних прав можуть бути різні, можливе встановлення певних правових обмежень на їх використання, головне тут – принципове визнання права. У цьому сенсі і розглядається право на смерть, права в сфері розпорядження своїми органами і тканинами, сексуальні, репродуктивні права і право на зміну статі [205, с. 23].

Вірно, як на наш погляд, вказує Н. Девятковська, які відзначає, що деякі соматичні права взагалі не отримали свого законодавчого закріплення. Однак в доктрині відзначається ряд особливостей реалізації соматичних прав в:

1) в зв'язку з тим, що немає юридичного закріплення багатьох соматичних прав, вони існують в силу «мовчання» держав, немає механізму їх реалізації, захисту;

2) відсутня єдина система гарантій: юридичних (відповідних правових засобів), політичних (певним чином орієнтованої політики держави), соціально-економічних (відповідного середовища та матеріальної основи, рівня суспільної свідомості);

3) незважаючи на відсутність позитивного закріплення багатьох соматичних прав, механізму їх реалізації і відповідних гарантій, вони існують в суспільстві. Таким чином, діє «живе право» [95, с. 180].

На думку О. Старовойтової, право на тіло та його юридична регламентація охоплюють комплекс соматичних прав, заснованих на світоглядної переконаності в «праві» людини розпоряджатися своїм тілом і його органами, тобто створювати і ліквідувати їх, «реставрувати» або «модернізувати» [376, с. 8]. Як зазначає В. Крусс, це права, що дозволяють здійснювати «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму і розширювати

їх технікоагрегатними або медикаментозними засобами [191, с. 43]. При цьому, дослідження семантичного значення слова «реконструкція» спонукало до використання принципу аналогії права і пошуку законодавчої дефініції цього поняття в інших галузях, де воно розуміється як переобладнання існуючих виробничих потужностей, зміна конструкції, зміна основних технічних характеристик [95, с. 180].

Вже неодноразово цитований нами автор теорії соматичних прав людини В. Крусс відзначає, природа цих прав вкрай своєрідна: при їх реалізації людина не тільки претендує на радикальну зміну первородної тілесної цілісності, але також висуває певні претензії суспільству в плані їх забезпечення та гарантування [191, с. 44]. При цьому, вказує А. Смірнов, деякі з цих прав викликають значний суспільний резонанс (наприклад, самогубство, евтаназія, сурогатне материнство, право на аборти, проституція, легалізація одностатевих шлюбів, клонування), що зумовлює ряд не тільки правових, а й етичних проблем, пов'язаних з можливістю/неможливістю (допустимістю/неприпустимістю) їх практичної реалізації. Тому з усією необхідністю можна справедливо визнати, що соматичні права людини є одним з головних викликів сучасному суспільству і державам, їх законодавчої діяльності [365, с. 36].

Таким чином, розглянуті права формують юридично-антропологічну проблему в праві, необхідну для свого якнайшвидшого розв'язання [205, с. 24]. Поки ясно лише одне, пише М. Лаврик, комплекс соматичних прав не є елементом негативного статусу особистості [137, с. 49]. Сучасне законодавство в сфері охорони здоров'я на міжнародному та національному рівні надає кожному громадянину право на донорство, штучне запліднення і переривання вагітності, сурогатне материнство, зміну статі і інші маніпуляції зі своїм тілом [365, с. 36].

Відзначимо, в юридичній науці на сьогодні виділені основні ознаки соматичних прав:

- 1) специфічний характер об'єкта цих прав - тіло людини;

- 2) можливість їх практичного здійснення за допомогою досягнень природних і технічних наук (біології, генетики, медицини, фізики, техніки та ін.);
- 3) невизнання цих прав релігією, мораллю, етикою;
- 4) нерозривний зв'язок з основними, перш за все особистими, правами людини;
- 5) реалізація таких прав є юридичними фактами для інших правових відносин;
- 6) ступінь їх визнання і реалізації відображають рівень особистісно-правових цінностей держави і суспільства в цілому [166, с. 56].

Саме ці ознаки, пише О. Нестерова, дозволяють говорити про соматичні права як про самостійну правову категорію, що відповідає сучасним інтересам особистості та її потребам [254, с. 223]. В своєму дисертаційному дослідженні, авторка розглядає соматичні права як нормативно закріплені можливості, пов'язані з фізичною самоідентифікацією людини як автономної біосоціальної субстанції, засновані на правомочностях володіти, користуватися і розпоряджатися власним тілом і (або) життям, реалізація яких можлива за допомогою сучасних технологій. Авторка вважає (схоже із А. Ковлером), що соматичні права як самостійна група прав володіє такими характерними ознаками:

- 1) наявність специфічного об'єкта цих прав - тіло людини і дії, пов'язані з його трансформацією і розпорядженням життям;
- 2) можливість їх практичного здійснення за допомогою технологій різних наук (біології, генетики, медицини, фізики та ін.);
- 3) колізійність в підходах і висновках про значимість і цінності таких прав з боку релігії, моралі, науки, права;
- 4) органічний сутнісний зв'язок з основними, перш за все особистими, правами людини [253, с. 4].

В той же час, є й противники такого підходу. Так, М. Рижова стверджує, що соматичні права протистоять духовно-моральним цінностям і не можуть бути спрямовані на «досягнення максимально високого рівня духовного здоров'я».

Ведення аморального способу життя, тобто вживання наркотиків або психотропних засобів, вступ в безконтрольні статеві зв'язки руйнують тіло і душу людини [350].

В контексті вищенаведеного, цікавою є думка А. Смірнова, який пише про те, що окремі автори намагаються розвинути дискурс з приводу визнання за соматичними правами статусу прав людини. З точки зору теорії природного права (юснатуралізма), відзначає вчений, вони в повній мірі такими є, оскільки права людини належать кожному від народження і є невідчужуваними. З іншого боку, з точки зору теорії позитивного права (етатизму) вони такими не є, оскільки визнання того чи іншого права і забезпечення можливості його реалізації - прерогатива держави. Ми, все ж таки, схильні дотримуватися іншої точки зору, оскільки публічне визнання особистих прав людини жодним чином не виключає самотійності їх реалізації [365, с. 36].

О. Нестерова визначає, що соматичні права володіють природним і невідчужуваним характером. Вони належать кожній людині з моменту народження і безпосередньо впливають з волі та гідності людської особистості. Для особистісних прав, які не стосуються безпосередньо питань виживання організму, його життєво необхідних функцій (пластична хірургія, репродуктивні права, евтаназія та ін.), реалізація повинна бути надана тільки дієздатній людині, яка в повній мірі може усвідомлювати характер тих чи інших дій, вступаючи в відносини щодо розпорядження своїм тілом або зміни свого тілесного втілення. Для інших особистісних прав, що носять більше терапевтичний характер (трансплантація органів, зміна статі або його вибір в разі вродженого порушення статевої поведінки), необхідно знизити вік, по досягненню якого можлива реалізація таких прав, встановивши додаткові вимоги для отримання необхідної згоди законних представників, уповноважених органів, а також отримання медико-психологічного висновку, що підтверджують необхідність проведення таких змін [253, с. 5].

Як вказує Д. Василевич, «зазвичай виділяють традиційну систему прав людини: особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права. Соматичні ж права дуже рідко згадують або взагалі не згадують» [54].

В рамках тематики нашого дослідження, цікавим є підхід Ю. Бисаги та А. Нечипорук. Ці вчені, зокрема, вважають, що на даний момент юридичне конструювання прав людини досягло визначеної крапки біфуркації: з одного боку, пропонується подальше розширення переліку прав людини, а з іншого боку – більш активне використання механізму обмеження прав і свобод, що передбачений як на міжнародному рівні, так і на рівні окремих держав. Що ж стосується розширення переліку прав людини, то мова йде вже не тільки про колективні права, так звані права “четвертого покоління” (право на мир, на ядерну безпеку, космос та ін.), але і про соматичні права – групі вимог особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом (право на смерть, права в сфері трансплантології, сексуальні і репродуктивні права, право на зміну статі) [38, с.71].

О. Нестерова розглядає особистісні (соматичні) права як нормативно закріплені можливості, пов'язані з фізичною самоідентифікацією людини як автономної біосоціальної субстанції, засновані на праві володіти, користуватися і розпоряджатися власним тілом і (або) життям, реалізація яких можлива за допомогою сучасних технологій [253, с. 9]. В свою чергу, вчені А. Мезяєв та А. Солнцев розкривають сутність соматичних прав через визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що втілюється у повноваженнях із розпорядження людиною своїм тілом. Відзначимо, схоже визначення соматичним правам надає й А. Смірнов [366] й інші автори.

Отже, враховуючи вищенаведене, варте уваги твердження А. Ковлера, який зазначає, що особистісні права індивіда не піддаються традиційній класифікації. Вони не входять до кола природних прав людини (право на життя, право на безпечне існування і т.д.), так як вони визначаються сучасним правом. Ці права не вписуються в комплекс позитивних прав – економічних, політичних, культурних, хоча в них присутні кожен з аспектів позитивних прав [166, с. 426].

При цьому, вчений А. Смірнов вважає, що виділення соматичних прав людини в самостійну групу прав доцільно і обґрунтовано, в силу того, що вони, незважаючи на свою комплексність та інтегративність, володіють специфічними ознаками, об'єднаними одним загальним джерелом існування та розвитку - людиною [366]. Наведена думка, вважає В. Чечерський, здається не дуже вдалою, оскільки за своєю природою всі права людини мають своїм джерелом – людину [452, с. 194].

Теорія соматичних прав людини, відзначають вчені, викликала в юридичному співтоваристві визначений резонанс. При цьому, критика, в основному, зводиться до наступного. По-перше, указується, що це ще одна приречена на провал спроба поєднати право та мораль, додавши ще і релігію, теорія «... псевдонаукова..., як утім, і вся теорія природних прав». Тобто викликає сумнів сама постановка питання про соматичні права. Мабуть, основою такої дискусії є тверде протиставлення позитивістських й інших підходів до праворозуміння, а одним із приводів служить, дійсно, звернення В. Круса [191] до релігійно-філософської думки і наявність відповідних висновків у його роботах: «Конституційне обмеження соматичних прав з'явилося б тим реальним зовнішнім фактором, що сприяв би вирішенню задачі сутнісного подолання гріха (морального зла) у людині» [38, с.71].

По-друге, вказує Ю. Бисага та А. Нечипорук, викликає сумніви зміст категорії: «безглуздо вважати соматичним право на смерть і не вважати таким право на реанімацію, право на вживання наркотиків без права на лікування медикаментами і т.д.» Так, Ю. Дмитрієв не може погодитися, зокрема, з думкою про приналежність даному комплексу права людини на евтаназію [103, с.126]. На погляд Ю. Бисаги та А. Нечипорук, питання про те, які права можна назвати соматичними дійсно має основне значення для категорії в цілому, наявність наукових дискусій тут обґрунтовано і необхідно [38, с.71]. В той же час, незважаючи на приведену критику, не можна не відзначити, що Ю. Дмитрієв вітає в цілому «висунуту позицію щодо наявності в правовому статусі людини особливих особистісних прав (хоча і з деякими застереженнями)» [103, с. 127].

Незважаючи на наявність окремих прихильників, вказує Ю. Бисага та А. Нечипорук, широкого визнання категорія соматичних прав людини на даний момент ні в теорії держави і права, ні в конституційному праві й інших галузевих юридичних науках не одержала. Однак спроби об'єднання ряду правомочностей з метою наукового осмислення або підвищення ефективності правового регулювання починаються [38, с.72]. Так, ще в 1996 р. А. Семитко висловив пропозицію, що права людини, пов'язані зі здійсненням абортів, евтаназії й інші подібні правомочності утворюють четверте покоління прав людини [9, с.619]. М. Авдєєнкова і Ю. Дмитрієв обґрунтовують таку категорію як «право на фізичну свободу», а також указують, що «для цілей практичного застосування конституційних норм було б більш корисне встановлення широких суб'єктивних прав для того, щоб розподіл їх на більш приватні вироблявся і Конституцією, і поточним законодавством» [2, с.21].

Виходячи з вищенаведеного, цілком вірно, при несформованості загальновизнаних підходів і досить інтенсивній зміні правового регулювання аспектів соціального життя, охоплюваних категорією соматичних прав людини, потенціал даної концепції варто використовувати. Можливо, її місце в майбутньому займуть більш адекватні мінливим умовам теорії, однак, на даний момент їх не слід залишати поза увагою [38, с.71].

Варте уваги твердження С. Повалій, що формування концепції соматичних прав людини базується на тезі, що вирішення основних дискусійних питань етичного спрямування щодо реалізації або обмеження прав, які пов'язані із можливостями людини самостійно розпоряджатися своїм тілом, здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму й розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами, повинно стати основним підґрунтям його законодавчої регламентації [295, с. 43].

Цікавою є й думка вченого О. Шишки, який ще у 2011 році стверджував, що соматичні права здебільше є особистим немайновим правом особи, яке направлено на охорону та реалізацію права особи на будь-які дії зі своїм тілом,

але ті дії, які не заборонені законом. Інші права, що складають зміст соматичних прав, за своєю природою не мають суто правового характеру, а є більш суб'єктивно оціночним правом, а не об'єктивно оціночним, тобто суб'єктивним правом фізичної особи. З цього випливає, що у праві відзначилась ситуація, де певні особисті немайнові права фізичної особи необхідно було виділити у групу соматичних за характером тілесних домагань зі сторони власника таких [463, с. 290].

Поява нового покоління прав людини – соматичних прав, пише Р. Хажинський, – є об'єктивним фактом. Відповідно їй потреба в подальшому теоретичному дослідженні цього покоління прав вимагає розробки не лише наукового, а й спільного нормативного рішення, а також подальшого усвідомлення, які конкретно категорії прав людини формують це нове покоління прав. Беручи до уваги ту обставину, що четверте покоління прав людини ґрунтується на незалежному й альтернативному виборі форми правомірної поведінки та пов'язане з визначенням автономії особи, більшість держав у рамках власного законодавства надали дозвіл на укладення одностатевих шлюбів, клонування людини, евтаназії, різноманітних маніпуляцій з ембріонами. Однак заохочення до подальшого розвитку соматичних прав може в майбутньому стати загрозою для існування людського роду загалом. На сьогодні як на міжнародно-правовому, так і на регіональному рівні, зокрема на європейському, в рамках Ради Європи та Європейського Союзу існують нормативно-правові обмеження соматичних прав людини [435, с. 300].

Соматичні права людини, вказує Н. Мушак, пов'язані з декількома сегментами правового регулювання суспільних відносин: із конституційною сферою прав та свобод людини, механізмом їх захисту, кримінально-правовою, цивільно-правовими та сімейно-правовими засадами регулювання особистих немайнових прав. Найбільш ґрунтовної та повної правової регламентації соматичні права набувають в рамках медичного права, розвиток та становлення якого є однією із визначальних нових тенденцій формування вітчизняної правової системи. Саме в рамках медичного права здійснюється становлення

таких новітніх правових інститутів, пов'язаних із реалізацією соматичних прав, як законодавче забезпечення біоетики, трансплантації, репродуктивних технологій, генної інженерії [244, с. 298].

Д. Василевич узагальнивши підходи до розуміння соматичних прав прийшов до висновку, що використання цього терміну можливо в наступних значеннях:

1) оскільки досить складно розмежувати біологічне та культурологічне в людині, у зв'язку з використанням поняття прав людини в загальногуманітарному сенсі можливе використання категорії соматичних прав людини в найширшому аспекті для позначення будь-яких дискусій щодо тілесності людини з позицій прав людини. Подібне може мати місце в філософії, антропології, антропології права, інших природничо-наукових і соціально-гуманітарних дисциплінах;

2) соматичними правами людини можуть визначатися різні домагання (вимоги) правового характеру людини до суспільства щодо самостійного розпорядження своєю тілесністю (ймовірно, саме в зв'язку з подібним розумінням і виникла теорія у В. Крусса). У майбутньому так можуть іменуватися нові домагання соматичного характеру. Вони як би потрапляють в певний буфер, де можливість тієї чи іншої форми розпорядження своїм тілом проходить міжнародно-правову, конституційно-правову, етичну, медичну, антропологічну експертизу, аналізується досвід інших країн, і в підсумку з буфера це домагання або видаляється, або визнається в якості суб'єктивного права з усіма відповідними наслідками;

3) під соматичними правами у вузькоюридичному сенсі слід розуміти визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що полягає в повноваженнях на розпорядження людиною своїм тілом, тобто це соматичні домагання, які отримали визнання суспільства і правове закріплення. Форми правового закріплення і найменування даних прав можуть бути різні, можливе встановлення певних правових обмежень на їх використання, головне тут - принципове визнання права. У цьому сенсі і розглядається право на смерть,

права у сфері розпорядження своїми органами і тканинами, сексуальні, репродуктивні права і право на зміну статі [54].

Беручи до уваги той факт, що прихильники виокремлення соматичних прав вважають їх базисом право (можливість) людини розпоряджатися власним тілом, В. Чечерський цілком вірно приходить до висновку, що об'єктом правового регулювання у даному разі є суспільні відносини у сфері розпорядження тілом людини, причому не аби яким, а виключно власним. Отже головною особливістю є наявність специфічного об'єкта даної групи прав – тіла людини і дій, пов'язаних із його трансформацією та розпорядженням життям [452, с. 194].

3.1.2. Соматичні (особистісні) права: співвідношення категорій.

В контексті тематики нашого дисертаційного дослідження, слід зупинитися й на питанні понятійно-категоріального апарату. Відзначимо, пише Н. Місько, у сучасній науковій літературі сукупність понять тієї чи тієї галузі наукового знання називають «понятійно-категоріальним апаратом», «термінологією», «терміносистемою» або все частіше «тезаурусом». Крім цього, проведення такого аналізу дозволить уникнути полісемії термінів, які використано в нашій роботі [235, с. 34]. Як зазначав В. Краєвський, невимогливість до термінологічної однозначності – суттєвий недолік, який позначається на розвитку нашої науки і змушує піддавати сумніву приналежність деяких робіт, що претендують на науковість, до сфери наукового знання взагалі. Вимога однозначності включена в число показників науковості дисертаційного дослідження» [188, с. 39]. На важливості уточнення понятійного апарату дисертаційної роботи наголошує і Є. Хриков: «У зв'язку з тим, що дисертаційні дослідження є важливою складовою сучасної науки, їх понятійна виваженість є важливою умовою розвитку наукового знання. Тобто уточнення понять, які використовує дослідник, їх інтерпретація є обов'язковою умовою педагогічного дослідження» [439, с. 18].

«Юридичній мові приділяється значна увага в теоретико-правових дослідженнях», - пише А. Венгеров [58, с. 506]. Юридична мова вимагає

Ми вже відзначали, вперше таке поняття в правовій науці ввів доктор юридичних наук В. Крусс. У своїй статті «*Особистісні («соматичні») (курсив наш – М.Г.) права людини в конституційному і філософсько-правовому вимірі: до постановки проблеми*» він ототожнює ці терміни, дає розуміння сутності цих прав [191, с. 43].

О. Лукашева визначає *особистісні права людини* (курсив наш – М.Г.) як категорію, що не підвладна державі: «... ця категорія прав характеризується тим, що держава визнає свободу особистості в певній сфері відносин, яка віддана на розсуд індивіда і не може бути об'єктом домагань держави. Вона забезпечує т.зв. негативну свободу. Ці права, будучи атрибутом кожного індивіда, покликані юридично захистити простір дії приватних інтересів, гарантувати можливості індивідуального самовизначення і самореалізації особистості» [312, с. 142].

¹ На даний момент перспективним напрямком в дослідженні питань т.зв. «правонайменування» є герменевтика права або правова (юридична) герменевтика. Герменевтика (від грец. *hermeneutikos* - тлумачать) - мистецтво перекладу, мистецтво пояснення. Герменевтичнаа робота використовувалася для тлумачення текстів класичної давнини, в юриспруденції, але в основному складалася як дисципліна, допоміжна для богослов'я, при коментуванні Біблії (екзегетики), роз'ясненні сенсу чудес для варварів.

А. Ковлер в своїй роботі з антропології права окрему главу присвятив *особистісним правам (курсив наш – М.Г.)* [166, с. 78], посилаючись на визначення і дефініції, представлені В. Круссом. Зокрема, вказує О. Нестерова, дослідники визначили постановку проблеми в сфері конституційного права та філософії права, але такі положення послужили фундаментом для побудови уявлень про особистісні права в теорії права [255].

О. Старовойтова у своїй дисертаційній роботі, присвяченій юридичному механізму реалізації *соматичних прав (курсив наш – М.Г.)*, визначає їх сутність через право на тіло, й посилається, знову ж таки, на дефініцію В. Крусса. При цьому, цікаво, що всю сукупність проблем, пов'язаних з правовою регламентацією соматичних прав людини, в повному обсязі О. Старовойтова розглядає в рамках нового напрямку в юридичній науці «правова соматології». Вченим зроблена спроба з позицій юриспруденції осмислити проблему людського тіла. У її працях про соматичні права людини, які є частиною природних прав. Авторка звертає увагу на те, що право людини на своє тіло є його природним і невід'ємним правом. В той же час, цілком вірно досліджуючи юридичний механізм соматичних прав особи, вона, на жаль, не дає авторського визначення центральної в досліджуваній проблематиці категорії й представляє лише історико-правовий аналіз деяких прав [377, с. 21].

О. Нестерова посилається на В. Чхиквадзе, що вказує, «сутність особистості вкорінюється в її тілі, зовнішніх фізичних формах організму людини, як матеріального носія *особистісного (курсив наш – М.Г.)* начала. Думати інакше – значить, абсолютизувати свідомість людини як єдиного носія особистісного начала»¹ [222, с. 471]. При цьому, О. Нестерова визначає, що вірніше використовувати термін «*особистісні права*» (*курсив наш – М.Г.*), в юридичній інтерпретації він набуває правове значення, визначає існування як правової категорії, але не заперечує терміну «*соматичні права*» (*курсив наш –*

¹ В той же час, противники такої термінології, наприклад М.Лаврик, обґрунтовують протилежну точку зору через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні, термінологічної схожистію визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини [10]

М.Г.), визнаючи можливість їх рівноцінного застосування та доктринального визнання [255, с. 74].

В той же час, ця ж вчена зазначає, що незважаючи на ряд наукових підходів щодо проблеми існування *особистісних прав* (курсив наш – М.Г.), на різноманітність думок і кардинально різне розуміння цілей визнання даних прав з боку моралі, етики, релігії, політики, досліджувані в аспекті права і філософії, впливає висновок – ці права, що відрізняються тісним зв'язком з основними правами та фізіологічної сутністю людини, залежністю від прогресу в галузі біомедицини, є породженням сучасного розвитку суспільства, вимагають відповідного механізму юридичного забезпечення і, незаперечно, є великою групою прав людини. *Особистісні (соматичні)* (курсив наш – М.Г.) права потребують визначення гідного місця в системі прав людини і системі вітчизняного і міжнародного права [255, с. 76].

М. Лаврик, обґрунтовуючи протилежну точку зору, пояснює небезпеку можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні, термінологічної схожості визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини [205]. Враховуючи етимологічний динамізм, а також те, що в юриспруденції термін «соматичний» не використовувався, робимо висновок, - пише вчений, - що він цілком може підійти для позначення «соматичних прав людини», як правило тих, що належать до тіла людини (або точніше, розпорядження людини своїм тілом). В будь-якому випадку, необхідна конкретизація змісту даного поняття і слід враховувати те, що в юридичній інтерпретації термін «соматичний» отримує своє значення. При використанні даного поняття досягається певна ясність в розумінні, до того ж він змістовно для цього підходить (вказує відповідну сферу застосування цих прав, робить акцент на об'єкті, за яким дана група прав і виділена) [205].

Цікаво, як на наш погляд твердження, А. Смірнова, який визначає, соматичні права людини з усією необхідністю слід вважати *особистими (суб'єктивними)* (курсив наш – М.Г.) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям

людини, вони мають природне походження, виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави) [366]. Саме тому, вірно пише Ю. Турянський, досліджувану новітню групу прав іноді виокремлюють як *особистісні права*, які є різновидом *особистих прав* (*курсив наш – М.Г.*), тобто громадянських, як прав першого покоління (прибічником такої ідеї є, зокрема, А. Ковлер. Однак такий термінологічний збіг, вчений вважає не дуже доречним, оскільки схожість звучання може призвести до ототожнення визначення «особистісних» прав з «особистими» правами людини [412, с. 138].

Відзначимо, вказує М. Лаврик, що в кінці XIX ст. під особистим правом – на протипагу речовому – розуміли те, об'єктом чого є особа, перш за все, це сімейні та зобов'язальні правовідносини [205]. Однак, вже в середині XX ст. зміст терміну особисті права принципово змінився, і під цим стали розуміти політичні, трудові, житлові та інші майнові і немайнові права громадян, що не підлягають оцінці й невіддільні від їх власників [42, с. 305]. З плином часу під особистими правами в радянському праві стали розуміти права людини, які в міжнародному праві іменуються громадянськими і поряд з політичними, економічними, соціальними і культурними правами утворюють основні права і свободи человека [23, с. 191].

М. Лаврик також відзначає, що термін «особистісні права» досить широко використовується прихильниками концепції соматичних прав, а їх співвідношення з особистими нерідко дається таким чином, що особистісні представляють собою різновид особистих, що, однак, далеко не безперечно [205].

Загалом, пише Ю. Турянський, вважаємо слушною думку, що новітні можливості, пов'язані з тілесністю особи, можна згрупувати під єдиною назвою – «соматичні» (*курсив наш – М.Г.*). Вчений мотивує свою позицію такими положеннями:

а) з початку третього тисячоліття на пострадянському просторі доволі успішно розвивається наукова школа соматичних прав, науковці в загальному

виділили ознаки, принципи та передумови існування таких прав, деякі із цих положень практично реалізовані в законодавстві;

б) інші назви не чітко відображають предметну компоненту цієї групи прав, що може призвести до дуального тлумачення, тавтології та юридичної невизначеності;

в) обрання терміну саме грецького походження вказує на універсальність поняття, дасть змогу уникнути помилок під час перекладу [412, с. 138].

Аргументуючи вищенаведене, вчений Ю. Турянський, пише: «правова природа соматичних прав має комплексний характер. З одного боку, вона вказує на особисті можливості людини, пов'язані з її тілом, органами та приватним життям, відображає принцип особистої свободи людини. З іншого боку, захист тілесних та особистих можливостей є вагомим елементом прав людини, тому державне і суспільне гарантування відсутності недозволеного впливу на тілесну сферу є складником правового статусу особи. Важливою є не тільки наявність права, а непорушність, охорона та захист цього права з боку інших суб'єктів – окремих осіб, органів державної влади, посадових осіб, держави загалом, народу і суспільства. Основа соматичних прав доволі неординарна, оскільки особа не тільки може змінити природну першооснову своєї тілесності (до речі, не тільки своєї – це питання можуть вирішувати батьки щодо дитини або близькі родичі щодо особи, яка перебуває в передсмертному стані), але й висуває вимоги / обов'язки до суспільства щодо сприйняття цієї тілесності, а до держави – щодо охорони її вибору, якщо він є легальним Унікальним видається і предмет правової вимоги в соматичних правах – тілесність, яка може охоплювати не тільки наявну сутність, а й гіпотетичні зміни, стосується персональних характеристик особистості. Предметом соматичних прав є не тільки фактичні реальні об'єкти, а й гіпотетичний можливий результат, зокрема певні моменти модернізації, удосконалення, видозміни своєї тілесності» [412, с. 138-139].

Обґрунтовуючи термін *«особистісні права»* (курсив наш – М.Г.), В. Крусс визначає їх як права, «що мають суто особистісний характер» [191, с. 43]. Спробуємо визначити, що є «суто особистісний характер» або «суто особистісні

прояви людської особистості». Основоположним тут є поняття особистості. Слово особистість досить багатозначне і вживається в різних сенсах в повсякденному житті, філософії, психології та соціології [173, с. 49]. Найбільш часто особистість визначають як людського індивіда в аспекті його соціальних якостей, що формуються в процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин [427, с. 289]. Звідси особистісні якості людини є похідне від його способу життя [370, с. 327].

Отже, цілком поділяємо твердження М. Лаврик [205], що в силу термінологічної схожості понять «особистісні права» і «особисті права», а також величезного плюралізму в соціально-гуманітарних знанні щодо категорії «особистість», і принципову неможливість однозначного визначення на даний момент того, чи є саме тілесність суто особистісної характеристикою людини, в цілях однозначності юридичної термінології (наскільки це можливо), також пропонуємо відмовитися від використання поняття «особистісні права». До того ж, вказує Т. Матвєєва, можливість різного тлумачення даного поняття настільки велика, що зустрічаються навіть не мають відношення до юриспруденції трактування [226].

Таким чином, вважаємо за доцільне застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер».

Узагальнивши підходи до розуміння соматичних прав, що наведені в даному структурному елементі дисертаційного дослідження, приходимо до висновку, що використання цього терміну можливо як мінімум у наступних значеннях:

- претендування людини на вільне розпорядження власним тілом;
- можливості людини розпоряджатися своїм тілом та органами;

- можливостями людини здійснювати самостійне розпорядження власним тілом, здійснювати його «реставрацію», «модернізацію», навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати окремі функціональні якості організму й розширювати їх різного роду техніко-агрегатними або медикаментозними засобами;
- домагання правового характеру людини до суспільства щодо самостійного розпорядження своєю тілесністю;
- визнана суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається в повноваженні щодо розпорядження людиною своїм тілом, тобто, це соматичні домагання, отримали визнання суспільства та правове закріплення;
- права, що дозволяють здійснювати «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості тіла;
- нормативно закріплені можливості, пов'язані з фізичною самоідентифікацією людини як автономної біосоціальної субстанції, засновані на правомочностях володіти, користуватися і розпоряджатися власним тілом і (або) життям, реалізація яких можлива за допомогою сучасних технологій;
- група вимог особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом;
- визнана суспільством і державою можливість певної поведінки, що втілюється у повноваженнях із розпорядження людиною своїм тілом;
- право на фізичну свободу;
- особисте немайнове право особи, яке направлено на охорону та реалізацію права особи на будь-які дії зі своїм тілом, але ті дії, які не заборонені законом;
- визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що полягає в повноваженнях на розпорядження людиною своїм тілом, тобто соматичні домагання, які отримали визнання суспільства і правове закріплення.

Саме тому, враховуючи складність однозначного визначення досліджуваної нами категорії, пропонуємо в подальшому її розглядати у вузькоюридичному змісті тобто як визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається у вільному розпорядженні своїм тілом.

Висновки до підрозділу 3.1:

1. Соматичні права людини базуються на цілому ряді положень правового регулювання сучасних суспільних відносин: норми, що закріплюють основи конституційно-правового регулювання прав та свобод людини, а також механізм їх гарантування та захисту; норми галузі кримінального права; цивільно-правові (в т.ч. й сімейно-правові) норми, якими врегульовано особисті немайнові права. В той же час, в рамках новітньої правової парадигми, основа правового закріплення системи соматичних прав здійснюється в рамках медичного права, розвиток та становлення якого є однією із визначальних нових тенденцій формування вітчизняної правової системи (медичне право забезпечує можливість реалізації таких сучасних правових інститутів, пов'язаних із реалізацією системи соматичних прав, як законодавче забезпечення генної інженерії, трансплантації, репродуктивних технологій, та біоетичних засад в цілому).

2. В юридичній науці на сьогодні виділено ряд основних ознак соматичних прав людини, серед яких на особливу увагу заслуговують наступні: 1) специфічний характер об'єкта цих прав - тіло людини; 2) можливість їх практичного здійснення за допомогою досягнень природних і технічних наук (біології, генетики, медицини, фізики, техніки та ін.); 3) невизнання цих прав релігією, мораллю, етикою; 4) нерозривний зв'язок з основними, перш за все особистими, правами людини; 5) реалізація таких прав є юридичними фактами для інших правових відносин; 6) ступінь їх визнання і реалізації відображають рівень особистісно-правових цінностей держави і суспільства в цілому. Саме ці ознаки дозволяють говорити про соматичні права як про самостійну правову категорію, що відповідає сучасним інтересам особистості та її потребам.

3. Соматичні права людини слід вважати особистісними (суб'єктивними) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям людини, вони мають природне походження, виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави). В той же час, вважаємо за доцільне застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер».

Враховуючи складність однозначного визначення досліджуваної нами категорії, пропонуємо в подальшому її розглядати у вузькоюридичному змісті тобто як визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається у вільному розпорядженні своїм тілом.

4. При несформованості загальновизнаних підходів і досить інтенсивній зміні правового регулювання аспектів соціального життя, охоплюваних категорією соматичних прав людини, потенціал даної концепції все ж таки варто використовувати (в майбутньому її місце можливо й буде зайняте більш адекватними теоріями, в той же час, на сьогодні її не слід залишати поза увагою).

3.2 Класифікація соматичних прав людини: сучасні доктринальні підходи

Єдність та внутрішня узгодженість системи прав і свобод людини зовсім не виключає їх угруповання за класами по одній або декількох підставах. Класифікація має теоретичне значення першорядної важливості. Мета будь-якої наукової класифікації прав людини – розкрити їх суспільної значущості, виділити ту чи іншу корінну їх ознаку, більш глибоко вивчити і проникнути в їх зміст. Класифікація організовує певну суму знань про права людини в цілому і щодо кожного права зокрема, якими людство володіє на даний момент. Складнощі класифікації прав людини зумовлені неоднорідністю їх конкретного змісту, розподілом за різними статтями конституційно-правових актів [390, с. 7].

Класифікація (лат. *classis* - розряд і *facere* - ділити) – особливий випадок застосування логічної операції поділу обсягу поняття на класи, види, групи і т.д. згідно якоїсь з ознак [425, с. 253]. У свою чергу, у формальній логіці, відзначає О. Стремоухов, класифікація визначається як розподіл предметів за класах відповідно до подібності між ними [390, с. 8].

Для того, щоб змодельовати структуру системи прав людини, тобто виявити класи та види прав, необхідно визначити критерії (ознаки, підстави поділу) їх класифікації [389, с. 65]. У зв'язку з цим, відзначає О. Стремоухов, постає кілька питань. Що таке критерії класифікації? Які і скільки критеріїв (підстав) класифікації прав слід вважати істотними? Іншими словами, за яких підстав слід розподіляти права людини на окремі класи (групи)? [390, с. 8] На жаль, на сьогодні, вичерпні відповіді на ці запитання правова наука поки не дала. Елементи системи прав людини і громадянина, в тому числі й класи прав, в загальній теорії права, в конституційному праві, на жаль, на монографічному рівні ніким не виділялися і не вивчалися. Цей факт пояснюється неймовірною різноманітністю прав людини і суб'єктів цих прав, а також величезною різноманітністю підстав (критеріїв) поділу прав як цілого на частини [390, с. 8].

Наукова класифікація прав людини, вказує Л. Бугров, має теоретичне значення першорядної важливості. Її мета – на основі основного критерію виділити класи (роди) та види прав людини, більш глибоко вивчити та проникнути в суть, зміст й особливості кожного класу і виду прав. При вирішенні проблеми класифікації прав людини на перший план неминуче висувається необхідність виділення тих істотних критеріїв (ознак, підстав), які характеризують їх як клас [48, с. 40].

Незважаючи на досить значну кількість наукових публікацій, присвячених інституту соматичних прав, можна погодитися з В. Чечерським, що до сих пір не вироблена чітка система їх класифікації, що призводить до неоднозначного їх тлумачення [452, с. 12].

Вичерпний перелік соматичних домагань людини і заснованих на них соматичних прав уявити досить складно. Вчений А. Ковлер зазначає, що особистісні права індивіда не піддаються традиційній класифікації. Вони не входять до кола природних прав людини (право на життя, право на безпечне існування і т. д.), так як вони визначаються сучасним правом. Ці права не вписуються в комплекс позитивних прав – економічних, політичних, культурних, хоча в них присутня кожен з аспектів позитивних прав [166, с. 426].

Для початку, наведемо класифікацію соматичних прав, розроблену М. Лавриком [205, с. 24-25]. Сам критерій класифікації цих прав він не наводить, проте, на наш погляд, таким є власне об'єкт регулювання:

1. *Право на смерть* як найбільш радикальна категорія соматичних прав людини, правомочність, після реалізації якої звернення до інших не має сенсу. Доктринальне визначення цьому праву дав науковець А. Малиновський: це можливість (свобода) людини свідомо і добровільно в обраний ним момент часу піти з життя обраним і доступним йому способом [205, с. 24]. В якості основних форм реалізації даного права називаються здійснення суїциду та евтаназії.

2. *Права людини щодо її органів і тканин*. У контексті концепції соматичних прав людини особливо важливі фігури реципієнта, живого донора та донора-трупа в трансплантологічному процесі. У ряді держав, у тому числі і в

Україні, існує досить розвинене законодавство в сфері трансплантології¹. При цьому, предметом дискусій є питання про право людини на своє тіло після смерті і як частина цієї проблеми – питання про право на вилучений орган.

3. *Сексуальні права людини.* Ця категорія є новою для юриспруденції і включає в себе можливість шукати, одержувати і передавати інформацію, що стосується сексуальності, сексуальна освіта, вступ у шлюб, вибір партнера, можливість вирішувати, бути людині сексуально активним чи ні та ін. [205, с.25]

4. *Право на зміну статі.* Фактичною підставою для даного права за умови його визнання є захворювання транссексуалізм, а юридичним – право на охорону здоров'я. Воля вітчизняного законодавця в цій сфері чітко не виражена, і правове регулювання носить достатньо пробільний характер². Відзначимо, що в разі визнання даного права, держава зобов'язана створювати й механізм його реалізації.

5. *Репродуктивні права людини.* У науці наводяться різні точки зору щодо поняття цих прав. Сучасна концепція репродуктивних прав включає в себе право подружніх пар і окремих осіб на досягнення максимально високого рівня репродуктивного здоров'я, право вільно й відповідально приймати рішення щодо відтворення потомства без будь-якої дискримінації, примусу і насильства, володіти для цього необхідною інформацією і мати доступ до найбільш ефективних і безпечних методів планування сім'ї і методів подолання безпліддя³.

У правовій науці соматичні права пропонують класифікувати і за іншими підставами. Наприклад, за цільовим призначенням (репродуктивні, евтаназія,

¹ Право на донорство (закріплено ст. ст. 46-47 Основ законодавства про охорону здоров'я, ст. 290 Цивільного кодексу України, Законом України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини») включає: а) *право на трансплантацію тканин та органів від живого донора* (закріплено ст. ст. 12-14 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини») та б) *право на трупну трансплантацію* (закріплено ст. 16 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»).

² Право на зміну або корекцію статевої належності передбачено статтею 51 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

³ Репродуктивні права людини: а) *право на штучне запліднення* (право на штучне запліднення та імплантацію ембріону передбачається в статті 48 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»); б) *право на сурогатне материнство* (непряме закріплення ст. 48 Основ законодавства про охорону здоров'я та ст. 123 Сімейного кодексу України, ст. 281 Цивільного кодексу України); в) *право на штучне переривання вагітності* (право на аборт) закріплено в статті 50 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; ст. 281 Цивільного кодексу України); г) *право на стерилізацію* (закріплено в статті 49 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; ст. 281 Цивільного кодексу України).

зміна статі і інші), за суб'єктами реалізації, за часом реалізації (за життя людини або після його смерті), за ступенем правового впливу з боку держави (абсолютні і обмежуються соматичні права) [54, с. 140].

О. Старовойтова, в свою чергу, до соматичних прав відносить право на трансплантацію органів і тканин, на аборт, клонування, репродуктування, на розпорядження життям власного тіла [378, с. 34].

О. Нестерова у дисертаційному дослідженні запропонувала розширити перелік особистісних прав: право на генетичні модифікації (зміна генного коду, клонування); репродуктивні права людини (право на штучне запліднення, екстракорпоральне запліднення, сурогатне материнство, штучне переривання вагітності, медичну стерилізацію і т.д.); право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на зміну статі (транссексуалізм); право на зміну зовнішності (пластична хірургія, інші форми модифікації і реставрації тіла); право на свободу вибору форми відходу з життя; право на участь в біомедичних дослідженнях та інші права [253, с.11].

З огляду на вищенаведене, Ю. Турянській вважає доречним об'єднання наведених переліків, адже всі вказані права мають соматичну природу та пов'язані з розвитком наукового прогресу у сфері біології, медицини, генної інженерії та технологій. Як зазначається в іноземній літературі, вказує вчений, щодо можливих інновацій у зв'язку з науково-технічним прогресом (а відповідно виникатимуть і нові права), «у майбутньому можемо очікувати приходу контактних лінз, які можуть робити фотографії чи відео, універсальних навушників для перекладача мови, що дозволяють спілкуватися в будь-якій точці світу, та екзотичних костюмів, що збільшують фізичну силу. Ми також побачимо розширене використання імплантатів, починаючи від мікросхем мозку та нейронних шнурків до протезованого керованого розумом та субдермальних RFID-мікросхем, які дозволяють користувачам відмикати двері чи відгадувати паролі комп'ютера хвилею руки. Однак найпотужніше збільшення тіла відбудеться завдяки біологічному збільшенню внаслідок посиленого розуміння наших геномів» [412, с. 153-154].

У правовій науці соматичні права пропонують класифікувати і за іншими підставами. Наприклад, за цільовим призначенням (репродуктивні, евтаназія, зміна статі і інші), за суб'єктами реалізації, за часом реалізації (за життя людини або після його смерті), за ступенем правового впливу з боку держави (абсолютні і обмежуються соматичні права) [54, с. 140].

Особистість, вказує О. Сланов, з точки зору юриспруденції, можна розглядати як *homo juridicus*, або юридичну особу, тобто людину, яка пройшла стадію юридизації як способу набуття юридичного досвіду, статусу та засвоєння правових норм. Домагання людини, зумовлені саме її тілесністю, пов'язані з вирішенням питання про самостійне розпорядження своїм тілом, досить різноманітні. В якості ключових аспектів, вчений виділяє: суїцид, евтаназію, поведінку, зумовлену сексуальними та репродуктивними потребами, маніпуляції з органами, тканинами, частинами тіла людини [362, с. 83].

На думку В. Крусса, особистісні («соматичні») права не піддаються традиційній класифікації. Вони не входять у коло природних прав людини (право на життя, право на безпечне існування і т.д.), так як вони визначаються сучасним правом. Ці права не вписуються в комплекс позитивних прав – економічних, політичних, культурних, хоча в них присутня кожен з аспектів позитивних прав [191]. Той же В. Крусс ускладнює (в позитивному сенсі) завдання виділення особистісних прав в будь-яку усталену категорію: «...комплекс соматичних прав не є елементом негативного статусу особистості і не спрямований лише на захист її тілесної і духовної цілісності від будь-якого, не санкціонованого самою особистістю зовнішнього вторгнення. Природа соматичних прав вкрай своєрідна: тут людина не тільки претендує на радикальну зміну первородно-тілесної цілісності, але також висуває певні претензії до суспільства (в плані пізнання подібних прав і ставлення до нього – після успішної реалізації домагання – як до іманентно втіленої особистості, у всякому разі, в конституційно-правовому вимірі. Виключно своєрідний тут і предмет правових домагань: будучи лише частково (потенційно) матеріальним, він разом з тим принципово визначений персональними характеристиками правовласника. У

перспективно позитивному варіанті носій соматичного повноваження висловлює намір набути не тільки те, чого ще немає, але й те, що може бути втілено (об'єктивувати) виключно в силу концептуально і змістовно визначеної ним мети – його антропометричні «модернізації». Якщо «програма» реалізації негативна (суїцид, аборт), вона все одно вирішальним чином зумовлена даністю існування (тілесним життям) саме цього індивіда» [191, с. 426-427].

В контексті тематики нашого дослідження, хочемо акцентувати особливу увагу на тому, що деякі дослідники вважають, що цілком вірно було б включити соматичні права в проблему дослідження духовної свободи людини (*детальніше про співвідношення категорій «релігія», «духовність» та «соматичні права» - див. Розділ 5 дослідження – М.Г.*). При цьому конституційне законодавство країн має встановлювати такі норми права, які усувають приниження проявів духовної свободи, свободи особистості [362, с. 83].

«Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому», - проголошено в Декларації прав людини і громадянина 1789 р. В той же час, не зайвим буде відмітити, що В. Крусс, розмірковуючи з позиції добра і зла, моралі і етики, вступає в явне логічне протиріччя з фінальним висновком: «Гріх – це підсумок і вираз духовної несвободи людини», - пише він, розуміючи під гріхом моральне зло [191, с. 49]. Отже, такі обмеження «духовної свободи» людини, як заборона на аборти за соціальними показниками, торгівля статевими клітинами для забезпечення технологій репродукції, надання послуг з виношування чужої дитини, клонування людини, зміна статі, одностатеві шлюби, заборони на право добровільного відходу з життя, вживання наркотичних речовин і т.д., з боку держави прирікають тим самим людину на моральне зло, на вчинення гріха, тому що її «духовна свобода» обмежена нормою права, відзначає О. Саланов [362, с. 83].

З огляду на це, цілком поділяємо думку Ю. Турянського про те, що варто констатувати неможливість чіткого переліку соматичних прав, оскільки наукові досягнення щоразу розширюють можливості людини, які пов'язані з її тілом. Та попри це можна і треба визначити найвагоміші серед них: право на генетичні

модифікації; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність (зокрема на зміну статі); право на зміну зовнішності; право на безболісну смерть; право розпоряджатися своїм тілом та його частинами після смерті; право вживати наркотики і психотропні речовини [412, с. 154].

Загалом же вказані види, на думку вченого, можна згрупувати так:

- за часом (до народження, під час життя, після смерті);
- за особливостями реалізації (самостійно, за допомогою медичних фахівців);
- за предметом реалізації (пов'язані з усім тілом людини, тільки з окремим органом, біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад, частини тканин, ДНК, кров, сперма);
- за суспільним схваленням (загальносхвалювальні, нейтральні, ті, що заперечуються морально-релігійними нормами суспільства);
- за ціллю реалізації (репродуктивні, сексуальні, оздоровчі, ті, що здійснюються задля отримання насолоди, припинення страждань тощо);
- за нормативним визнанням (легалізовані, заборонені, невизначені) [412, с. 154].

Отже, вказує науковець, такий широкий, невичерпний перелік соматичних прав зумовлює потребу їх згрупування. На його думку, за предметним критерієм це можливо зробити, виокрепивши наступні підгрупи: 1) соматичні права, що тісно пов'язані з розвитком біології та медицини; 2) репродуктивні, сексуальні та права, пов'язані з тілесною ідентичністю; 3) соматичні права, пов'язані з полегшенням людських страждань [412, с. 154].

Як вбачається нами з вищенаведеного, нескладно помітити, що загалом переліки прав, які зараховують до соматичних, у різних учених дуже схожі, однак містять певні відмінності. Також видно, що відносини, які відбуваються в процесі реалізації цих прав, мають певну специфіку.

В той же час, складність приведення до однієї класифікації всього існуючого обсяг соматичних прав людини викликане й тим, що багато їх ще не

набули статусу загальновизнаних, хоча міжнародне співробітництво в цій сфері суспільних відносин з кожним днем розширюється. Так, завдяки успіхам медицини, технологій, генної інженерії, можна відзначити як позитивний чинник зростання операцій, пов'язаних з трансплантацією органів та тканин людини, репродуктивних прав (штучне запліднення, сурогатне материнство і ін.), Модифікація зовнішнього вигляду людини, його тіла (пластична хірургія) та ін.

Ще не визнані такі права як право на клонування людини, більш того на міжнародному рівні прийнято рішення про заборону таких експериментів, вірно відзначає Д. Василевич. Вчений пише, що неоднозначно держави вирішують питання щодо легалізації проституції: в одних країнах вона дозволена, в інших – заборонена і карається. Також, навряд чи доречно говорити про «право» на смерть в контексті заохочення суїцидів. У той же час щодо еутаназії, тобто добровільного відходу з життя за допомогою медичного закладу, то тут також не спостерігається однакового підходу. Є країни, де еутаназія практикується, наприклад, Швейцарія, а де вона (активна і пасивна еутаназія) під заборобою. У ряді країн Європи, інших континентів легалізуються одностатеві шлюби, дозволяється усиновлення (удочеріння) дітей такими парами, більше стало інформації про зміну статі, більш того, в деяких державах прийнято рішення про включення в документи графі з зазначенням поряд з чоловічим і жіночим третьої статі. На службу в Збройні Сили деяких західних країн стали приймати геїв, лесбіянок, транссексуалів [53, с. 32].

В рамках основної мети нашого дисертаційного дослідження, вважаємо за необхідне надати загальну характеристику окремим категоріям соматичних прав людини, взявши за основу класифікацію, запропоновану вченим М. Лавриком (*див. вище у підрозділі – М.Г.*). Оскільки, як ми вже побачили, вичерпний перелік соматичних домагань людини і заснованих на них соматичних прав скласти досить складно, обмежимося наступними.

1. Право людини на життя. Це найбільш радикальна категорія соматичних прав людини, правомочність, після реалізації якого звернення до

інших, в цілому, не має сенсу. Позиції дослідників з приводу змісту й необхідності виділення права на смерть в основному зводяться до наступного:

1) невизнання за людиною права на смерть перетворює право на життя в обов'язок жити. Конституційне встановлення права на життя логічно означає юридичне закріплення права на смерть [449, с. 9];

2) смерть сама прийде рано чи пізно до будь-якій людині, вона не потребує захисту. Тому не можна говорити про право на смерть як про категорію взагалі. Тим більше не можна виявляти подібну правомочність з права на життя, оскільки в ньому самому присутнє заперечення життя [342, с. 118];

3) М. Ковальов визнає право на смерть, але вважає, що в подібних обставинах повинен діяти принцип, але не писана норма [162, с. 69].

Відзначимо, право на життя це природне право, закріплене в численних міжнародно-правових документах, зокрема Загальній декларації прав людини; Конвенції про захист прав людини та основних свобод; Міжнародному пакті про громадянські і політичні права; Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права; Конвенції про права дитини, а також в Основному Законі держави України – Конституції України, яка у статті 27 передбачає, *що кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може бути свавільно позбавлений життя* [181]. Це право віднесено до прав першого покоління та є основою всіх інших прав людини. З огляду на це виникає певний правовий конфлікт між правом людини на життя та правом на смерть або евтаназію.

Евтаназія – у перекладі з грецької «добра, легка смерть» (від греч. та «ευ» – добрий і «θάνατος» – смерть). Вперше цей термін вжив англійський філософ Френсіс Бекон у своїй праці «*Advancement of Learning*» [246, с.122]. Якщо брати до уваги словник Оксфордського університету, то він трактує термін «евтаназія» трояко: по-перше, це спокійна, легка смерть; по-друге, – засіб, необхідний для її досягнення; по-третє, – дії (бездіяльність), необхідні для здійснення такої смерті [455].

Спираючись на зарубіжні тлумачення, українські дослідники висловили власне трактування цього поняття. Так на думку М. Чорнобрового,

Р. Стефанчук та С. Лозінської, евтаназією слід вважати свідомо та умисно вчинювані діяння медичного працівника, які спрямовані на припинення нестерпних фізичних чи психічних страждань пацієнта та здійснюються за неодноразовим та однозначним проханням пацієнта чи його законного представника, які є повністю, об'єктивно та своєчасно інформовані про наслідки такого втручання, з метою припинення цих страждань, що має результатом смерть пацієнта [455]. У Польщі, (як, до речі, і в Україні) евтаназія заборонена і визначається як «зумовлене співчуттям убивство людини, яка страждає від невиліковної хвороби» [494, с. 165]. Польське законодавство визначає евтаназію як вбивство людини на її прохання під впливом співчуття [475, с. 5].

Деякі елементи евтаназії вчені знаходять з давніх-давен. Так, ще у Спарті були задокументовані акти вбивства новонароджених хворих та немічних немовлят шляхом скидання немовляти зі скали або залишення їх в віддалених місцях від міста для поживи хижим звірям, а також схиляння до самогубства людей старше 60 років. Також у *Законах XII таблиць* було закріплено, що лікар мав право позбавляти права на життя неповноцінних новонароджених [246, с.123].

Масовим явищем евтаназія стала в часи гітлерівської Німеччини. В 1935 році в Німеччині видалась праця «*Darfst oder Tod*», в якій проголошується, що евтаназія є не шляхом до полегшення страждань безнадійно хворого, а є способом економії ресурсів держави на непрацездатних. Першого вересня 1939 р. Гітлером був підписаний наказ про початок операції «*Евтаназія*» (проведено евтаназію 275 тисячам німцям), котра поступово перейшла в один з найбільших злочинів людства. Таким чином, смерть з милосердя перетворилася на спосіб знищення в'язнів концентраційних таборів [344, с.122].

В сучасній літературі виділяють різні види евтаназії. В. Ворона відзначає, що залежно від характеру дій, спрямованих на здійснення евтаназії, розрізняють дві форми: активну і пасивну. Активна евтаназія – це проведення певних дій із прискорення смерті невиліковно хворої людини, згідно з її

проханням, з метою позбавлення тяжких страждань. Активна евтаназія може бути здійснена також спільними діями лікаря і пацієнта (наприклад, хвора людина вживає певні лікарські засоби, призначені лікарем, які є необхідними для настання смерті). Пасивна (негативна) евтаназія – це незастосування засобів і невиконання лікарських маніпуляцій, які б підтримували певний час життя важко хворого пацієнта, за умови, що пацієнт висловив прохання не здійснювати медичне втручання [69, с. 199].

Але основним предметом дискусії стала евтаназія активна. Активна евтаназія може виражатися у таких формах, як: «вбивство з милосердя» – має місце, коли лікар при усвідомленні страждань невиліковно хворого пацієнта вводить йому надмірну дозу знеболювального препарату, внаслідок чого настає смерть хворого; «самовбивство, якому надає допомогу лікар» відбувається, коли лікар асистує безнадійно хворій людині покінчити життя самогубством [236]. Третя форма евтаназії – самогубство, відбувається без допомоги лікаря, коли пацієнт сам включає пристрій який приводить його до швидкої та безболісної смерті. Проте, на нашу думку не слід самогубство відносити до евтаназії, оскільки в даному випадку виникатиме безліч запитань, які впливатимуть з норм кримінального законодавства.

В Україні будь-яка форма вчинення евтаназії є незаконною, однак, це зовсім не зменшує актуальності існуючої невирішеної наукової проблеми. Так, Цивільним Кодексом України в ч. 4 ст. 281 заборонено задовольняти прохання фізичної особи про припинення її життя [444]. Стаття 52 Основ законодавства про охорону здоров'я України передбачає, що медичні працівники зобов'язані надавати допомогу у повному обсязі хворому, який знаходиться у критичному для життя стані. Пункт 2 ст. 52 забороняє пасивну евтаназію, а п. 3 ст. 52 забороняє й активну евтаназію, де зазначається, що медичним працівникам «забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умиртвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань» [274].

Відзначимо, у Європі активна евтаназія дозволена у трьох країнах: Нідерландах з 2002 року, Бельгії з 2002 року та Люксембурзі з 2009 року та швейцарському кантоні Цюрих з 2011 року [24, с. 22].

2 квітня 2002 року за Законом Королівства Нідерландів «Про припинення життя за бажанням чи допомогу в самогубстві» закріплено право на здійснення асистованого суїциду та евтаназії. Відповідно до цього закону самостійно розпоряджатися завершенням свого життя мають право особи, які досягли 16 років. Для фізичних осіб з віком 12 до 16 років для здійснення цього акту необхідною є згода батьків чи інших законних представників. Лікар, який здійснює евтаназію, повинен бути впевнений у тому, що прохання хворого є самостійним, багаторазово повторюваним та усвідомленим, а страждання особи, які вона відчуває, – тривалі й нестерпні. Окрім цього, обов'язковим є інформування пацієнта про його стан і перспективи видужання. Рішення про здійснення евтаназії приймається колегіально з урахуванням окремих думок. Слід зазначити, що пацієнти з інших країн не можуть приїжджати до Нідерландів для здійснення евтаназії, це заборонено законом. Ця заборона пояснюється тим, що між лікарем і пацієнтом повинні бути довірчі стосунки [69, с. 199].

В Нідерландах евтаназія може використовуватися, тільки якщо одночасно дотримуються такі умови: страждання пацієнта нестерпне, і немає ніяких шансів на поліпшення стану пацієнта; запит на евтаназію пацієнта має бути добровільним і протягом певного часу не може бути виконаний, на випадок, якщо людина знаходиться під впливом наркотиків, страждає від психічного розладу або під впливом інших людей; пацієнт повинен бути повністю обізнаний про свій стан, прогноз і свої права; має ознайомитися хоча б один незалежний лікар, який повинен підтвердити стан здоров'я пацієнта (на практиці, найбільш поширеним є два лікаря); евтаназія повинна бути виконана медичним способом лікарем або пацієнтом в присутності лікаря. Таким чином, Нідерланди стали першою країною, що легалізувала евтаназію дітей шляхом обмеження мінімального віку з 12 років, другою країною стала Бельгія. В

законодавстві Бельгії порядок здійснення еутаназії є аналогічним з законодавством Нідерландів, але збільшений віковий бар'єр до 18 років. Пасивна еутаназія є легальною у Швеції, Фінляндії й Франції [69, с. 123].

Цікавою є ситуація у Швейцарії, де формально еутаназія є забороненою, проте існує фактичний дозвіл у ст. 115 Кримінального кодексу Швейцарської Конфедерації на надання допомоги в акті самогубства, якщо це не переслідує особистих корисних цілей. Таким чином, для здійснення еутаназії особа з медичним висновком про те, що хвороба є невиліковною і призведе до смерті пацієнта, звертається до спеціалізованого закладу, який допомагає здійснити їй самогубство. Швейцарія – це єдина країна в світі, де еутаназія не заборонена навіть стосовно іноземних осіб [466]. Таким чином у цій країні йдуть із життя більше ніж 100 осіб на рік.

У рішеннях Європейського суду з прав людини, відзначають Н. Мяловицька та Д. Голопапа [246, с.122], у всіх розглянутих ним справах був зроблений акцент саме на обов'язку захисту життя громадян державою. Кількість справ, розглянутих Європейським судом з прав людини, є невеликою. Відомі такі з них як: *«Мануела Санлес проти Іспанії»*, *«Прітті проти Сполученого Королівства»*, *«Кох проти Німеччини»*, *«Хаас проти Швейцарії»* [337; 257; 299; 96].

Проблема життя і смерті серед дітей у Європі має особливе значення в контексті закону про еутаназію дітей, який 13 лютого 2014 року прийняв Парламент Бельгії. Бельгійський король Філіп I Кобург підписав його 3 березня 2014 року, незважаючи на петицію проти легалізації еутаназії, підписану більш ніж 200 000 осіб із 20 європейських країн, Закон є поправкою до закону 2002 року про еутаназію дорослих осіб, поширивши свою дію на дітей без вікових обмежень [478]. Обґрунтуванням для використання т. зв. “доброї смерті” щодо дітей повинен бути нестерпний і нездоланний біль дитини в термінальній стадії захворювання. Для проведення дитячої еутаназії на додаток до прохання дитини необхідна згода обох батьків, згода відповідної команди лікарів і думка психолога та психіатра, який підтверджує, що дитина усвідомлює, що таке

евтаназія, і розуміє наслідки свого рішення. На практиці це означає, що рішення про бажання звести рахунки з життям, прийняте неповнолітньою дитиною, має бути оцінене психологом щодо його усвідомлення дитиною. Звідси випливає, що закон, відповідно до його положень, не може застосовуватися до немовлят і дітей, психічно хворих [451, с.49].

Перший у світі Закон «Про право людини на смерть» було прийнято після довгих обговорень на референдумах, у 1977 р. у штаті Каліфорнія. Відповідно до цього Закону невиліковно хвора особа має право на відключення реанімаційної апаратури, оформивши відповідний документ, що засвідчує таке її бажання [10, с.115]. Проте, на сьогоднішній день питання евтаназії доходить до абсурду. Так, як повідомили 13 жовтня 2016р. в нідерландських ЗМІ міністр охорони здоров'я Едіт Схіпперс та міністр безпеки та правосуддя Арта ван дер Стера в Нідерландах законодавці планують видати законопроект, за яким дозвіл на евтаназію зможуть отримати не тільки невиліковно хворі особи, але й всі ті, хто вважає, що «їх життя закінчене». Законопроект планується детально доопрацювати до кінця 2017р. спільно з лікарями та спеціалістами з етики.

Питання евтаназії в Нідерландах набуло резонансу ще у червні 1994 р., коли Верховний Суд Нідерландів розглядав справу психіатра Баудвейна Шабо, який допоміг піти з життя 50-річній жінці, що не була невиліковно хворою і не страждала від фізичного болю, вона просто перебувала в стані депресії. Однак це не завадило суду вперше виправдати те, що раніше вважалось злочином [10, с. 115]. Отже, погоджуємося із Т. Андрієвською, що прослідковується нездорова тенденція, за якою законодавство Нідерландів перейшло від евтаназії для невиліковно хворих до евтаназії для фізично здорових людей, від евтаназії при фізичних захворюваннях до евтаназії при психічних розладах, від добровільної евтаназії до примусової. У деяких випадках право на смерть непомітно для хворих перетворилось в обов'язок померти [10, с.115].

На наш погляд, проблема евтаназії є однією з найактуальніших проблем, що постали перед людством в ХХІ столітті. Незважаючи на жваві дискусії медиків, мікробіологів, юристів та ін. воно ще залишиться невирішеним

тривалий час. Питання легалізації евтаназії це, безперечно, питання суспільного характеру. З проведеного нами дослідження, *по-перше*, ми вважаємо, що дане право суперечить праву людини на життя, тому замість просування евтаназії як методу вирішення проблем держава повинна зосередити зусилля фахівців на пошуках шляхів скорочення смертності та забезпечення гідного життя, навіть в умовах невиліковних хвороб. Зокрема, якісне надання «паліативної допомоги», допомогло б вирішити цілий ряд виникаючих проблем, оскільки Основи законодавства України про охорону здоров'я у статті 35⁴ надають загальний перелік засад надання паліативної допомоги, яка включає комплекс заходів, спрямованих на полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнтів, а також надання психосоціальної і моральної підтримки членам їх сімей. Проте, на сьогоднішній день в Україні відсутня нормативно-правова база, яка б містила протоколи, інструкції, положення щодо якісного функціонування системи паліативної допомоги.

По-друге, з аналізу проблематики евтаназії в зарубіжних країнах, слід сказати, що система паліативної допомоги за кордоном якісно налагоджена. Однак, не зважаючи на це евтаназія все ж легалізована. У голландських і бельгійських ЗМП впровадження закону, який дозволяє евтаназію, представлено як ознаку прогресу і цивілізації. Проте, на нашу думку, суспільство повинно бути високо-моральним та демократичним щоб, дозволивши евтаназію на законодавчому рівні, втручатися у сфери людської свободи та невід'ємного права на життя.

Не можемо залишити поза увагою й безпосередньо гарантоване Конституцією право на життя.

Так, норми Кримінального кодексу України (далі – КК України) [189] від 05.04.2001 № 2341-III (із змінами та доповненнями) не містять положень щодо обов'язковості врахування рішень та правових позицій Конституційного Суду України при розгляді кримінальних справ. Натомість, частина 1 статті 3 КК України зазначає: законодавство України про кримінальну відповідальність

становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Одним із найважливіших рішень у практиці діяльності Конституційного Суду України для сфери кримінальних правовідносин є Рішення від 29 грудня 1999 року N 11-рп/99, більш відоме як Рішення про смертну кару. Зокрема, у резолютивній частині рішення Суд вирішив, що положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання, визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) [338]. Згадане рішення N 11-рп/99 не тільки вплинуло на кримінальні правовідносини, а й загалом на статус України, як держави, яка рухається у напрямку визнання та впровадження ідей гуманізму.

З даного приводу, важливо звернути увагу на правове обґрунтування та позиції Конституційного Суду України, зазначені у вищевказаному рішенні.

Відтак, Суд наголошує, що Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3), а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (частина друга статті 3).

Тлумачення положень частин першої та другої статті 27 Конституції України в контексті всіх інших положень Конституції України як єдиного цілісного документа дає підстави стверджувати, що вони не припускають смертної кари як виду покарання. На користь такого висновку свідчить тенденція практики застосування Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, ратифікованої Верховною Радою України (Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року із змінами, внесеними Законом України від 24 березня 1999 року, зокрема, положень статті 3 Конвенції [325].

Ключовим у визнанні права людини на життя за Конституцією України є положення, згідно з яким це право є невід'ємним (частина перша статті 27),

невідчужуваним та непорушним (стаття 21). Право на життя належить людині від народження і захищається державою.

Конституція України проголошує, що конституційні права і свободи, зокрема право людини на життя, гарантуються і не можуть бути скасовані (частина друга статті 22), що забороняється внесення будь-яких змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування прав і свобод людини і громадянина (частина перша статті 157). Не допускається також звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, в тому числі невід'ємного права людини на життя, в разі прийняття нових або внесення змін до чинних законів (частина третя статті 22).

Отже, за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з другого – утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя. Виходячи з положень частини другої статті 8 Конституції України, норма частини другої її статті 22 має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин. Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України.

Тому відповідні положення Кримінального кодексу України, які передбачають застосування смертної кари, суперечать зазначеним вище положенням Конституції України.

Відповідно до статті 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Конституція України, закріплюючи невід'ємне право на життя кожної людини (частина перша статті 27) і гарантуючи це право від скасування (частина друга статті 22), закріплює водночас положення про те,

що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (частина третя статті 27). Відповідно до положення частини п'ятої статті 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Конституція України не містить будь-яких положень про можливість застосування смертної кари як винятку з положення частини першої статті 27 Конституції України про невід'ємне право на життя кожної людини. Таким чином, смертну кару як вид покарання, передбачений у відповідних положеннях Кримінального кодексу України, не можна вважати винятком з невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у Конституції України. Положення Кримінального кодексу України щодо застосування смертної кари як виду покарання повинні розглядатись як не передбачені Конституцією України обмеження невід'ємного права на життя кожної людини і мають бути визнані такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними).

Розкриваючи зміст невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у частині першій статті 27 Конституції України, треба враховувати і невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість судової помилки, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливило виправлення її наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав і свобод людини і громадянина (стаття 55 Конституції України).

Виходячи з того, що Україна є соціальною, демократичною і правовою державою (стаття 1 Конституції України), в якій життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини визнані найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України), смертна кара як вид покарання має розглядатись як така, що не узгоджується з зазначеними положеннями Конституції України.

Стосовно положення статті 25 Кримінального кодексу України щодо заміни смертної кари іншим видом покарання, то це питання підлягає вирішенню у законодавчому порядку (пункт 14 частини першої статті 92 Конституції України).

Аргументи, які наводить у своєму Рішенні про смертну кару Конституційний Суд України є прикладом можливостей Суду використовувати надбання усіх можливих джерел (правової доктрини, політико-правових уявлень, принципів побудови сучасного світу, міжнародно-правових документів, моральних засад тощо) з метою обґрунтування свого рішення.

У практичній діяльності судів загальної юрисдикції дане Рішення № 11-рп/99 та його правові позиції використовуються і в наш час. Про це свідчить зокрема й ухвала Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 17 березня 2016 року [417].

У кримінальних справах про перегляд за нововиявленими обставинами, засуджені та їх представники використовують Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/99, як аргументи про можливість перегляду рішень про засудження, що знаходить своє вираження і в мотивувальних частинах рішень судів загальної юрисдикції, зокрема серед актів вищих судових інстанцій можна загадати ухвалу Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 24 липня 2015 року [418], ухвалу Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 14 квітня 2015 року [419], ухвалу Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 13 листопада 2014 року [420].

У даній категорії справ, зокрема, вказаних в ухвалі Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 13 листопада 2014 року, попередньо засуджені до довічного позбавлення волі, особи звертаються до апеляційних судів із заявою про перегляд вироку за нововиявленими обставинами, в якій порушують питання про заміну призначеного покарання на позбавлення волі на певний строк. В обґрунтування наведеного зазначають, що на момент вчинення злочину у 1999 році санкція ст.

93 КК України (1960 року) передбачала альтернативні покарання у виді позбавлення волі на строк від 8 до 15 років або смертної кари, Рішенням Конституційного Суду України № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року положення санкцій Особливої частини КК України (1960 року), що передбачали смертну кару як вид покарання, визнано неконституційними, а покарання у виді довічного позбавлення волі було встановлено лише на підставі Закону України від 22 лютого 2000 року № 1483-III, який набрав чинності 4 квітня 2000 року. Виходячи з наведеного, на думку засудженого, щодо нього підлягало застосуванню лише покарання у виді позбавлення волі на строк до 15 років як таке, що передбачалося санкцією ст. 93 КК України (1960 року) станом на 31 березня 2000 року, тобто на день постановлення вироку.

Таким чином, вважаємо, незважаючи на суперечність існуючого стану розуміння науковою доктриною конституційного права поняття «правові позиції Конституційного Суду України», вони відіграють значну роль у становленні та утвердженні верховенства права і правильного праворозуміння з метою захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Послідовність правових позицій Конституційного Суду України є важливою ознакою забезпечення дії принципів дії органу конституційної юрисдикції та принципів утверджених Конституцією України, зокрема, у необхідності забезпечення єдиного праворозуміння та методологічних засад обґрунтування прийняття рішення у тій чи іншій справі, особливо у сфері роботи судів загальної юрисдикції. Аналіз нормотворчої діяльності рішень КСУ дає підставу говорити про те, що КСУ у своїх рішеннях аналізує лише ознаки та елементи конституційного права людини на життя.

2. Права людини щодо тіла його органів і тканин. У контексті концепції соматичних прав людини особливо важливі фігури реципієнта, живого донора і донора-трупа в трансплантологічній процесі. В наш час в багатьох країнах, в тому числі і в Україні, існує досить розвинене законодавство в сфері трансплантології.

Стаття 49 Конституції України гарантує кожному право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Тобто, держава має

забезпечити це право створенням умов, що дозволять кожному користуватись ефективним та доступним медичним обслуговуванням. Заходами, що дозволяють забезпечити це право є державне фінансування медико-санітарних, оздоровчопрофілактичних та соціально-економічних програм.

У статті 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» зазначається, що трансплантація – це спеціальний метод лікування, який полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини [318].

Всесвітня організація охорони здоров'я натомість дає таке визначення трансплантації: «[Це] Передача (приєднання) людських клітин, тканин або органів від донора до реципієнта з метою відновлення функції (- цій) в організмі» [486]. В юридичній літературі спробу визначення поняття трансплантації здійснили В. Сальников та С. Стеценко, які зазначали, що «трансплантація органів та тканин високоефективним видом оперативного втручання, який спрямований на пересадку трансплантата від донора до реципієнта» [352, с. 11].

Загальновідомим є поділ трансплантації органів на види з точки зору імунології. Відповідно до цього критерію розрізняють такі види трансплантації:

- аутотрансплантація – це пересадка органів і тканин у межах одного організму (наприклад, пересадка шкіри з однієї частини тіла людини на іншу);
- алотрансплантація (гомотрансплантація) – це пересадка трансплантата від однієї людини до іншої (наприклад, пересадка нирки від однієї людини до іншої);
- ксенотрансплантація (гетеротрансплантація) – це пересадка трансплантата від одного біологічного виду іншому (наприклад, ксеногенні тканини тварин стають матеріалом для механічно-функціональних трансплантатів, серед яких є сухожилля та хрящі) [507, с. 47].

3. *Сексуальні права людини.* Як відомо, у тварин статева (коітальна) і репродуктивна поведінка злиті, представляючи собою єдиний статеворепродуктивний поведінковий акт. Однак у міру розвитку тваринного ці дві форми починають розділятися. Можна сказати, що показником розвиненості

живої істоти є ступінь поділу коітальної а репродуктивної поведінки [141, с. 115]. Категорія сексуальних прав людини достатньо нова для юриспруденції. Всесвітня організація охорони здоров'я під сексуальними правами розуміє, зокрема, можливість шукати, одержувати і передавати інформацію, що стосується сексуальності, сексуальна освіта, вибір партнера, можливість вирішувати, бути людині сексуально активною чи ні, самостійно вирішувати питання про добровільні сексуальні контакти, вступ у шлюб та ін. [516]

4. *Репродуктивні права людини.* Можна виділити дві основні групи: 1) репродуктивні права позитивного характеру (штучне запліднення); 2) репродуктивні права негативного характеру (аборт, стерилізація, контрацепція). Правове регулювання і обсяг соматичних прав в даній сфері є динамічними [205, с. 22].

Вчені А. Дудко та М. Заболотна акцентують увагу на тому, що державний захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, проголошений у ст. 51 Конституції України, також має неабияке значення для реалізації громадянами репродуктивних прав, які належать до числа загально визнаних. Ці права навряд чи можуть бути розміщені в традиційній класифікації прав і свобод, тому і пропонується відносити їх до новітнього, четвертого, покоління прав людини [112, с. 83].

На сьогодні можна знайти незначні намагання тлумачити поняття репродуктивних особистих немайнових прав фізичних осіб у європейській правозастосовній практиці, де під ними розуміють право особи жіночої та чоловічої статі мати генетично рідну дитину, а для особи жіночої статі – також право самостійно виносити дитину (право завагітніти і бути вагітною) та право на фізіологічні пологи [112, с. 83]. Наприклад, вчений Н. Тюхтій стверджує, що подібне визначення є занадто вузьким, оскільки власне репродуктивні права містять набагато більше елементів, зокрема, право на профілактику, лікування безпліддя, штучне запліднення, сурогатне материнство тощо [415, с. 71].

З аналізу наукових розвідок А. Дудко та М. Заболотна приходять до висновку, що правове розуміння репродуктивних прав розглядається у трьох

напрямах: як особливий відокремлений вид особистих немайнових прав; як складова права на охорону здоров'я; як складова права на життя [112, с. 83].

Що стосується нашої держави, то законодавець намагався здійснити закріплення поняття «репродуктивні права» й в подальшому поліпшити стан нормативно-правового регулювання відносин у сфері їх реалізації. У лютому 2004 року було розроблено законопроект «Про репродуктивні права та гарантії їх здійснення» [327], у липні 2005-го – законопроект «Про охорону репродуктивного здоров'я» [323], який також породив значну кількість дискусій. В той же час, на сьогодні в Україні поки що відсутній єдиний законодавчий акт, що би конкретно, комплексно та чітко закріплював репродуктивні права фізичної особи, визначив їх особливості та гарантії реалізації.

Репродуктивні права фізичної особи, відзначають А. Дудко та М. Заболотна – це права на: 1) вільний репродуктивний вибір, що включає право на створення та планування сім'ї; 2) отримання послуг з охорони репродуктивного здоров'я і планування сім'ї; 3) отримання достовірної і повної інформації про стан свого репродуктивного здоров'я; 4) охорону здоров'я в період вагітності, під час і після пологів; 5) лікування безпліддя, зокрема із застосуванням сучасних допоміжних репродуктивних технологій; 6) донорство статевих клітин та збереження репродуктивних клітин (кріоконсервацію); 7) використання і вільний вибір методів контрацепції; 8) хірургічну стерилізацію; 9) штучне переривання вагітності; 10) прийняття рішення при медичних втручаннях, пов'язаних із репродуктивним здоров'ям, за винятком ситуацій, які загрожують життю і вимагають термінового втручання, та в інших передбачених законом випадках; 11) захист своїх репродуктивних прав, в тому числі від сексуальної експлуатації та насильства, примусової вагітності, абортів, стерилізації та інших порушень репродуктивних прав; 12) таємницю інформації щодо реалізації репродуктивних прав [112, с. 83].

Відзначимо, цінним дослідженням у галузі правового забезпечення репродуктивних прав людини є дисертація В. Чечерського, в якій дуже ґрунтовно розкрито проблематику права людини на штучне переривання

вагітності, редукцію ембріона, а також розпорядження ембріоном у інший спосіб ніж його імплантацію жінці. Важливо, вчений стверджує, що жодне природне право людини не таким, що не може бути обмежене, у тому числі іншими природними правами. У репродуктивній сфері повинен існувати баланс між правом на життя потенційної дитини та правом на репродукцію (відтворення) через свободу репродуктивного вибору. Проте цей баланс не є сталим і знаходить своє відображення у поступовому обмеженні права на штучне переривання вагітності на користь потенційної дитини, що пов'язано з терміном вагітності та розвитком плоду [452, с. 12].

Вчений також стверджує, незважаючи на те, що вказане право перш за все обумовлено вродженою потребою у продовженні роду, внаслідок оперування занадто абстрактними поняттями, такими як «репродуктивні» чи «соматичні» права окремі дослідники відкидають ідею, що дане право належить до природних прав людини [452, с. 13].

Отож, виходячи з вищенаведеного (і це зовсім не нова ідея), слід було б прийняти єдиний законодавчий акт, який би визначав механізм реалізації та захисту репродуктивних прав фізичної особи. Цим законом слід було б закріпити поняття про репродукцію та врегулювати як мінімум наступні моменти: встановити загальні принципи та основні права громадян у галузі охорони репродуктивного здоров'я; закріпити умови провадження діяльності фізичних та юридичних осіб у сфері надання послуг щодо охорони репродуктивного здоров'я; встановити систему заходів з охорони репродуктивного здоров'я фізичних осіб (жінок, чоловіків, неповнолітніх); закріпити джерела фінансування діяльності організацій у сфері охорони репродуктивного здоров'я; встановити заходи щодо захисту прав фізичних осіб від правопорушень у сфері сфері охорони репродуктивного здоров'я; передбачити підстави та порядок: застосування допоміжних репродуктивних технологій, специфіку реалізації окремих правомочностей, процедуру здійснення розпорядження репродуктивним матеріалом; особливості збереження лікарської таємниці, реалізації державної політики у сфері репродукції (здійснення нагляду і

контролю за юридичними особами, що уповноважені надавати послуги допоміжних репродуктивних технологій).

Важливо, як на наш погляд, крім прийняття окрім прийняття спеціального закону, з метою удосконалення українського законодавства щодо регулювання права людини на репродукцію, пов'язаних з ним репродуктивних прав вітчизняні вчені (зокрема вже цитований нами В. Чечерський), пропонують внести зміни:

- до статті 51 Конституції України (наприклад, шляхом її доповнення частиною другою такого змісту: «Пари і окремі особи мають право на прийняття вільного та відповідального рішення щодо народження дітей, їх кількості та інтервалів між їхніми народженнями»);

- до норм Цивільного кодексу України – у частині узгодження з Основами законодавства України про охорону здоров'я, розмежування в окремих статтях норм, які регулюють право на життя та право на репродукцію (відтворення), удосконалення реєстрації актів цивільного стану, впровадження порядку постмортальної репродукції;

- до Сімейного кодексу України (наприклад, у частині визначення батьківства та реєстрації новонародженого при методиці сурогатного материнства, у тому числі іноземними громадянами, оновлення понять «батько», «біологічний (генетичний) батько», «мати», «біологічна (генетична) мати», «сурогатна мати», «біологічні (генетичні) матері», «дитина», «клон», «клонована дитина», «сім'я», уповноваження чоловіка як одного з подружжя (партнера) погоджувати проведення абортів виключно в тому разі, якщо при цьому незворотно буде порушено його право на репродукцію (відтворення) та до настання вагітності надавалася спільна згода на застосування допоміжних репродуктивних технологій з використанням його сперми чи ембріона, який запліднено з використанням його сперми; закріплення норм про однаковий статус дітей незалежно від способу зачаття, у тому числі нелегальних методик);

- до Кримінального кодексу України (зокрема, у частині удосконалення ст. 134 КК України «Незаконне проведення абортів або стерилізації», доповнення Кодексу новими статтями, які будуть передбачати відповідальність за умисне

порушення репродуктивних прав особи при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій, а також за незаконне клонування людини, створення химер, гібридів і протиправне редагування генома) [452, с. 23].

Цікаво, як на наш погляд, В. Кожан наповнює зміст права на життя двома групами прав. При цьому, до першої групи прав, які він називає репродуктивними, належать право на штучне переривання вагітності, право на стерилізацію, право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки [167, с.96].

Право на штучне запліднення слід розглядати відповідно до суб'єктів, з одного боку, як право на сурогатне материнство, тобто це право чоловіка та жінки надане третій особі (сурогатній матері) для виношування та народження дитини та з іншого, як власне право самої жінки, за допомогою допоміжних репродуктивних технологій зачати та виносити здорову дитину. Допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ) – методики лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах *in vitro*.

В Україні правове регулювання права на штучне запліднення за допомогою допоміжних репродуктивних технологій визначено в Цивільному кодексі, Сімейному кодексі, Наказі МОЗ №787 «Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні», Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

На сьогодні чинним законодавством України особі надаються ряд новітніх біомедичних прав. Так, відповідно до ст. 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я дозволяється застосування штучного запліднення та імплантації ембріона – згідно з умовами та порядком, встановленими МОЗ України, за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умови наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці. Реалізація права на штучне запліднення та донорство статевих клітин визначена наказом МОЗ

України від 9 вересня 2013 року № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [319]. У документі йде мова про застосування таких репродуктивних технологій, як запліднення *in vitro*, внутрішньоматкова інсемінація, доніція гамет та ембріонів, сурогатне (замінне) материнство.

Ч. 7 ст. 281 ЦК України встановлює норму, згідно з якою повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. А ч. 1 ст. 290 ЦК України дозволяє повнолітній дієздатній фізичній особі бути донором крові, її компонентів, а також органів, інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин. Разом з тим, впровадження нових правових понять та інститутів зазвичай стикається із проблемами правового регулювання даних питань та наявності законодавчих прогалин у цих сферах.

В той же час, ціла низка питань є неврегульованою, наприклад у чинному законодавстві України відсутнє правове визначення ряду важливих понять, серед яких: «безпліддя», «ембріон», «сурогатне материнство», «генетичні батьки», тощо. Не встановлено граничного віку осіб, щодо яких можуть бути проведені ДРТ (допускається щодо осіб, які досягли 18 років, однак відсутня верхня вікова межа, після досягнення якої ДРТ не застосовуватиметься). Не визначено чіткого правового статусу ембріона та кріоембріона та відсутня процедура та чіткий порядок дій з вирішення подальшої долі кріоембріонів у випадку смерті особи, що залишила свої заморожені клітини чи у разі розлучення осіб, яким належав ембріон [76].

З іншого боку виникає безліч питань з приводу сурогатного материнства. Зокрема, законодавчо не врегульованою залишається проблема, коли сурогатна матір народжує дитину з певними вадами здоров'я, а також у випадку якщо біологічні батьки помирають до народження дитини.

Наступним правом, яке варто розглянути це право людини на стерилізацію. Відповідно до статті 49 [«Основ законодавства України](#)

[про охорону здоров'я](#)» застосування методів стерилізації може здійснюватися за бажанням повнолітнього пацієнта в закладах охорони здоров'я за медичними показаннями, що встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 6 липня 1994 р. № 121 «Про застосування методів стерилізації громадян», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 10 серпня 1994 р. за № 187/396, затверджено» Перелік медичних показань для проведення хірургічної стерилізації жінок» та «Перелік медичних показань для проведення хірургічної стерилізації чоловіків».

Аналізуючи дані документи можна стверджувати, що тут йде мова про добровільну згоду тільки тієї особи, щодо якої проводиться стерилізація. Проте, зважаючи на той факт, що в більшості країн безпліддя є підставою для розірвання шлюбу, законодавець повинен враховувати позицію не тільки жінки чи чоловіка, яким проводиться процедура стерилізації, але й інтереси іншого з подружжя.

Європейський суд з прав людини зазначає, що «адекватність медичної допомоги» залишається одним з найбільш складних показників, а тому Європейський суд зберігає достатню гнучкість при встановленні необхідного стандарту медичної допомоги, визначаючи його у кожній конкретній справі [308]. Так, однією з резонансних справ є справа У справі *V.C. v. Словаччина* жінку ромської національності стерилізували під час перебування у державній лікарні. В медичних записах міститься згода про проведення процедури хірургічної стерилізації засвідчена її підписом. Однак, заявниця стверджувала, що під час підписання даної згоди не зрозуміла значення самого терміну «стерилізація». Міжнародними стандартами, як правило, встановлено, що «стерилізація» може здійснюватися тільки за умови отримання попередньої обґрунтованої згоди, за винятком виключних надзвичайних ситуацій. У випадку заявника не було необхідності такого невідкладного медичного втручання, без якого настав би неминучий ризик нанесення непоправної шкоди її життю.

З цього випливає, що прохання медичного персоналу надати згоду на проведення стерилізації під час пологів не дозволили їй прийняти рішення згідно

свої власної вільної волі. Патерналістська манера співробітників лікарні, не залишила заявника вибору, окрім як погодитися. Дана поведінка призвела до порушення статті 3 Конвенції прав людини до якої апелювала заявниця. Адже згідно даної статті «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

Саме тому ми вважаємо, по-перше, питання про проведення хірургічної стерилізації повинно розглядатись не під час переймів, як відбулось у даному конкретному випадку, а до чи після пологів, оскільки жінка в стані пологів не може адекватно сприймати інформацію та приймати такі важливі рішення. Якщо це рішення приймається після пологів то лікар повинен впевнитись, що пацієнтка психологічно здорова. По-друге, згоду на проведення хірургічної стерилізації подружжя повинно підписувати разом. Хоч дана процедура і впливає з права людини на розпорядження власним тілом, однак при наявності шлюбу посилаючись на ч. 2 ст. 54 СК України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. У випадку якщо таке рішення дружина прийняла одноособово, вона повинна вважатися такою, що здійснила протиправну поведінку.

Наступним правом негативного характеру є право на штучне переривання вагітності (аборт). На думку Г. Романовського, питання щодо надання можливості кожній жінці зробити аборт є настільки важливим, що іноді, відповідно до вирішення його державою, оцінюють ступінь демократичності суспільства. Як зазначає Б. Тобес: «...проблема абортів у правозахисному контексті дуже суперечлива. З одного боку, виникає питання, у якій мірі ненароджена дитина має право на життя. З іншого — необхідно зрозуміти, чи має право мати сама розпоряджатися своїм тілом і чи має вона внаслідок цього право на фізичну недоторканість та на особисте життя. Унаслідок такої невизначеності дуже важко урівноважити права ненародженої дитини і матері, зробити вибір між ними...» [343].

Ще одним елементом, який варто було б розглянути, це термінологічний аспект щодо вживання поняття «аборт» та «право на штучне переривання

вагітності». Часто ці два поняття ототожнюються, проте, відповідно до загальноприйнятого уявлення, аборт – це «переривання вагітності до того часу, коли зародок або плід був би здатний вижити поза маткою» [22, с. 239]. Аборт може відбутися поза волею матері, мимоволі, з різних причин: захворювання, недорозвинення статевих органів тощо. Такий аборт частіше називають викиднем. Аборт може бути штучним, коли плід навмисно видаляється з матки матері. У цьому випадку вживається інший термін «штучне переривання вагітності» [341, с. 162]

22 червня 1996 р. Національний комітет Італії з питань біоетики прийняв документ, що має назву «Ідентичність та статус людського ембріона». У цьому документі записано: «Комітет одноголосно дійшов згоди щодо визнання моральним обов'язком трактувати людський ембріон від моменту запліднення (зачаття) відповідно до критеріїв пошани й опіки, які застосовуються до людських індивідів, яким присвоюється характеристика особистості». Вражає однастайність прийняття рішення з огляду на плюралістичний склад Комітету та всупереч полеміці, яка супроводжувала обговорення питань щодо онтологічного і юридичного статусу людського ембріона. Комітет досяг однастайності у визнанні початком людського існування момент запліднення та застосування концепції особистості стосовно ембріона. Таким чином світова спільнота почала переглядати ставлення до ненародженої людини і поширювати цей досвід біоетичних взаємин людини і світу.

Нове бачення сімейних та сексуальних стосунків, новий підхід до становища жінки, до репродуктивної сфери, поширення матеріалістичної культури призвели до узаконення абортів, тобто до вбивства ненародженої дитини. На сьогодні аборт визнається особистим, суб'єктивним правом жінки, що більше – це «привілейоване» право гарантується державою, залишаючись по суті вбивством. Новітні допоміжні репродуктивні технології, особливо коли вони дають змогу продукувати та довго зберігати плід у пробірці, породили абсолютно безпрецедентну тему становища людського ембріона. Ситуація з його правом на життя є драматичною як щодо факту, так і з точки зору права. Ще

більшою є проблема, спричинена продукуванням та замороженням великої кількості ембріонів. Тому вирішення питання гідності та прав людського ембріона є абсолютно неминучим і невідкладним [423, с.43].

У ч. 1. ст. 49 СК закріплюється право дружини на материнство, тобто право, але не обов'язок народити дитину. Право на особисту свободу та недоторканність (ст. 29 Конституції України) виключає примусове материнство чи переривання вагітності. У ч.3 ст. 57 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. вказано, що з «метою охорони здоров'я жінки їй надається право самій вирішувати питання про материнство» [274] (тобто самостійно надати право зачатій дитині народитись чи позбавити такого права шляхом здійснення аборт). Тут же в ч.1. ст. 50 зазначається, що операція штучного переривання вагітності (аборт) може бути проведена за бажанням жінки у закладах охорони здоров'я при вагітності строком не більше 12 тижнів. Аборт при вагітності від 12 до 22 тижнів за медичними показаннями може бути зроблено в окремих випадках і в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. На відміну від постанови Кабінету Міністрів України №926 «Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижнів» [324] від 12 листопада 1993 р. в якій крім медичних показань до немедичних, чи так званих соціальних відносили: наявність трьох і більше дітей; розлучення під час вагітності; смерть чоловіка під час вагітності; вагітність внаслідок зґвалтування; перебування жінки або її чоловіка у місцях позбавлення волі; позбавлення жінки батьківських прав; наявність у жінки дитини-інваліда; тяжке захворювання або травма чоловіка, що зумовили його інвалідність під час вагітності дружини на разі в чинній постанові від 15 лютого 2006р. №144 [326] в переліку медичних показань за наявності яких може бути проведено штучне переривання вагітності від 12 до 22 тижнів залишили тільки дві попередні підстави - вагітність внаслідок зґвалтування та настання інвалідності під час вагітності, але прописали вік вагітної (не менше 15 та не більше 45 років). Як бачимо, перелік соціальних показань, для знищення ненародженого життя, який існував в постанові 1993 р.

був досить широкий. На відміну від зниження терміну від 28 до 22 тижнів законодавець, як бачимо, скоротив і перелік соціальних показань.

Треба зазначити, що лише жінка наділена правом на штучне переривання вагітності. Законодавець залишає юридично байдужою волю чоловіка щодо реалізації своєї репродуктивної функції, вочевидь пов'язуючи це з тим, що здійснення абортів є тісно пов'язаним з правом на здоров'я жінки [384, с. 71]. Складається парадоксальна ситуація, як зазначає З. Ромовська: “для продажу одним із подружжя автомобіля потрібна згода другого, а питання про проведення штучного переривання вагітності дружина має право вирішувати самостійно” [345, с. 161].

В контексті вищенаведеного, цілком погоджуємось з думкою А. Дутко та М. Заболотної, які вважають за необхідне доповнити статтю 50 Сімейного кодексу України частиною четвертою такого змісту: “4. Питання про проведення штучного переривання вагітності дружини повинно вирішуватися за письмовою згодою її чоловіка» [114, с. 260].

Отже, аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зробити висновок, що по-перше, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке випливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. По-друге, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або

у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

5. *Право на зміну статі*, тобто зміна статі з чоловічої на жіночу і жіночого на чоловічий. Фактичною підставою для даного права при його визнанні є захворювання транссексуалізм, а юридичною – право на охорону здоров'я. Воля вітчизняного законодавця в цій сфері чітко не виражена, і правове регулювання носить пробільний характер.

На сьогодні, відзначає А. Шалиганова, традиційне розуміння статі втрачає свою актуальність, на зміну йому приходять «статеве різноманіття, що відкрилося науковому світу в результаті емансипації сексологічних знань» [459, с. 274]. Розвиток медицини та біології, який зробив технічно можливою зміну біологічної статі шляхом гормонального лікування та хірургічної операції, перехід від гендерної до трансгендерної теорії у сучасному філософському дискурсі, визнання на міжнародному рівні і закріплення у національному законодавстві можливості зміни (корекції) особою статевої належності (Рекомендація ПАРЄ «Про становище транссексуалів»; ст. 51 Основ законодавства України про охорону здоров'я та, нарешті, загальна лібералізація соціальних поглядів, відмова від старих стереотипів стає поштовхом до обґрунтування нового права особи – права на гендерну ідентичність [459, с. 274].

Як зазначає А. Шалиганова, дане право прямо не передбачене законодавством України, проте перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією, Цивільним кодексом України та іншим законодавством, є вичерпним (ч. 3 ст. 270 ЦК України). Дослідження права на гендерну ідентичність також не можна назвати даниною науковій традиції, попри те що питання, пов'язані, зокрема, зі зміною статі людини, дійсно належать до проблемних у юриспруденції. У той час як зарубіжна юридична думка приділяє величезну увагу питанням так званої біоетики, проблемам співвідношення права, моралі та медицини, обґрунтовує право на сексуальну ідентичність, вітчизняні вчені роблять у цьому напрямку лише перші кроки [459, с. 274].

Висновки до підрозділу 3.2:

1. Як вбачається нами з вищенаведеного, нескладно помітити, що загалом переліки прав, які зараховують до соматичних, у різних учених дуже схожі, однак містять певні відмінності. Також видно, що відносини, які відбуваються в процесі реалізації цих прав, мають певну специфіку.

В той же час, складність приведення до однієї класифікації всього існуючого обсяг соматичних прав людини викликане й тим, що багато їх ще не набули статусу загальновизнаних, хоча міжнародне співробітництво в цій сфері суспільних відносин з кожним днем розширюється. Так, завдяки успіхам медицини, технологій, генної інженерії, можна відзначити як позитивний чинник зростання операцій, пов'язаних з трансплантацією органів та тканин людини, репродуктивних прав (штучне запліднення, сурогатне материнство і ін.), модифікація зовнішнього вигляду людини, його тіла (пластична хірургія) та ін.

2. Аналіз вітчизняної юридичної літератури дає підстави стверджувати про цілковиту обґрунтованість щодо виділенні соматичних (особистісних) прав в окрему групу прав. В той же час, існують й цілком аргументовані підходи про те, що соматичні права: 1) не вписуються в існуючу класифікацію прав і свобод і що в силу специфіки їх не можна поставити в один ряд з позитивними соціальними правами, 2) є різновидом особистих прав, 3) мають подвійну природу: за умови ґрунтованого вивчення змісту цих прав, можна встановити безпосередній зв'язок соматичних прав з соціально-економічними та культурними правами.

Таким чином, як бачимо, чітке віднесення соматичних прав до групи особистих (або до якоїсь іншої групи прав) представляється далеко не безперечним.

3. На наш погляд, евтаназія є однією з найактуальніших питань, що постали перед суспільством у 21 столітті. Незважаючи на жваві дискусії медиків, мікробіологів, юристів та ін. воно ще залишиться невирішеним тривалий час. Питання легалізації евтаназії це, безперечно, питання суспільного

характеру. З проведеного нами дослідження, *по-перше*, ми вважаємо, що дане право суперечить праву людини на життя, тому замість просування евтаназії як методу вирішення проблем держава повинна зосередити зусилля фахівців на пошуках шляхів скорочення смертності та забезпечення гідного життя, навіть в умовах невиліковних хвороб. Зокрема, якісне надання «паліативної допомоги», допомогло б вирішити цілий ряд виникаючих проблем, оскільки Основи законодавства України про охорону здоров'я у статті 35⁴ надають загальний перелік засад надання паліативної допомоги, яка включає комплекс заходів, спрямованих на полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнтів, а також надання психосоціальної і моральної підтримки членам їх сімей. Проте, на сьогоднішній день в Україні відсутня нормативно-правова база, яка б містила протоколи, інструкції, положення щодо якісного функціонування системи паліативної допомоги.

По-друге, з аналізу проблематики евтаназії в зарубіжних країнах, слід сказати, що система паліативної допомоги за кордоном якісно налагоджена. Однак, не зважаючи на це евтаназія все ж легалізована. У голландських і бельгійських ЗМП впровадження закону, який дозволяє евтаназію, представлено як ознаку прогресу і цивілізації. Проте, на нашу думку, суспільство повинно бути високо-моральним та демократичним щоб, дозволивши евтаназію на законодавчому рівні, втручатися у сфери людської свободи та невід'ємного права на життя.

4. Ми цілком підтримуємо ідею про те, що слід було б прийняти єдиний законодавчий акт, який би визначав механізм реалізації та захисту репродуктивних прав фізичної особи. Цим законом слід було б закріпити поняття про репродукцію та врегулювати як мінімум наступні моменти: встановити загальні принципи та основні права громадян у галузі охорони репродуктивного здоров'я; закріпити умови провадження діяльності фізичних та юридичних осіб у сфері надання послуг щодо охорони репродуктивного здоров'я; встановити систему заходів з охорони репродуктивного здоров'я фізичних осіб (жінок, чоловіків, неповнолітніх); закріпити джерела фінансування діяльності

організацій у сфері охорони репродуктивного здоров'я; встановити заходи щодо захисту прав фізичних осіб від правопорушень у сфері охорони репродуктивного здоров'я; передбачити підстави та порядок: застосування допоміжних репродуктивних технологій, специфіку реалізації окремих правомочностей, процедуру здійснення розпорядження репродуктивним матеріалом; особливості збереження лікарської таємниці, реалізації державної політики у сфері репродукції (здійснення нагляду і контролю за юридичними особами, що уповноважені надавати послуги допоміжних репродуктивних технологій).

5. Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зробити висновок, що *по-перше*, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке впливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. *По-друге*, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

3.3 Закріплення соматичних прав в нормативно-правових актах

Нові технології в галузі генної інженерії повинні отримати відповідний сучасний юридичний «супровід». Є небезпека неконтрольованої еволюції, створення організмів з наперед заданими і непрогнозованими властивостями. Технології в галузі біомедицини, генетики є також і благом, так як дозволяють вирішувати ряд проблем із захворюваннями людини. На тлі швидких досягнень в зазначеній галузі законодавство відстає в забезпеченні правової регламентації нових, специфічних відносин. Існує проблема між правом людини розпоряджатися своїм тілом і правом сторонніх суб'єктів приймати рішення про розпорядження тілом людини [55, с. 12].

Як вказує представник герменевтики Гадамер, «конструювання тексту по ходу читання керується певним смислом, що впливає з усього попереднього» [265, с. 160]. Хто хоче зрозуміти текст, той завжди робить припущення з приводу змісту цілого, спираючись на щось вже дане, цим забезпечується і так називається взаємне розуміння. Отже, розглянемо сучасне регулювання суспільних відносин, що виникають при реалізації соматичних прав людини. Для цього, зокрема, В. Крусс пропонує використовувати конструкцію прав людини. Звідси, на його думку, і з'являється така категорія, як соматичні права людини [191]. У зв'язку з цим знову ж звернемося до герменевтики, однією з основ якої є поняття герменевтичного кола¹. У контексті нашої роботи ціле – це права людини, а частина – це соматичні права людини [206, с. 23].

Права людини, вірно вказує Ю. Турянський, є основою правової реальності сучасного суспільства. Це не тільки центральна, а й невід'ємна категорія, оскільки протиправною є діяльність з боку будь-яких інститутів соціальної системи чи окремого члена спільноти, яка посягає на обсяг чи якість

¹ Суть герменевтичного кола в наступному: для розуміння цілого необхідно зрозуміти його частини, але для розуміння окремих частин вже необхідно мати уявлення про сенс цілого [104].

природних прав людини. Вони пов'язані з існуванням самої людини та є проявом пріоритетних ідеологічних цінностей, які здобуло людство та на сьогодні визначає як центральні в політико-правовому житті, з-поміж яких рівність, свобода і демократія. Проте виникає питання про легітимну сферу їх поширення. Особливо актуалізується питання в контексті активного розширення переліку прав людини, зокрема і в межах національного виміру, адже права людини як дуальна категорія підлягають трансформації, що зумовлено такими чинниками: євроінтеграційними процесами, що породжують потребу інтеграції та гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу; глобалізаційними процесами, оскільки Україна є членом світового співтовариства та сучасні явища економічного, екологічного, правового тощо характеру мають безпосередній вплив і на державні національні процеси, і на правову реальність, і на права та свободи окремої особи [412, с. 164].

На цей момент, відзначає М. Лаврик, юридичне конструювання прав людини досягло певної точки біфуркації: з одного боку, передбачається більш активне використання механізму обмежень прав і свобод, а з іншого – розширення вже наявного переліку прав, в тому числі і за рахунок соматичних прав людини [205, с. 21].

Визнання нових прав людини, розширення вже наявного переліку – одна з тенденцій у розвитку правового статусу особистості. І при регулюванні відносин у сфері реалізації соматичних домагань за допомогою категорії прав людини слід враховувати, що для соматичних прав людини має бути характерно те, чим характеризується категорія прав людини в цілому. Ж. Маритен вказував на те, що в людській історії жодне «нове право» реально не було визнано без боротьби і без подолання жорсткого протистояння деяких «старих прав». Як приклад він наводить наступне: в 1850 року, коли був посилений закон проти рабів-утікачів, хіба не сприймалася будь-яка допомога, надана втікача рабові, свідомістю багатьох людей як злочин проти власності (мова в даному прикладі, перш за все, йде про США) [221, с. 99].

Так що визнання соматичних прав, мабуть, також процес досить складний. До того ж «послідовна еволюція соматичних прав ... може спричинити підсумкову для людини втрату: втрату самої людини» [190, с. 189]. Слід також нагадати, що структура суб'єктивного права крім права-користування благами і права-поведінки, включає в себе також право-вимоге належної поведінки від інших осіб і праводомогань, тобто можливість захисту [227, с. 100]. І до питання визнання соматичних прав як суб'єктивних потрібно підходити дуже виважено.

У ряді країн світу в даний час формується відповідна нормативно-правова база в галузі біотехнологій, біомедицини, біоетики. Зростає число міжнародних документів у зазначеній галузі, які держава визнає для себе обов'язковими або які є бажаними для визнання їх обов'язковими для нас [55, с. 12]. В Україні стали проводити конференції, семінари, круглі столи (міжнародні та республіканські), присвячені питанням трансплантації органів, взаємовпливу етики, релігії, медицини, так чи інакше пов'язані з реалізацією соматичних прав. У зв'язку з цим новим напрямком в юридичній науці стає вчення про соматичних правах. У даній сфері переплелися воєдино проблеми нових можливостей науки і розвитку права (його успіхи і недоліки, прогалини, інші дефекти).

Варто зазначити, що у світі натеper діє значна кількість правових актів щодо регулювання соматичних прав. Зокрема, особливим документом у цій галузі можна вважати Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини, яку прийняла Рада Європи в 1997 р. У цій Конвенції прописані основні положення біотехнологічної галузі, наприклад, право на визнання переважання інтересів і благ окремої людини над інтересами суспільства або науки. Конвенція передбачає участь і держав, що не входять до Ради Європи [242, с. 47]. Конвенція у ст. 13 вказує, що «втручання з метою видозміни геному людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків». А ст. 14 цього ж документа декларує, що «використання медичних репродуктивних технологій з метою селекції статі

майбутньої дитини не дозволяється, за винятком випадків, коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю».

Основні стандарти у досліджуваній нами галузі визначає Загальна декларація про геном людини та права людини (1997). У цьому міжнародному документі йдеться, зокрема, про особливості досліджень у сфері геному людини, роль держави і правове регулювання, декларуються принципи щодо ставлення до геному людини [124].

Питаннями міжнародного правового регулювання окремих категорій соматичних прав переважно займається Організація Об'єднаних Націй у силу її універсального характеру. Так, Економічна й соціальна рада ООН (ЕКОСОР) прийняла Резолюцію «Генетична конфіденційність і недискримінація» 2001/39 від 26 липня 2004 року, Комісія з прав людини ООН ухвалила Резолюцію «Права людини і біоетика» 2003/69 від 25 квітня 2003 року. 6-й комітет (юридичний) Генеральної Асамблеї ООН із 2001 р. протягом чотирьох років обговорював проект міжнародної конвенції ООН проти клонування людини. У результаті гострих розбіжностей і відсутності консенсусу з принципових питань Комітет був змушений підготувати не конвенцію як імперативний документ, а Декларацію ООН про клонування людини, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 2005 році [85, с. 24].

Важливим, на наш погляд, є дослідження науковців Інституту держави і права ім.В.М.Корецького, котрі влучно аналізують це питання нормативного закріплення соматичних прав, зазначаючи, що «в світлі юриспруденції нового типу, заснованої на соціально-натуралістичній концепції права, тобто в світлі «натуралістичної» юриспруденції права людини – це свобода людини жити за природними законами суспільного життя, тобто за законами соціальної природи (так званої «третьої природи»), забезпечена шляхом закріплення її в законодавчих актах (чи в інших «позитивних» формах існування правових норм)». Автори акцентують увагу на певному зловживанні свободою людини крізь призму позитивного права, що вимагає розвитку цього інституту [88, с.14]. Важливо за таких обставин зберегти основоположні природні принципи, що не

дозволить виходити свободі за рамки усвідомленості та природності, інакше це породжуватиме зловживання тією свободою людини, що несе в собі основну цінність.

Цікавим, як на наш погляд, є підхід вченого Ю. Турянського. Наведемо окремі положення з його дисертаційного дослідження.

«...Основною патерною прав людини будь-якого покоління є людська гідність. Право визнає гідність людини, її права і свободи як «гуманітарну універсалью, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації» [88, с.381]. Людську гідність дослідниця цієї сфери О. Гришук розуміє як комплексне поняття, що може виступати у двох значеннях: в об'єктивному – як визнання і повага до особи з боку оточення, та в суб'єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища [311, с.43]».

«Сьогодні заведено вважати, що сутнісний зміст гідності людини становить можливість індивіда самоідентифікуватися, самовиражатися та вільно розвиватися як особистість у всіх її проявах. Це має важливе значення для характеристики прав людини й основоположних свобод, зокрема того, чи мають вони універсальний характер. У доктрині визнано, що гідність є основоположним правом, яке передбачає три ключові компоненти: право особи на самовизначення, самозбереження та публічне самовираження».

«...сама людська гідність є критерієм можливості та затребуваності прав людини. Людина індивідуально визначає пріоритетний для себе комплекс прав. Залежно від внутрішнього самовизначення для різних суб'єктів права цей комплекс буде різний. Скажімо, для когось право участі у здійсненні публічної влади є особистісно ціннісним, а для інших (з пасивною правовою та політичною активністю) воно не так і важливе» [412, с. 154-155].

Ю. Турянський також відзначає, «що із цього приводу каже нам право? Передусім зауважимо, що основні стандарти у цій галузі визначає Загальна декларація про геном людини та права людини (1997). У цьому міжнародному документі йдеться, зокрема, про особливості досліджень у сфері геному людини, роль держави і правове регулювання, декларуються принципи щодо ставлення

до геному людини. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину, 1997) у ст. 13 вказує, що «втручання з метою видозміни геному людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків». А ст. 14 цього ж документа декларує, що «використання медичних репродуктивних технологій з метою селекції статі майбутньої дитини не дозволяється, за винятком випадків, коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю». По суті, пише Ю. Турянський, правове регулювання розглядуваного питання на цьому закінчується. Декларативна заборона не може зупинити «чорні» дослідження у сфері генетики. Вони ж мають на меті радикальну трансформацію людської сутності, і в подальшому поширення таких новітніх винаходів зупинити вже буде неможливо» [412, с. 159].

Незважаючи на відсутність закріплення за багатьма соматичними правами статусу загальновизнаних, відзначає М. Лаврик, міжнародне співробітництво в сфері суспільних відносин, в яких реалізуються тілесні домагання людини, має місце. Як приклади вчений наводить Загальну декларацію про геном людини та права людини 1997 року, Декларацію про генетичні дані людини 2003 року, Конвенцію про захист прав людини і людської гідності щодо застосування біології та медицини, Конвенція про права людини та біомедицину 1996 і Додаткові протоколи до неї (1998 р 2002 р.) Величезну роль у формулюванні та визнанні репродуктивних прав зіграла Міжнародна конференція з народонаселення та розвитку (Каїр, 1994 г.). Положення документів даної конференції були деталізовані в ході роботи Європейського Форуму народонаселення, проведеного в Женеві в січні 2004 р в ознаменування 10-річчя з моменту проведення Каїрської конференції [205, с. 23].

П. Рабінович визначає міжнародні стандарти прав людини як «закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми,

які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних термінопонять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і / чи обсяг прав людини, зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [332, с. 24]. Такі стандарти, відзначає А. Біла-Кисельова, можуть бути обов'язковими (мати рекомендаційний характер), загальними (чи спеціальними), нормативними та правозастосовними. Міжнародні стандарти поділяються також на дві великі групи: універсальні й регіональні. До універсальних належать стандарти, розроблені в межах ООН. Ними є як загальні, так і стандарти спеціалізованих установ та органів: Ради безпеки ООН, МОП, ЮНЕСКО, Комітетів ООН (Комітету з прав людини, Комітету проти катувань, Комітету з прав дитини, Комітету з ліквідації расової дискримінації, Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітету з прав інвалідів). Крім того, це стандарти, які утверджуються завдяки практиці таких судових установ, як Міжнародний суд ООН (має компетенцію щодо розгляду справ, які стосуються прав людини) та Міжнародний кримінальний суд (компетенцію щодо найбільш серйозних порушень прав людини – злочинів проти людства). Регіональні стандарти вибудовує Рада Європи, на них має вплив, зокрема, ЄСПЛ [39, с. 220].

Відзначимо, Європейський суд з прав людини відіграє важливу роль у захисті прав людини в Україні. На відносини українців зі своєю державою поширилась юрисдикція Європейського суду з прав людини з 11 вересня 1997 року, коли Україна ратифікувала Європейську конвенцію прав людини. Сама Конвенція являє собою міжнародний договір, згідно з яким країни-члени Ради Європи зобов'язались гарантувати деякі основоположні права людини всім особам, які перебувають під їхньою юрисдикцією. При цьому, важливою функцією Європейського суду з прав людини є забезпечувати неухильне дотримання і виконання норм конвенції державами-учасницями. Суд стає на захист тільки тих прав, що прописані у Конвенції і протоколах до неї. Важливість

Конвенції зумовлена не тільки широтою закріплених у ній прав, а й механізмами захисту, створеними для розслідування можливих порушень і для забезпечення виконання обов'язків, передбачених Конвенцією. Вона дає право громадянину держави, у якій поширилась юрисдикція Європейського суду, звернутися до цього органу, якщо громадянин вважає, що його права було порушено й суд виніс несправедливе рішення. Конституція України надає право громадянам України звернутись із заявою до Європейського суду [339]. Так, зокрема, у статті 55 Конституції України зазначено: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатись за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [181].

В контексті досліджуваного питання, вчений М.Лаврик також особливо виділяє прецеденти Європейського Суду з прав людини, зокрема:

- 29 квітня 2002 року було прийнято рішення у справі Дайана Претті (Diane Pretty) проти Сполученого Королівства (United Kingdom). Суд «не впевнений, що право на життя, що гарантується статтею 2, може тлумачитися як таке, що містить негативний аспект ... Стаття 2 не може, без спотворення мови, тлумачитися як така, що містить діаметрально протилежне право, а саме право померти; крім того, вона не може створювати саме право на самовизначення в тому сенсі, в якому вона надає кожному право обрати смерть, а не життя» [2, с. 21]. Таким чином, Страсбурзький Суд не визнає право на смерть в якості похідного від права на життя.

- Значна кількість рішень Європейського Суду з прав людини присвячена справам, які зачіпають різні аспекти сексуальної діяльності людини, зокрема, питання переслідування та засудження за тілесні ушкодження, караються в рамках садомазохістської практики між дорослими: «Суд вважає, що завданням, безперечно покладеної на Державу, є регулювання, за допомогою кримінального права, практики, яка тягне тілесні ушкодження. Те, що ці дії вчинені на

сексуальному ґрунті або на іншій підставі, нічого не змінює» (Laskey, Jaggard et Brown) [94, с. 99].

- У справі *Oliari and Others v. Italy* ЄСПЛ, відзначає А. Біла-Кисельова [39, с. 222], закликав Італію розширити правові можливості для одностатевих стосунків. Суд вказав, що серед держав-членів Ради Європи спостерігається тенденція до юридичного визнання одностатевих партнерств, зокрема 24 із 47 держав-членів прийняли законодавчі акти на користь такого визнання (визнання зареєстрованого партнерства для одностатевих стосунків) [373].

Щодо захисту соматичних прав і визнання одностатевих відносин у парі, вірно вказує А. Біла-Кисельова [39, с. 222] неодноразово висловлювалася Рада Європи та ЄС. Це підтверджується моніторингом застосування Директиви «Європейський наказ про охорону та цивільний регламент (№ 606/2013)», що застосовується з 11 січня 2015 р.: «чи є національний цивільний і кримінальний захист щодо одностатевих пар» в інших державах-членах [495].

- ЄСПЛ підтвердив й право пари зачати дитину і для цього вдаватися до репродуктивної медицини, наголосивши на ст. 8 Конвенції, оскільки цей вибір є різновидом вияву приватного і сімейного життя (*S. H. and Others v. Austria*) [374]. ЄСПЛ згадав про Конвенцію Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., яка не займається питанням донорства гамет, але забороняє використовувати методи медичного розмноження, що допомагають вибору статі дитини (у ст. 14 зазначено: «Використання методик не допускається з метою вибору статі майбутньої дитини, за винятком випадків, коли слід уникати серйозних спадкових захворювань, пов'язаних зі статтю», а також наголосив, що «запліднення *in vitro* проводиться за допомогою гамет членів пари. Це саме правило поширюється на будь-яку іншу процедуру, що стосується яйцеклітин, *in vitro* або ембріонів *in vitro*. Однак у виняткових випадках, визначених державами-членами, може бути дозволено використання гамет донорів» [39, с. 222].

- В справах, які стосувались таких гострих питань, як, наприклад, аборти чи евтаназія, Суд відзначав, що оскільки застосування подібних практик

породжує низку складних моральних та етичних питань, оскільки питання, що підлягають вирішенню у справах, зачіпають області, де відсутня єдина позиція держав-членів, межі свободи розсуду держави-відповідача повинні бути широкими. ЄСПЛ у рішенні в справі *Open Door Counselling and Dublin Well Woman v. Ireland* 1992 р. зазначив: «... національні органи влади володіють широкими межами свободи розсуду в питаннях моралі, особливо ... стосовно природи людського життя ... неможливо знайти в правових та соціальних порядках Договірних Держав уніфіковану Європейську концепцію моралі ...» [480].

У справі «*A., B. and C. v. Ireland*», пише А. Біла-Кисельова [39, с. 222], Суд зазначив: «Немає ніяких сумнівів у гостроті та чутливості моральних і етичних проблем, що виникають у зв'язку з питанням про аборти, й у важливості відповідних суспільних інтересів. Суд постановив, що право на приватне життя не включає в себе право на аборт, хоча право жінки на повагу її приватного життя повинно переважати над іншими правами і свободами, в т. ч. й ще не народженої дитини. Водночас суд виявив, що Ірландія порушила Конвенцію, не надавши доступну й ефективну процедуру, за допомогою якої жінка могла встановити, чи має вона право на законний аборт відповідно до чинного ірландського законодавства» (оскарження закону, який встановлював обмеження у вигляді заборони абортів у Республіці Ірландія) [371].

- Європейський суд з прав людини підтвердив, що процедура стерилізації (згода на стерилізацію) охоплюється ст. 8 Європейської конвенції з прав людини. Мова іде про одну з найважливіших фізіологічних функцій людини, оскільки процедура стерилізації включає втручання у різні аспекти особистої недоторканності індивіда, включно із фізичним і психічним добробутом, а також емоційним, духовним і сімейним життям (*V. С. проти Словаччини*, § 106) [97]. Крім того, пише А. Біла-Кисельова, у цій справі Суд наголосив на реально чинній Конвенції про права людини та біомедицину: «Ст. 1. Сторони чинної Конвенції захищають гідність та індивідуальну цілісність людини та гарантують кожному

без винятку дотримання недоторканості та інших прав і свобод». Це підтверджує думку про «індивідуальну цінність людини» та гарантії щодо прав [39, с. 223].

- З аналізу змісту деяких рішень, відзначає М. Медведєва [228, с. 75], стає очевидно, що Суд все більше обирає позицію стороннього спостерігача. Наприклад, з одного боку, Суд вважає, що наявність в ст. 2 Європейської конвенції негативного аспекту – права на смерть, виглядає несумісним з духом фундаментального принципу захисту життя людини [422], однак, разом з тим, вважає, що держави, які легалізували еутаназію, не здійснюють порушення права на життя, оскільки дії позивачів підпадають під визначення особистої автономії та виправдовуються положеннями статті 8 Конвенції про свободу приватного та сімейного життя. Європейська судова практика свідчить про індиферентність до захисту життя дітей в утробі матері: в ході вирішення низки справ Європейський суд з прав людини не надав чіткого роз'яснення стосовно того, чи має ненароджена дитина (плід) право на життя в сенсі ст. 2 Конвенції 1950 р., однозначно не гарантував право на аборт, хоча і засвідчив підтримку національним законам, які дозволяють добровільний аборт на ранніх стадіях. Практика ЄСПЛ з питань сурогатного материнства була відсутня до 27 січня 2015 р., коли Суд виніс рішення у справі *Paradiso and Campanelli v Italy*, у якому визнав порушення права заявників, що вдалися до забороненого в Італії комерційного сурогатного материнства, згідно зі ст. 8 Конвенції [452, с. 194].

- У справі «*Lambert та інші проти Франції*» [372], яка стосувалася рішень державних органів припинити штучні харчування і гідратації, від яких повністю залежало виживання пацієнта, Суд констатував, що між державами-членами Ради Європи немає консенсусу щодо надання дозволу на припинення лікування, що штучно підтримує життя, попри те, що більшість держав все ж дозволяють це. У зв'язку з цим Суд зазначив, що хоча формальності, які супроводжують припинення лікування, є відмінними в різних державах, є консенсус щодо визначальної ролі волевиявлення пацієнта в прийнятті рішення, яким би не був спосіб його вираження. Тому Суд вважає, що в питаннях щодо закінчення життя, як і в плані порушення життя, державам треба уможливити розсуд не тільки про

дозвіл або заборону на припинення лікування, яке штучно підтримує життя і супутніх формальностей, а й щодо способу врівноваження захисту права на життя пацієнта і права на повагу до його приватного життя та особистої автономії. Водночас Суд підкреслив, що ця можливість розсуду не є необмеженою, а тому суд залишає за собою можливість стежити за дотриманням державою своїх зобов'язань за статтею 2 Конвенції.

- В справах, які стосуються ЛГБТ-спільноти, Суд ствердився в думці, що свобода розсуду держав в цих питаннях повинна бути вузькою, на основі чого виправдовує обмежувальні заходи відносно зазначеної категорії осіб з боку держав та задовольняє їх позови про порушення державою статті 8 Конвенції. В своїх рішеннях ЄСПЛ відходить від сімейних цінностей, стверджуючи що одностатеві партнерства підпадають під поняття сімейного життя – незважаючи на те, що стаття 12 Конвенції передбачає: чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї. В справах останніх років, в яких держава обмежувала в правах ЛГБТ в різних сферах суспільного життя та посилювалась на такі законні та необхідні в демократичному суспільстві підстави, як захист традиційної сім'ї (*Karner v. Austria*), захист прав та репутації інших осіб (*Mladina D. D. Ljubljana v. Slovenia*), охорона громадського порядку, суспільної моралі чи гідності інших (*Alekseyev v. Russia*), охорона інтересів дитини (*Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal*), аргументи держави Судом до уваги не бралися [228, с. 75].

- Суд вказав і на документи ЄС, які регулюють питання зберігання та розповсюдження людських тканин і клітин, зокрема Директиву 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для дарування, закупівлі, випробувань, обробки, збереження, зберігання та розповсюдження людських тканин і клітин», яка має забезпечити безпеку людині та регулює положення щодо людських тканин (клітин), призначених для застосування у людини [39, с. 222].

В контексті основного питання нашого дисертаційного дослідження та завдання цього структурного підрозділу роботи, не можемо залишити поза

увагою й такий важливий документ, як Конституція ЄС. Конституція Європейського Союзу: Договір, що встановлює Конституцію для Європи, був прийнятий 29 жовтня 2004 р (м. Рим) і до теперішнього часу не вступив в силу. В даному документі проявляються деякі основні тенденції в розвитку конституційного і міжнародного права щодо соматичних прав людини [104]. Наведемо основні з них.

1) Розділ I «Гідність» частини II Конституції ЄС містить ст. II-63, присвячену праву на цілісність особистості. Відповідно до п. «А» ч. 2 зазначеної статті в рамках медицини та біології має дотримуватися вільна та заснована на адекватній інформації згода зацікавленої особи відповідно до умов, визначених законом. У Декларації щодо роз'яснень Хартії про основні права особливо наголошується на необхідності вільної та заснованої на адекватній інформації згоди донора і реципієнта.

2) П. «b» ч. 2 ст. II-63 встановлює заборону на заняття євгенікою, особливо тим, хто має на меті зробити відбір між людьми. У роз'ясненнях вказується, що зазначена заборона стосується випадків організації та здійснення програм відбору, що включають в себе, наприклад, кампанії по стерилізації, примусової вагітності, обов'язковим етнічним шлюбів і будь-які інші дії, які визнаються в якості міжнародних злочинів Статутом Міжнародного Кримінального Суду, прийнятим в Римі 17 липня 1998 р.

3) П. «з» ч. 2 ст. II-63 Конституції ЄС встановлює заборону на перетворення людського тіла та його частин, як таких, в джерело прибутку.

4) П. «d» ч. 2 ст. II-63 Конституції ЄС встановлює заборону репродуктивного клонування людських істот. Декларація щодо роз'яснень Хартії про основні права особливо підкреслює, що Хартія забороняє тільки репродуктивне клонування. Вона не санкціонує і не забороняє інші форми клонування. Таким чином, Хартія ні в чому не перешкоджає законодавцю встановлювати заборону на інші форми клонування. Також Декларація вказує на те, що положення Хартії відповідають положенням Конвенції про права людини та біомедицину, прийнятої в рамках Ради Європи.

5) У розділі II ч. II Конституції ЄС («Свободи») є ст. II-69 Конституції ЄС, яка встановлює, що право на вступ до шлюбу і право на створення сім'ї гарантується згідно з національними законами. Дана стаття заснована на ст. 12 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Відповідно до офіційних роз'яснень редакція цього права була модернізована, щоб охопити випадки, в яких національні законодавства визнають інші способи освіти сім'ї крім шлюбу. Дана стаття не забороняє і не зобов'язує надавати статус шлюбу спілкам між особами однієї статі. Відповідно до ст. II-81 (розділ III «Рівність» частини II Конституції) забороняється будь-яка дискримінація, зокрема, за ознакою сексуальної орієнтації.

6) Згідно з ч. 1 ст. II-93 Конституції ЄС (в розділі IV «Солідарність» частини II) «Сімейне і професійне життя» забезпечується правовий, економічний і соціальний захист сім'ї. Частина 2 зазначеної статті встановлює, що для того, щоб мати можливість поєднувати сімейне і професійне життя, кожен має право на захист від будь-якого звільнення з мотивів, пов'язаних з вагітністю та пологами, а також правом на оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами і на відпустку по догляду за дитиною після народження або усиновлення (удочеріння) дитини.

Враховуючи основну тематику нашого дисертаційного дослідження, хотілося б також навести підхід М. Лаврик, що у своїй науковій роботі аналізує протоколи № 9 і 31 до Конституції ЄС [207, 58-60]. Так, згідно ст. 62 розділу VIII («Положення про аборти на Мальті») частини другої («Положення щодо протоколів, прикладених до акту про Приєднання від 16 квітня 2003 р.») протоколу № 9 до Конституції ЄС («Протокол щодо договору і акту про приєднання Чеської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Кіпр, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Мальта, Республіки Польща, Республіки Словенія та Словацької Республіки») жодне з положень Договору, який встановлює Конституцію для Європи, договорів і актів, що його змінюють або доповнюють, стосується застосування на території Мальти національного законодавства про аборти.

Протокол № 31 до Конституції ЄС стосується ст. 40.3.3 Конституції Ірландії і містить єдину статтю, що встановлює, що жодне положення Договору, що встановлює Конституцію для Європи, договори і акти, що його змінюють або доповнюють, не зачіпають застосування в Ірландії ст. 40.3.3 Конституції Ірландії. Відповідно до зазначеної статті Конституції Ірландії держава визнає право на життя ненародженої [дитини] і, маючи на увазі рівне право на життя матері, гарантує у своїх законах повагу [даного права] і, наскільки це можливо, захищає і підтримує своїми законами це право. І, нарешті, згідно з ч. 1 ст. II - 93 Конституції ЄС (в розділі IV «Солідарність» частини II) «Сімейне і професійне життя» забезпечується правова, економічна і соціальний захист сім'ї. Частина 2 зазначеної статті встановлює, що для того, щоб мати можливість поєднувати сімейне і професійне життя, кожен має право на захист від будь-якого звільнення з мотивів, пов'язаних з вагітністю та пологами, а також правом на оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами і на відпустку по догляду за дитиною після народження або усиновлення (удочеріння) дитини.

Отже, Договір, що встановлює Конституцію для Європи виносить питання щодо органів і тканин людини, правового становища сексуальних меншин, щодо евгеніки, клонування, охорони репродуктивних прав та здійснення абортів на найвищий – конституційний рівень, переводячи їх в розряд фундаментальних, основних питань Європейського Союзу.

Таким чином, як бачимо з вищенаведеного, нормативно-правове регулювання можливості реалізації соматичних прав на міжнародній арені (в першу чергу в рамках Європейського союзу) значно покращилось. В основному, мова іде про наявні основоположні (базисні) нормативно-правові акти у досліджуваній нами галузі. Так, серед найважливіших з них слід, в першу чергу, акцентувати увагу на таких як, Конвенція Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., Рекомендація Ради ЄС від 29 червня 1998 р. «Про придатність донорів крові та плазми і просіювання донорської крові в Європейському співтоваристві» (98/463/ЄС), Директива 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства,

закупівлі, тестування, обробки, збереження, зберігання і розповсюдження людських тканин і клітин». Тобто, вважаємо, Рада Європи та Європейський Союз як регіональні міжнародні організації встановили загальні нормативні критерії щодо можливості реалізації та захисту соматичних прав людини в цілому та у сфері біомедичних досліджень зокрема.

Крім того, аналіз базових рішень Європейського суду з прав людини дає підстави говорити про те, що цей судовий орган на сьогоднішній день у своїй діяльності намагається виважено ставитися до можливості здійснення таких соматичних прав людини, як право на трансплантацію, право на завершення життя людини, права у галузі репродуктивної медицини, право на запліднення *in vitro*, право на стерилізацію, право на одностатеві стосунки, права на аборт.

Аналізуючи соматичні права людини в конституційному праві Р. Хажинський вдало зазначає, що «у науці конституційного права багато питань, що виникають у зв'язку з реалізацією прав людини щодо її тіла (тобто з позиції соматичного підходу), виносяться в розряд конституційно-правових проблем і пов'язуються з реалізацією основних (конституційних) прав людини – права на життя, гідність, особисту недоторканість, таємницю приватного життя, права на охорону здоров'я та медичну допомогу...» [434, с.29]. Всі ці постулати стали в основу розвитку доктрини конституціоналізму, що сьогодні необхідно експлікувати на парадигму сучасних глобалізаційних викликів та трансформації інституту прав людини.

Права людини і громадянина закріплені у Розділі 3 Конституції України. Так, зокрема:

- ст. 21 встановлює, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах, і встановлено принцип невідчужуваності й непорушності прав людини;

- ст. 23 передбачає право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей підлягає широкому трактуванню в аспекті встановлення та регулювання соматичних прав людини. Отже, право на вибір сексуальної орієнтації, право на зміну статі, право на евтаназію, право на донорство, на зміну зовнішності, зайняття проституцією,

репродуктивне клонування та клонування особистості можна вважати розвитком своєї особистості, звичайно ж, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. У контексті вказаного обмеження реалізації права на вільний розвиток своєї особистості варто зазначити, що окремі соматичні права викликають неабиякий суспільний резонанс, а подекуди й обурення громадськості під час обговорення питань щодо нормативного закріплення соматичних прав, не кажучи вже про їх закріплення на конституційному рівні [434, с.29];

- ст. 28 пов'язана з принципом, який покладено в основу соматичних прав людини, а саме: кожна людина має право на свій розсуд розпоряджатися своїм тілом, якщо це не зачіпає права інших людей і не заборонено чинним законодавством. На людях, відзначає Р. Хажинський, завжди досліджували нові медичні препарати, робили новітні медичні операції, які потім називали проривом у світовій медицині, але, безперечно, до цього є певний відсоток утрачених життів людей. Так, у зв'язку з бурхливим прогресом сучасної генетики варто зазначити, що вимога захисту цілісності людини поширюється й на її генетичні структури: впливати на них можна, по-перше, лише в ім'я її власного блага, по-друге, з її добровільної та усвідомленої згоди. Приблизно те саме стосується й сучасних можливостей впливу на мозок і психіку людини. Перспектива отримання навіть найбільш привабливих наукових результатів не дає підстав для того, щоб заради них проводилися експерименти на людині без її згоди [434, с.30].

Показовою з цього питання є ситуація з унесенням т.зв. «антидискримінаційних поправок» до Кодексу законів про працю України, прийняття яких було вимогою щодо безвізового режиму з Євросоюзом. Доцільно вказати, що ст. 24 Конституції України закріплено рівність конституційних прав і свобод громадян, установлено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Згідно із Законом «Про внесення змін до

Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу» [317], ст. 2-1 Кодексу законів про працю України було викладено в такій редакції: «Забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання» [434, с.30].

При цьому, вірно вказує Р. Хажинський, указані зміни до Кодексу законів про працю України кореспондують в положеннями ст. 24 Конституції України, фактично дають розширене їх тлумачення в контексті трудових правовідносин. В той же час, за результатами першого розгляду, указаний законопроект не набрав достатньої кількості голосів, оскільки чимало депутатів відмовились віддавати свої голоси за нібито «легалізацію та пропаганду» в Україні нетрадиційної орієнтації. Однак поправку до Кодексу законів про працю України народними депутатами під тиском громадськості було прийнято з другої спроби, підписано Президентом України 23 листопада 2015 р. [434, с.30].

Не можемо не звернути увагу і на той факт, що питання щодо проблем конституційного закріплення соматичних прав не раз порушувалися вченими-конституціоналістами. Так, зокрема, за твердженням все того ж В. Крусса, «природа соматичних прав надзвичайно своєрідна: тут людина не тільки претендує на радикальну зміну первородної тілесної цілісності, а також висуває певні претензії суспільству» [191, с. 47].

Важливо те, вірно говорить Р. Ходжинський, що правовий захист соматичних прав людини не викликає протест окремих громадян (власне це і є нормальним для демократичного суспільства). Проти виступають групи держав, релігійних общин і прошарків населення в прогресивних демократичних державах. І це, вказує вчений, є проблемою, оскільки питання Європоцентризму в контексті єдиного стандарту захисту прав людини і є достатньо болючим. Самі ж соматичні права притаманні достатньо специфічній й навіть інтимній сфері, у доцільності правової регламентації якої сумніваються навіть найпрогресивніші вчені. З одного боку, постає бажання дозволити людині робити будь-що зі своїм власним життям, тілом і здоров'ям, оскільки це її відповідальність. В той же час, з загального обсягу соматичних прав людини можна виокремити декілька категорій, зокрема: 1) є позитивними для людини й суспільства, вони сприяють фізичному та духовному розвитку окремої особи; 2) дискусійні питання, які слід було б залишити на розсуд і під відповідальність самої особи, вони можуть шкодити персонально людині, але не суспільству загалом; 3) явно асоціальні права, що ставлять під загрозу життя людини та інтереси суспільства загалом. При цьому, пише цитований нами вчений, варто враховувати, що правовідносини не є єдиним видом суспільних відносин, а тому не обов'язково застосовувати право як соціальний регулятор для всіх відносин, які пов'язані з біологічною природою людини та процесом користування людиною своїм тілом [434, с.30].

Рівень закріплення соматичних прав у законодавстві ряду країн є неоднаковим. Що стосується України, то спробуємо навести основні нормативні акти, керуючись дослідженням вченого В. Завальнюка з досліджуваного питання [123, с. 24-25]:

- **право на життя** (закріплено ст. 27 Конституції України; також охороняється кримінально-правовими заборонами);
- **право на цілісність особистості** (фізичну та психічну цілісність) (непряме закріплення ст. 121 Кримінального кодексу України);
- **права на зовнішність:**

а) *право на неповторність зовнішнього вигляду* (непряме закріплення ст. 121 Кримінального кодексу України);

б) *право на зміну зовнішнього вигляду* (частково врегульоване наказом Міністерства охорони здоров'я СРСР від 28.12.1982 р. N 1290 «Про заходи по вдосконаленню надання косметологічної допомоги населенню»);

- **право на донорство** (закріплено ст. ст. 46-47 Основ законодавства про охорону здоров'я, ст. 290 Цивільного кодексу України, Законом України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині»);

а) *право на трансплантацію тканин та органів від живого донора* (закріплено ст. ст. 12-14 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині»);

б) *право на трупну трансплантацію* (закріплено ст. 16 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині»);

- **сексуальні права людини:**

а) *свобода вибору сексуального партнера* (непрямо закріплено нормами кримінального законодавства, яке карає за злочини проти статевої свободи);

б) *право на добровільні сексуальні контакти* (непряме закріплення шляхом заборони сексуальних домагань та покарання за злочини, що посягають на статеву свободу);

- **право на вступ до шлюбу** (закріплено ст. 51 Конституції України);

- **право на вибір сексуальної орієнтації** (право на зміну або корекцію статевої належності передбачено статтею 51 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»);

- **репродуктивні права людини:**

а) *право на штучне запліднення* (право на штучне запліднення та імплантацію ембріону передбачається в статті 48 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»);

б) *право на сурогатне материнство* (непряме закріплення ст. 48 Основ законодавства про охорону здоров'я та ст. 123 Сімейного кодексу України, ст. 281 Цивільного кодексу України);

в) *право на штучне переривання вагітності* (право на аборт) закріплено в статті 50 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; ст. 281 Цивільного кодексу України);

г) *право на стерилізацію* (закріплено в статті 49 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; ст. 281 Цивільного кодексу України);

- **право на зміну і (корекцію) статі** (закріплено ст. 51 Основ законодавства про охорону здоров'я);

- **право на клонування** (заборонено Законом України «Про заборону репродуктивного клонування людини»);

- **право на лікування свого тіла:**

а) права пацієнта (закріплені Основами законодавства про охорону здоров'я);

б) медичне вживання наркотичних та психотропних речовин (закріплено підзаконними актами, які регулюють обіг наркотичних речовин);

- **право на евтаназію** (заборонена ст. 53 Основ законодавства про охорону здоров'я, ст. 281 Цивільного кодексу України).

Таким чином, можна зробити висновок, що виникнення та подальший розвиток нового покоління прав людини – соматичних прав – є фактом об'єктивним і невідворотнім. В той же час, можемо стверджувати, що, власне, інститут розвитку таких прав, механізм правового регулювання закріплення та розвитку цих прав в Україні, на жаль, є проблемним. На сьогодні існує лише невелика кількість нормативно-правових актів, що безпосередньо розкривають зміст реалізації та захисту окремих соматичних прав людини (по-суті, їх одиниці). Можливими причинами цього, на наш погляд, можуть бути наступні:

особливість змісту та обсягу самих прав, що входять до категорії «соматичні»; на сьогоднішній день, значна кількість населення нашої країни вкрай негативно ставиться до можливості наявності такої категорії прав у людини (принаймні окремих із них); слабка нормативно-правова база регулювання соматичних прав призводить до виникнення проблем у процесі їх практичної реалізації. Скоріш за все, саме Верховна Рада України має у найкоротші терміни розпочати розробку механізму їх практичної реалізації. Отже, інститут соматичних прав в Україні вимагатиме і в подальшому його ґрунтовного аналізу та вивчення, що, в кінцевому рахунку призведе до якісного покращення змісту та обсягу нормативно-правового масиву.

Висновки до підрозділу 3.3:

1. Нормативно-правове регулювання можливості реалізації соматичних прав на міжнародній арені (в першу чергу в рамках Європейського союзу) значно покращилось. В основному, мова іде про наявні основоположні (базисні) нормативно-правові акти у досліджуваних нами галузі. Так, серед найважливіших з них слід, в першу чергу, акцентувати увагу на таких як, Конвенція Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., Рекомендація Ради ЄС від 29 червня 1998 р. «Про придатність донорів крові та плазми і просіювання донорської крові в Європейському співтоваристві» (98/463/ЄС), Директива 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, закупівлі, тестування, обробки, збереження, зберігання і розповсюдження людських тканин і клітин». Тобто, вважаємо, Рада Європи та Європейський Союз як регіональні міжнародні організації встановили загальні нормативні критерії щодо можливості реалізації та захисту соматичних прав людини в цілому та у сфері біомедичних досліджень зокрема.

Крім того, аналіз базових рішень Європейського суду з прав людини дає підстави говорити про те, що цей судовий орган на сьогоднішній день у своїй діяльності намагається виважено ставитися до можливості здійснення таких соматичних прав людини, як право на трансплантацію, право на завершення

життя людини, права у галузі репродуктивної медицини, право на запліднення *in vitro*, право на стерилізацію, право на одностатеві стосунки, права на аборт.

2. Виникнення та подальший розвиток нового покоління прав людини – соматичних прав – є фактом об’єктивним і невідворотнім. В той же час, можемо стверджувати, що, власне, інститут розвитку таких прав, механізм правового регулювання закріплення та розвитку цих прав в Україні, на жаль, є проблемним. На сьогодні існує лише невелика кількість нормативно-правових актів, що безпосередньо розкривають зміст реалізації та захисту окремих соматичних прав людини (по-суті, їх одиниці). Можливими причинами цього, на наш погляд, можуть бути наступні: особливість змісту та обсягу самих прав, що входять до категорії «соматичні»; на сьогоднішній день, значна кількість населення нашої країни вкрай негативно ставиться до можливості наявності такої категорії прав у людини (принаймні окремих із них); слабка нормативно-правова база регулювання соматичних прав призводить до виникнення проблем у процесі їх практичної реалізації. Скоріш за все, саме Верховна Рада України має у найкоротші терміни розпочати розробку механізму їх практичної реалізації. Отже, інститут соматичних прав в Україні вимагатиме і в подальшому його ґрунтовного аналізу та вивчення, що, в кінцевому рахунку призведе до якісного покращення змісту та обсягу нормативно-правового масиву.

Висновки до розділу 3:

1. Соматичні права людини базуються на цілому ряді положень правового регулювання сучасних суспільних відносин: норми, що закріплюють основи конституційно-правового регулювання прав та свобод людини, а також механізм їх гарантування та захисту; норми галузі кримінального права; цивільно-правові (в т.ч. й сімейно-правові) норми, якими врегульовано особисті немайнові права. В той же час, в рамках новітньої правової парадигми, основа правового закріплення системи соматичних прав здійснюється в рамках медичного права, розвиток та становлення якого є однією із визначальних нових тенденцій формування вітчизняної правової системи (медичне право забезпечує можливість реалізації таких сучасних правових інститутів, пов'язаних із реалізацією системи соматичних прав, як законодавче забезпечення генної інженерії, трансплантації, репродуктивних технологій, та біоетичних засад в цілому).

2. В юридичній науці на сьогодні виділено ряд основних ознак соматичних прав людини, серед яких на особливу увагу заслуговують наступні: 1) специфічний характер об'єкта цих прав - тіло людини; 2) можливість їх практичного здійснення за допомогою досягнень природних і технічних наук (біології, генетики, медицини, фізики, техніки та ін.); 3) невизнання цих прав релігією, мораллю, етикою; 4) нерозривний зв'язок з основними, перш за все особистими, правами людини; 5) реалізація таких прав є юридичними фактами для інших правових відносин; 6) ступінь їх визнання і реалізації відображають рівень особистісно-правових цінностей держави і суспільства в цілому. Саме ці ознаки дозволяють говорити про соматичні права як про самостійну правову категорію, що відповідає сучасним інтересам особистості та її потребам.

3. Соматичні права людини слід вважати особистісними (суб'єктивними) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям людини, вони мають природне походження,

виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави). В той же час, вважаємо за доцільне застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер».

Враховуючи складність однозначного визначення досліджуваної нами категорії, пропонуємо в подальшому її розглядати у вузькоюридичному змісті тобто як визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається у вільному розпорядженні своїм тілом.

4. При несформованості загальновизнаних підходів і досить інтенсивній зміні правового регулювання аспектів соціального життя, охоплюваних категорією соматичних прав людини, потенціал даної концепції все ж таки варто використовувати (в майбутньому її місце можливо й буде зайняте більш адекватними теоріями, в той же час, на сьогодні її не слід залишати поза увагою).

5. Як вбачається нами з вищенаведеного, нескладно помітити, що загалом переліки прав, які зараховують до соматичних, у різних учених дуже схожі, однак містять певні відмінності. Також видно, що відносини, які відбуваються в процесі реалізації цих прав, мають певну специфіку.

В той же час, складність приведення до однієї класифікації всього існуючого обсяг соматичних прав людини викликане й тим, що багато їх ще не набули статусу загальновизнаних, хоча міжнародне співробітництво в цій сфері суспільних відносин з кожним днем розширюється. Так, завдяки успіхам медицини, технологій, генної інженерії, можна відзначити як позитивний чинник зростання операцій, пов'язаних з трансплантацією органів та тканин людини, репродуктивних прав (штучне запліднення, сурогатне материнство і ін.), модифікація зовнішнього вигляду людини, його тіла (пластична хірургія) та ін.

6. Аналіз вітчизняної юридичної літератури дає підстави стверджувати про цілковиту обґрунтованість щодо виділенні соматичних (особистісних) прав в окрему групу прав. В той же час, існують й цілком аргументовані підходи про те, що соматичні права: 1) не вписуються в існуючу класифікацію прав і свобод і що в силу специфіки їх не можна поставити в один ряд з позитивними соціальними правами, 2) є різновидом особистих прав, 3) мають подвійну природу: за умови ґрунтованого вивчення змісту цих прав, можна встановити безпосередній зв'язок соматичних прав з соціально-економічними та культурними правами.

Таким чином, як бачимо, чітке віднесення соматичних прав до групи особистих (або до якоїсь іншої групи прав) представляється далеко не безперечним.

7. На наш погляд, еутаназія є однією з найактуальніших питань, що постали перед суспільством у 21 столітті. Незважаючи на жваві дискусії медиків, мікробіологів, юристів та ін. воно ще залишиться невирішеним тривалий час. Питання легалізації еутаназії це, безперечно, питання суспільного характеру. З проведеного нами дослідження, *по-перше*, ми вважаємо, що дане право суперечить праву людини на життя, тому замість просування еутаназії як методу вирішення проблем держава повинна зосередити зусилля фахівців на пошуках шляхів скорочення смертності та забезпечення гідного життя, навіть в умовах невиліковних хвороб. Зокрема, якісне надання «паліативної допомоги», допомогло б вирішити цілий ряд виникаючих проблем, оскільки Основи законодавства України про охорону здоров'я у статті 35⁴ надають загальний перелік засад надання паліативної допомоги, яка включає комплекс заходів, спрямованих на полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнтів, а також надання психосоціальної і моральної підтримки членам їх сімей. Проте, на сьогоднішній день в Україні відсутня нормативно-правова база, яка б містила протоколи, інструкції, положення щодо якісного функціонування системи паліативної допомоги.

По-друге, з аналізу проблематики евтаназії в зарубіжних країнах, слід сказати, що система паліативної допомоги за кордоном якісно налагоджена. Однак, не зважаючи на це евтаназія все ж легалізована. У голландських і бельгійських ЗМІ впровадження закону, який дозволяє евтаназію, представлено як ознаку прогресу і цивілізації. Проте, на нашу думку, суспільство повинно бути високо-моральним та демократичним щоб, дозволивши евтаназію на законодавчому рівні, втручатися у сфери людської свободи та невід'ємного права на життя.

8. Ми цілком підтримуємо ідею про те, що слід було б прийняти єдиний законодавчий акт, який би визначав механізм реалізації та захисту репродуктивних прав фізичної особи. Цим законом слід було б закріпити поняття про репродукцію та врегулювати як мінімум наступні моменти: встановити загальні принципи та основні права громадян у галузі охорони репродуктивного здоров'я; закріпити умови провадження діяльності фізичних та юридичних осіб у сфері надання послуг щодо охорони репродуктивного здоров'я; встановити систему заходів з охорони репродуктивного здоров'я фізичних осіб (жінок, чоловіків, неповнолітніх); закріпити джерела фінансування діяльності організацій у сфері охорони репродуктивного здоров'я; встановити заходи щодо захисту прав фізичних осіб від правопорушень у сфері охорони репродуктивного здоров'я; передбачити підстави та порядок: застосування допоміжних репродуктивних технологій, специфіку реалізації окремих правомочностей, процедуру здійснення розпорядження репродуктивним матеріалом; особливості збереження лікарської таємниці, реалізації державної політики у сфері репродукції (здійснення нагляду і контролю за юридичними особами, що уповноважені надавати послуги допоміжних репродуктивних технологій).

9. Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зробити висновок, що *по-перше*, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке впливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і

вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. *По-друге*, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

10. Нормативно-правове регулювання можливості реалізації соматичних прав на міжнародній арені (в першу чергу в рамках Європейського союзу) значно покращилось. В основному, мова іде про наявні основоположні (базисні) нормативно-правові акти у досліджуваній нами галузі. Так, серед найважливіших з них слід, в першу чергу, акцентувати увагу на таких як, Конвенція Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., Рекомендація Ради ЄС від 29 червня 1998 р. «Про придатність донорів крові та плазми і просіювання донорської крові в Європейському співтоваристві» (98/463/ЄС), Директива 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, закупівлі, тестування, обробки, збереження, зберігання і розповсюдження людських тканин і клітин». Тобто, вважаємо, Рада Європи та Європейський Союз як регіональні міжнародні організації встановили загальні нормативні критерії щодо можливості реалізації та захисту соматичних прав людини в цілому та у сфері біомедичних досліджень зокрема.

Крім того, аналіз базових рішень Європейського суду з прав людини дає підстави говорити про те, що цей судовий орган на сьогоднішній день у своїй діяльності намагається виважено ставитися до можливості здійснення таких

соматичних прав людини, як право на трансплантацію, право на завершення життя людини, права у галузі репродуктивної медицини, право на запліднення *in vitro*, право на стерилізацію, право на одностатеві стосунки, права на аборт.

11. Виникнення та подальший розвиток нового покоління прав людини – соматичних прав – є фактом об'єктивним і невідворотнім. В той же час, можемо стверджувати, що, власне, інститут розвитку таких прав, механізм правового регулювання закріплення та розвитку цих прав в Україні, на жаль, є проблемним. На сьогодні існує лише невелика кількість нормативно-правових актів, що безпосередньо розкривають зміст реалізації та захисту окремих соматичних прав людини (по-суті, їх одиниці). Можливими причинами цього, на наш погляд, можуть бути наступні: особливість змісту та обсягу самих прав, що входять до категорії «соматичні»; на сьогоднішній день, значна кількість населення нашої країни вкрай негативно ставиться до можливості наявності такої категорії прав у людини (принаймні окремих із них); слабка нормативно-правова база регулювання соматичних прав призводить до виникнення проблем у процесі їх практичної реалізації. Скоріш за все, саме Верховна Рада України має у найкоротші терміни розпочати розробку механізму їх практичної реалізації. Отже, інститут соматичних прав в Україні вимагатиме і в подальшому його ґрунтовного аналізу та вивчення, що, в кінцевому рахунку призведе до якісного покращення змісту та обсягу нормативно-правового масиву.

Розділ 4

БІОМЕДИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

4.1 Біомедичне дослідження за участю людини, як об'єкт конституційно-правового регулювання

Біомедичні дослідження, що проводяться за участю людини як піддослідного зробили значний внесок у розвиток медичної науки, багато в чому сприяли досягненням прогресу, проте історії відомі жахливі приклади зловживань, негуманного ставлення до людей, які стали об'єктами таких досліджень¹ [410, с. 57].

Відзначимо, що частина матеріалу, подана у тексті даного структурного елементу нашого дисертаційного дослідження, висвітлена в колективній монографічній роботі «Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень», що була написана нами разом із Ю. Бисагою, С. Козодаєвим та Д. Беловим [171], а тому ряд положень наводяться нами носять скоріше ознайомчий характер.

Хотілося б відмітити, що ще у 1869 році в своїх «Лекціях з експериментальної фізіології» основоположник сучасної експериментальної фізіології К. Бернар зазначав: «...у наш час етика справедливо засудила б будь-яке дослідження на людині, що міг би зашкодити пацієнтові і не мав би на меті явною і безпосередньою користі. Так як ми не повинні оперувати на людині, доводиться експериментувати на тваринах ... Ми не можемо експериментувати на хворих, які довіряють себе нам, тому що ми ризикували б їх убити замість

¹ Перший запротокольований експеримент провів в 1796 році Е. Дженнер, вперше здійснивши вакцинацію. Помітивши, що люди, часто спілкуються з домашніми тваринами і перехворіли коров'ячою віспою не хворіють натуральною, він прищепив безпечну для людини коров'ячу віспу восьмирічному Дж. Фіпсу, довівши, тим самим, можливість попередження захворювання шляхом щеплень. Досліди він з успіхом повторював, а з 1798 року вакцинація проти віспи стала застосовуватися в англійській армії і на флоті.

того, щоб їх вилікувати ... Наука, перш за все, повинна поважати людське життя» [33, с. 45].

Але вже до кінця XIX століття думки вчених розділилися з цього приводу: з одного боку, була виявлена утопічність підходу К. Бернара, який вважав за можливе експериментування тільки на тваринах (у гонитві за незмінним бажанням слави і в прагненні пізнати справжню природу речей будь-яку ціну, рд лікарів стали забувати про своє призначення, виступаючи вже не в своєму професійному якості) [171, с. 44]. Інші – вважали зовсім протилежне: так, італійський лікар-дослідник Дж. Батиста Грассі в 1896 році писав: «Коли я зайнявся дослідженням малярії, я вважав за необхідне вжити досліди на людях. Однак я був не в змозі подолати внутрішній протест, який завжди викликали і до цього дня викликають в мені будь-які експерименти на людині, що можуть завдати йому їй. Тому я вирішив зробити перший досвід на самому собі» [81, с. 24].

На сьогоднішній день, звернення до проблеми зміцнення і підтримки громадського здоров'я в контексті глобальної та соціальної біоетики зумовлено актуальною необхідністю, оскільки феномен громадського здоров'я виступає як їх природне втілення та прояв. Сучасні наукові дослідження та інноваційні технології в сфері біомедицини вимагають інтенсивного етичного регулювання з метою збереження здоров'я людини і його життя [171, с. 45]. Гуманістичне забезпечення клінічної медицини, інноваційно-прикладних наукових досліджень в галузі біомедицини та формування професійних компетенцій фахівців пов'язано як з науково-технічними і технологічними досягненнями в сфері біомедицини, так і зі стійкою тенденцією їх гуманізації та соціалізації, що і вимагає звернення до феноменів глобальної та соціальної біоетики, розробки системи етичних регулятивів біомедичної практики [233, с. 15].

Разом з тим ряд соціальних проблем біоетики залишається слабо розробленим. До них відносяться, зокрема: специфіка сутності та особливостей прояву в біомедицині моральних цінностей, що сприяють підтриманню і зміцненню потенційної можливості реалізації соматичних права людини:

різничитань в етико-філософському розумінні таких категорій, як життя, смерть, здоров'я, їх критерії; рішення пов'язаних з ними питань про право людини на життя і смерть, статус ембріона, моральних проблем штучного запліднення, клонування, генетики людини, трансплантології, реаніматології, евтаназії та ін. Сьогодні, вірно відзначають Т. Мішаткіна та Є. Богдан ці проблеми переступили рамки природничо-наукового знання: для їх вирішення потрібно більш широка теоретико методологічна розробка проблем глобальної та соціальної біоетики, що відповідають завданням підтримки і зміцнення громадського здоров'я в цілому [233, с. 15].

Медичні дослідження у всіх можливих ділянках покликані до вдосконалення засобів, умінь, медикаментів та інструментарію, збагачення знань з метою найефективнішої допомоги людині, сприянню її здоров'ю та життю. В контексті вищенаведеного, не можна забувати про категорію «біоетика», виникнувши в 60-і рр. XX ст. в США як форма моралізації науки взагалі, але особливо біомедицини, в 80-і рр. XX ст. отримала визнання в Європі, а в 90-і рр. почала широко розповсюджуватися і в Україні. Предметом біоетики як інтегративної міждисциплінарної галузі знань стали проблеми комплексного біомедичного дослідження ролі та значення природної земного життя в долі всього людства і філософського осмислення творчої діяльності людей. Інтерес до проблеми життя проявляється в різних формах і характеризує радикальні зміни, які відбуваються в природному і суспільному розвитку світу і особливо. Тому особливою сферою в науковому дослідженні життя стало філософське усвідомлення граничних меж етико-правових складових наукової діяльності людини в різних її проявах [279, с. 34].

Сьогодні багато традиційні проблеми етики, особливо в науці та медицині, надзвичайно актуальні. Саме з ними зв'язуються надії на вихід до нових перспектив гуманізації життя людей, боротьби з хворобами, знаходження ефективних шляхів збереження здоров'я людини і зміцнення його духовних сил, подолання негативних наслідків активної творчо-творчої діяльності вчених і медиків. У сучасному житті є засоби, які, збільшуючи інтелектуальний

коефіцієнт людей, при цьому не руйнують моральну свідомість. Одна з головних проблем: треба навчитися поводитися відповідно до нової етики життя, що отримала назву біоетики, і знайти в цьому щастя життя. Сьогодні поки немає достатньо чіткого розуміння забезпечення взаємозв'язку двох вихідних засад в житті науки і медицини – моралі і наукової творчості. А такий взаємозв'язок необхідний. Отже, саме на цьому ґрунті, без використання правового принципу гуманізму просто не можливим є розвиток подальшої новітньої концепції соматичних прав і свобод людини і громадянина [171, с. 31].

Етичні проблеми проведення біомедичних досліджень виникли і еволюціонували паралельно з виникненням і еволюцією наукового методу в біології та медицині. Фактично, як тільки лікарі та біологи стали розглядати свою активність в якості науково обґрунтованого втручання в природну організацію людського тіла з метою контролю, нормалізації і поліпшення його діяльності, відразу ж виникли дві основні групи етичних проблем: перша група проблем пов'язана з самим правом на наукове дослідження людини (як живому, так і померлого); друга – з морально допустимими межами (нормами) подібного втручання [171, с. 46].

Враховуючи те, що сьогодні медицина не може повноцінно розвиватися без пошуку нових засобів лікування, діагностики і профілактики, що, в свою чергу, зазвичай супроводжуються необхідністю проведення медичних досліджень, завданням правової регламентації, завданням медичного права в цілому повинно стати створення чітких, продуманих, у перспективі з детальним законодавчим закріпленням умов правомірності проведення подібних досліджень. Важливо враховувати дві основні складові: по-перше, звичайно, дотримання прав і законних інтересів об'єктів медичного експерименту, передусім права на життя, і, по-друге, необхідність прогресивного розвитку нових медичних технологій. Адже врешті-решт право людини на отримання якісної медичної допомоги базується у тому числі й на необхідності розвитку і пошуку нових засобів лікування і профілактики захворювань [388, с. 34].

Аналіз чинної нормативної бази та наукових джерел з досліджуваного питання виявляє одночасне застосування таких термінів як “медичний експеримент”, “клінічне дослідження”, “клінічне випробування” та “досліди над людиною” [171, с. 44]. Спробуємо з ними більш детально розібратися.

Експеримент: 1) науково поставлений досвід, спостереження досліджуваного явища в точно визначених умовах, що дозволяють стежити за ходом явища і відтворювати його при повторенні цих умов; 2) досвід, спроба здійснити що-небудь [363, с. 787]. Досвід – “відтворення якого-небудь явища, створення чогось нового в певних умовах з метою дослідження, випробування” [267, с. 392]. Експеримент в сучасному сенсі є з часу Г. Галілея і Ф. Бекона одним з найважливіших засобів дослідження [91, с. 535].

Однак зазначені визначення експерименту не відображають особливостей проведення медичного експерименту, так як не містять ряд ознак, властивих даному виду експерименту. На наш погляд, для медичного експерименту характерні такі ознаки: а) він проводиться в державному або муніципальному медичному закладі; б) він проводиться з метою вирішення питань, пов'язаних з терапевтичними або науковими цілями у галузі соматичних прав; в) в якості об'єкта дослідження виступає живий людський організм.

Принципи проведення медичного експерименту відображені в Конвенції про права людини в біомедицині, прийнятої Комітетом Міністрів Ради Європи у листопаді 1996 р, серед яких можна виділити наступні: тестування, що дозволяє отримати інформацію про те, чи є дана людина носієм того чи іншого спадкового захворювання, а також чи має вона схильність до того чи іншого спадкового захворювання, повинно проводитися виключно в терапевтичних цілях; тільки в цих цілях може бути розкрита інформація про результати такого тестування (ст. 12), забороняється втручання в геном тієї чи іншої людини з метою зміни геному його нащадків (ст. 13), забороняється здійснювати вибір статі майбутньої дитини за винятком випадків, коли мова йде про уникнення захворювання серйозною хворобою, пов'язаної зі статтю (ст. 14), забороняється створення ембріонів людини в дослідницьких цілях (ст. 18) [171, с. 36].

Медичний експеримент повинен проводитися в установах державної або муніципальної системи охорони здоров'я. При цьому, за вірним твердженням Б. Юдіна, при проведенні експерименту повинен бути забезпечений пріоритет інтересів досліджуваних перед інтересами науки і суспільства. Експеримент необхідно припинити, якщо в ході його проведення збільшився ризик загибелі випробуваного або стійкого незворотного погіршення його здоров'я, експеримент повинен бути науково обґрунтований, здійснюватися відповідно до розробленої методики, оформлятися протоколом (іншим документом), реєструватися технікою, в ряді випадків проводитися в присутності свідків [392, с. 35].

На рівні міжнародного законодавства біоетичні стандарти проведення наукових досліджень на людському організмі були закріплені в досліджуваній нами Гельсінській декларації 1964 р. на 18-й Всесвітній медичній асамблеї. У зазначеній Декларації чітко розмежовуються поняття “медичний терапевтичний експеримент” і “медичний науковий експеримент”. Звертаючись до автентичного англійського тексту, можна дійти висновку, що, використовуючи поняття “*research*”, Всесвітня медична асамблея мала на увазі “медичний науковий експеримент”, під поняттям “*practice*” — “медичний терапевтичний експеримент”. Офіційний російський текст оперує поняттями “исследования” і “клинические исследования” [216, с. 34].

Відзначимо, на сьогодні проблемним є пошук необхідного понятійно-категоріального апарату при тлумаченні положень Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (відзначимо, що це стосується не тільки нашої держави). У сфері правового регулювання біомедичних досліджень соматичних прав людини відповідність юридичного понятійного апарату медичній термінології, яка визначає форми, зміст і мету відповідної маніпуляції, є запорукою ефективності такого регулювання [515, с. 54].

У вітчизняній медицині, за аналогією з досліджуваною нами Конвенцією, залежно від мети, медичні дослідження на організмі людини поділяють на два

види: медичний терапевтичний експеримент і медичний науковий експеримент [492, р. 529]. При цьому, пише Ю. Белоусов, під медичним терапевтичним експериментом слід визнавати дії лікаря, скеровані на покращання стану здоров'я пацієнта, в основу яких покладені нові, ще не випробувані, методики. Відповідно до норм права та деонтології лікування новими методами повинно мати науково виважене теоретичне підґрунтя. Медичний терапевтичний експеримент, пише вчений, не виключає випробування медичних гіпотез, які можуть збагатити знання у відповідній галузі медицини, але основна його мета — це полегшення, покращання стану хворого. Тобто дії вчених під час проведення медичного терапевтичного експерименту спрямовані насамперед на допомогу пацієнту, і лише опосередковано — на підтвердження чи спростування медичних гіпотез [294, с. 69].

В той же час, відзначає С. Корнас, зовсім іншою метою характеризується й медичний науковий експеримент. При цьому, покращання стану хворого є скоріше факультативною метою, оскільки медичний науковий експеримент може проводитись як на хворих, так і на цілком здорових людях. Насамперед медичний науковий експеримент спрямований на підтвердження чи спростування наукових гіпотез емпіричним шляхом, його метою є поступ у медицині та науках суміжних [493, s. 30-31].

Медичний науковий експеримент, відзначає С. Стеркович, може мати характер неінвазійний і жодним чином об'єктивно не впливати на фізичний стан людини, наприклад, проведення кардіологічних вимірювань у різні добові відрізки часу, встановлення залежності між кольором рогівки ока і ризиком захворювання на катаракту, між групою крові та ступенем опірності імунної системи вірусам [508, s. 13]. Проте чимало проблемних питань виникає, коли медичний експеримент об'єктивно на фізичному рівні людини має характер неінвазійний, однак на рівні ментальному має місце порушення біологічної цілісності людини: вплив на свідомість чи підсвідомість пацієнта (наприклад, застосування гіпнозу чи нейролінгвістичного програмування особи) [314, с. 304].

Медичний експеримент, за твердженням Г. Колоколов, Н. Махонько включає цілеспрямовану медичну діяльність, в завдання якої входить верифікація заздалегідь розробленої гіпотези, предметом якої є живий людський організм. Метою або однією з цілей цієї діяльності є отримання нових відомостей, призначених для медичної теорії або для профілактики, діагностики та терапії, нових методів медичної науки [177, с. 56].

Медичний експеримент зачіпає охоронювані законом інтереси громадян, перш за все у зв'язку з можливим ризиком для здоров'я особи або його нащадків. Саме тому, обов'язковою ознакою медичного експерименту є його невизнаність. Невизнаними в установленому порядку в науковій літературі не вважаються: методи, які склалися у вітчизняній клінічній практиці; методи, які склалися в клінічній практиці зарубіжних установ охорони здоров'я, але не введені в Україні; дрібні модифікації вже відомих методів, застосування яких не викликає несприятливих наслідків. Отже, з правової точки зору медичний експеримент можна охарактеризувати як втручання в особисті (*в нашому випадку соматичні* – М.Г.) права людини, що здійснюється у зв'язку з дослідженням в галузі медицини [353, с. 16].

С. Шевчук під медичним експериментом розуміє здійснення цілеспрямованої медичної дослідницької діяльності, яка має на меті перевірки заздалегідь розробленої наукової гіпотези щодо нового методу профілактики, діагностики, лікування, медичної технології або лікарського засобу. Предметом цієї діяльності є живий людський організм, а тому вона зачіпає найбільш істотні для людини блага: життя, здоров'я, особисту (тілесну) недоторканність [462, с. 344].

В контексті вищенаведеного, на нашу думку, необхідно звернути увагу й на тлумачення таких вищенаведених нами понять, як “науково-дослідний” та “терапевтичний” медичні експерименти. Природа цих термінів є різною, а отже, і правовідносини, і правове становище їх суб'єктів у кожному окремому випадку матимуть свої особливості. При цьому жоден і з національних нормативно-правових актів не надає тлумачення цим категоріям, а в деяких із них (наприклад,

у статті 7 Закону України “Про лікарські засоби”) взагалі застосовується окреме поняття – “клінічне випробування” [322]

О. Кашинцева, досліджуючи правовий статус людини в біомедичному експерименті, зазначила, що під медичним терапевтичним експериментом необхідно розуміти дії лікаря, скеровані на покращення стану здоров'я пацієнта, в основ у яких покладені нові, ще не випробувані методики. При цьому медичний терапевтичний експеримент не виключає випробування медичних гіпотез, які можуть збагатити знання у відповідній галузі медицини. Кардинально інша мета науково-дослідного експерименту. Він може проводитися на цілком здорових особах, і в перш у чергу спрямовується на підтвердження чи спростування наукових гіпотез емпіричним шляхом [151].

У зв'язку з вищезазначеним А. Куліш пропонує в Законі України “Основи законодавства України про охорону здоров'я” визначити науково-дослідний медичний експеримент як науково-дослідницьку роботу медичних і фармацевтичних працівників у галузі медичної науки, яка спрямована на проведення дослідження з добровільним залученням пацієнта в якості піддослідного, з метою досягнення певного суспільно корисного й науково обґрунтованого результату. Медичний терапевтичний експеримент необхідно визначити як діяльність медичних працівників, що спрямована в першу чергу на покращення стану здоров'я пацієнта, в основ у якої покладені нові, ще не випробувані методики [196, с. 90].

На думку М. Малєїної, “біомедичне дослідження (експеримент) – це перше після дослідів на тваринах дослідження на людині, в процесі якого складається наукове обґрунтування нової пропозиції і збираються відомості, важливі не тільки для практичного застосування, але і з точки зору загальної імунології, генетики механізму розвитку організму” [215, с. 17]. Такої ж думки дотримувалися Т. Ждановіч, О. Міхєєва [121, с. 14], Я. Дргонец, П. Холлендер [368, с. 11].

У свою чергу, С. Шевчук вважає, що медичний експеримент виступає в якості однієї зі стадій проведеного біомедичного дослідження, на якій

здійснюється перевірка даних, отриманих шляхом проведення інших форм дослідження: висування гіпотези, її обґрунтування, теоретичних перевірочних досліджень, лабораторних дослідів, дослідів на клітинах живих організмів і на тваринах [462, с. 344].

Таким чином, виходячи з тематики нашого дослідження, на наш погляд, медичний експеримент (науково-дослідний та терапевтичний) – це самостійна стадія біомедичного дослідження, змістом якої є досвідчені дії, що проводяться експертом спрямованих на проведення наукового дослідження соматичних прав або покращення стану здоров'я пацієнта з метою забезпечення реалізації його соматичних прав.

Комплексний аналіз нормативно-правової бази, літературних джерел і ситуації, що склалась на практиці, в сфері виконання медичних досліджень з участю людини дозволяє С. Стеценко прийти до пропозиції щодо вироблення критеріїв правомірності проведення медичних експериментів. Дотримання таких критеріїв, на його думку, здатне реально вплинути на профілактику юридичних конфліктів у цій галузі медицини [386, с. 34].

Відповідно до ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається за умови дотримання таких вимог: суспільно корисна мета; наукова обґрунтованість; переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя; гласність застосування експерименту; повна інформованість; добровільна згода особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог їх застосування; збереження лікарської таємниці у необхідних випадках; заборона проведення експериментів щодо законодавчо визначених категорій осіб.

Вимоги правомірності застосування медичних експериментів законодавчо визначені в Основах законодавства України про охорону здоров'я. Окрім нормативного закріплення умов проведення експериментів, є і наукові позиції з цих питань. Зокрема, П. Малєїна виділяє такі принципи експерименту: 1) за допомогою об'єктивного аналізу спробувати визначити як внесок у науку нового

методу, так і ступінь небезпеки, якій буде піддано хворого; 2) для проведення експерименту повинно бути вибрано по можливості найбільш сприятливий час (не можна почати ні надто рано, ні надто пізно); 3) весь експеримент слід планувати з максимальною ретельністю; 4) у контрольній групі хворих варто застосовувати такі лікувальні методи, котрі у даний момент вважаються найкращими з усіх існуючих; 5) необхідно негайно припинити експеримент, якщо виявиться, що новий спосіб лікування шкодить хворому; 6) при подвійному контрольованому дослідженні всліпу варто вже при його плануванні враховувати варіант, коли прийдеться раніше встановленого часу “відкрити” його [215, с. 45].

У чеській і словацькій правовій доктрині виділяються такі умови, що необхідні для проведення дослідів на людині: 1) загальні передумови проведення дослідів на людині: суспільно-медична необхідність дослідів, програма дослідження, обмеження дослідів, що проводяться на вагітних жінках, зародках тощо; 2) інформаційне ознайомлення громадянина і його кваліфікована згода: а) при проведенні наукових дослідів; б) при клінічному експерименті; 3) керівництво експериментом: утвердження дослідження, реалізація утвердженої програми, спостереження за дослідом, оцінка результатів; 4) відповідальність за результат [109, с. 81].

Думки таких учених, як Г. Овчинникова [266, с. 62] та О. Ільюхов [140, с. 57–58] сходяться на тому, що найбільш необхідними умовами науково-експериментального медичного ризику є такі, як наукова обґрунтованість експерименту і проведення його в спеціальних медичних закладах лікарями високої кваліфікації, гласність, колегіальність прийнятого рішення, вільна й усвідомлена згода на експеримент хворого або його рідних у випадках його важкого стану, його або їх повна поінформованість про характер лікування, про майбутню медичну процедуру і їх можливі наслідки, про можливий ризик для його життя або здоров'я. Дотримання всіх зазначених умов правомірності медичного експерименту є важливим, проте надзвичайну вагу при цьому має згода хворого на його проведення, оскільки якщо згоди немає або вона не може

бути отримана добровільно й усвідомлено, то такий експеримент вважається однозначно злочинним [171, с. 38].

В контексті вищенаведеного, ми цілком поділяємо думку С. Стеценко, який стверджує, необхідне, щоб кожне дослідження, яке проводиться у медицині із залученням як об'єкту людини, відповідало таким умовам: 1) дотримання прав і законних інтересів об'єкта дослідження; 2) добровільна інформована згода піддослідного на проведення експерименту; 3) наукова обґрунтованість дослідження; 4) достатність клінічної (лабораторної) бази; 5) кваліфікація лікарів-дослідників; 6) пріоритет інтересів учасника експерименту над метою роботи (мінімізація ризику); 7) висновок етичного комітету; 8) адекватна компенсація учасникам медичного експерименту [386, с. 39].

В свою чергу, за твердженням Н. Кашканової, аналіз Закон “Про біомедичні дослідження за участю людини” повинен базуватися на основних конвенційних біотичних засадах, зокрема: 1) пріоритетності людської особистості; 2) автономії учасників дослідження: інформована згода, конфіденційність і невтручання в особисте життя; 3) науковій обґрунтованості біомедичного дослідження та неможливості отримання еквівалентних результатів без залучення людини як об'єкта дослідження; 4) мінімізації ризиків і підтримці адекватного співвідношення ризик/користь; 5) захисті уразливих контингентів; 6) мультидисциплінарній експертизі етичної прийнятності протоколу дослідження і схвалення його етичним комітетом [152, с. 148].

Розглянемо вищенаведені положення більш докладно.

1. Дотримання прав і законних інтересів об'єкта дослідження соматичних прав полягає у гуманному і шанобливому ставленні до досліджуваного, що базується, передусім, на знанні вказаних прав і законних інтересів. Враховуючи, що біомедичне дослідження соматичних прав за своєю суттю є медичним втручанням, права пацієнта, з приводу медичного втручання, мають безпосереднє відношення і до проведення експерименту. Слід погодитись з точкою зору, що всі дослідження із участю людини повинні ґрунтуватись на

трьох основних етичних принципах: 1) поваги до особи; 2) досягнення користі; 3) справедливості [62, с. 59].

2. Добровільна інформована згода піддослідного на проведення експерименту його соматичних прав – є однією із визначальних умов як при науково-експериментальному, так і при оперативно-терапевтичному ризику.

Відзначимо, Основним Законом України визначається право особи на повагу до її гідності. Зокрема, як посягання на гідність особи розглядається й провадження наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Тому частина 3 статті 28 Конституції України категорично забороняє таке втручання. З іншого боку, стаття 142 КК України визнає злочином незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створило небезпеку для її життя та здоров'я. Отже, постає логічне питання щодо визначення випадків, коли досліді над людиною можуть бути правомірними. Визначення, дане Конституцією, дає змогу говорити про те, що правомірність дослідів визначається вільною згодою людини (здорового добровольця) на проведення таких дослідів. Тому ключовим в положенні Конституції є словосполучення «без вільної згоди» [147, с. 139].

Коментар до Конституції визначає, що згода на провадження дослідів може бути визнана вільною лише за умови, що особа, яка її дає, повністю обізнана про характер і наслідки дослідів, і повністю усвідомлює пов'язану з ними небезпеку. Практика проведення клінічних випробувань свідчить не лише про неможливість стовідсотково передбачити наслідки дії випробуваного препарату, а й про виключення можливості прогнозування реакції організму конкретної людини на результат такого дослідження. Тобто даючи згоду на проведення клінічного випробування, особа апріорі не може бути обізнана про характер наслідків дослідження, на яке вона дає свою згоду та, як наслідок, не може усвідомлювати пов'язану з цим небезпеку, яка створюється щодо її здоров'я. В цьому неможливо не погодитись з точкою зору К. Сурілової, яка відзначає, що неможливо повністю позбутись від ризику в такому медичному дослідженні, але необхідно належним чином знизити його та обґрунтувати, щоб

людина не стала об'єктом недостатньо підготованих дослідів або надто тривалої перевірки методів з більш шкідливими наслідками, ніж початково очікувалось [392, с. 98]. Це є однією з ключових проблем, проте, скоріше не права, а медицини.

У цілому, як вважає Н. Малєїн «під згодою варто розуміти свідоме рішення пацієнта, що можливе лише при наявності повної інформації». На думку автора, хворий перед ухваленням рішення має право, зокрема, знати діагноз, перспективу у випадку відмови від експерименту чи від лікування, можливі побічні явища тощо. Таким чином, по відношенню до хворого не повинно бути лікарської таємниці, у протилежному разі експеримент чи лікування варто вважати протиправними, тому рішення хворого, засноване на дезінформації, не можна вважати згодою, про яке говорить закон [213, с. 40].

Найбільш детальний перелік умов щодо правомірності згоди хворого дає відомий фахівець у сфері медичного ризику В. Глушков. На його думку, вона вважається правомірною, якщо відповідає таким умовам: а) згода повинна бути дійсною, тобто отриманою в осудної і дієздатної особи або її законних представників, ні в якому випадку не під примусом чи шляхом обману; б) згода повинна бути своєчасною, тобто має бути отриманою до виконання операції, діагностики, застосування нових лікарських засобів, методів профілактики й лікування; в) згода дається на проведення перевіреного, науково виправданого методу лікування або діагностики, а якщо такого не існує, то хворий повинен отримати правдиву інформацію про можливість застосування експериментальних методів медичного втручання, можливі наслідки застосування такого методу; г) згоду слід давати добровільно, без переслідування суспільно небезпечних цілей [80, с. 63].

Разом з тим, проведення медичного дослідження соматичних прав, навіть за умови отримання інформованої згоди, не свідчить про зменшення обсягу або якості вираження правового статусу об'єкта експерименту. Права і законні інтереси людини, які отримали додаткові характеристики після перетворення її у пацієнта, що видозмінилися у зв'язку з участю пацієнта в медичному

експерименті – саме про такий правовий статус об'єкта випробувань необхідно говорити [387, с. 51].

3. *Принцип наукової обґрунтованості* – один з найбільш важливих принципів, від реалізації якого залежить ефективність захисту прав людини під час проведення біомедичного дослідження соматичних прав. Наукова обґрунтованість випробування полягає у попередньому вивченні в максимально повному обсязі характеристик лікарського засобу, що досліджується (засобу лікування, діагностики і т.д.) у лабораторних умовах, на тваринах [387, с. 51]. Це положення певною мірою відображає один із принципів, встановлених Нюрнберзьким кодексом, що експеримент повинен ґрунтуватися на даних, отриманих під час обов'язкового попереднього вивчення проблеми.

Ще на початку ХХ ст. відомий письменник і лікар В.Вересаєв писав: “Перш ніж звертатися до людини — невже у нас немає істот, які повинні мати в наших очах меншу цінність і на яких можливо застосовувати свої перші спроби?” [467, с. 21]. Необхідно уявити собі прогнозовані ефекти, що базуються на попередньому вивченні подібних проявів. Важливим є збір інформації щодо наявних зарубіжних даних. Досвід свідчить, що перші спроби дослідження всього нового мають більшу кількість негативних результатів, ніж наступні проби [387, с. 58].

4. Основним завданням клінічного (лабораторного) дослідження соматичних прав є *отримання об'єктивних даних про стан здоров'я окремо взятого об'єкта дослідження, виділеної групи або населення регіону в цілому*¹. Слід підкреслити особливу значущість дієвої співпраці клініциста і фахівця з лабораторної медицини. У клінічній практиці і зараз актуальні слова академіка Е. Тарєєва: «Особливо істотним, я вважаю, знання лікарем достеменною цінності лабораторних досліджень, правильну і глибоку інтерпретацію отримуваних

¹ Якщо говорити виключно про лабораторні дослідження, то вони є наймасовішими дослідженнями в охороні здоров'я. Від 30 до 45% випадків захворювань не можливо діагностувати правильно без даних об'єктивного обстеження, серед яких результати клінічних лабораторних досліджень становлять 60–80% [Прес служба Міністерства охорони здоров'я України, 2009 URL: <http://www.moz.gov.ua/ua/main/press/?docID=12524>].

відповідей. Без цього навіть прекрасно обладнана лабораторія працює якоюсь мірою даремно...» [204].

Таким чином, вірно відзначає С. Стеценко, достатність клінічної (лабораторної) бази особливо важлива, враховуючи реалії української медицини на сьогодні. Вчений відзначає, дозвіл на проведення медичних експериментів є тільки у спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах, визначених МОЗ України чи уповноваженим ним органом. Це зумовлено в тому числі й міркуваннями достатності клінічної бази, яку в даних умовах легше контролювати [387, с. 51].

5. Кваліфікація лікарів-дослідників має пряме відношення до проблеми захисту прав піддослідних при проведенні медичного експерименту. Відзначимо, починаючи з 1990 року в Україні проведено понад 1000 міжнародних біомедичних досліджень в різних галузях медицини. Цей вид медичної діяльності впроваджений на багатьох клінічних базах, де працюють кафедри медичних університетів, відділи науково-дослідних інститутів. А також в лікарнях ряду обласних центрів та міст України. Отож міжнародні біомедичні дослідження перестали бути поодиноким явищем, а набули певної масштабності. Це є доказом того, що міжнародні інституції, які ініціюють дослідження такого роду переконалися у високому професіоналізмі українських науковців та лікарів і тому їх активно залучають до цієї роботи. І як відомо в подальшому результати багатьох міжнародних біомедичних досліджень стають складовими частинами рекомендацій, протоколів лікування, інших узгоджувальних документів [241, с. 21].

Незважаючи на все більшу поширеність біомедичних досліджень, лікарі України недостатньо поінформовані про порядок їх проведення, їх значення для практичної медицини, завданнями, які вони вирішують. Це породжує різного роду непорозуміння, конфлікти у відносинах лікар-дослідник ↔ лікуючий лікар, лікар-дослідник ↔ лікуючий лікар ↔ пацієнт. Відомі ситуації, коли лікарі радять своїм пацієнтам не брати участі в дослідженнях, мотивуючи це тим, що це є “експерименти на людях” [186, с. 7].

Зрозуміло, що чим більший досвід і вища кваліфікація фахівців, що проводять експеримент, тим нижча ймовірність отримання несприятливих результатів щодо життя і здоров'я об'єкту дослідження. Вимоги до медиків повинні стосуватися як морально-етичних якостей, так і медико-дослідницьких параметрів (кваліфікація, необхідні вдосконалення, підтверджений досвід) [387, с. 59].

6. Відомий хірург М. Дебейкі стверджував: «Хірург повинен строго утримуватися від того, щоб негідним чином скористатись з чисто експериментальною метою прагненням тяжко хворої людини погодитися на будь-яку операцію, яку їй запропонують» [71]. На жаль, непоодинокі випадки, коли те чи інше медичне втручання, що не отримало законного дозволу, пропонується пацієнту під виглядом загальної користі для хворого і неможливістю допомогти відомими і апробованими засобами. Інколи подібні ситуації виникають у лікарів, єдиною метою яких є перевірка нового методу або способу – наукової роботи, яку вони виконують [387, с. 55].

Цілком безпідставно в медицині говорять про так званий медичний ризик, який є одним із різновидів професійно-галузевого ризику. Але оскільки ризик заподіяння шкоди життю і здоров'ю людини є одночасно ризиком заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, то його оцінка має також кримінально-правовий характер, що дозволяє говорити про правові аспекти такого виду ризику. Із цього приводу Н. Козаєв стверджує, що оскільки в медичній практиці «виникає небезпека для таких важливих правоохоронюваних благ, як життя і здоров'я людини, то необхідно, щоб ризик, що допускається, був обмежений і чітко регламентований щодо його виправданості не тільки в Основах законодавства про охорону здоров'я, але й у рамках кримінально-правового інституту обґрунтованого ризику» [168, с. 58].

Пріоритет інтересів учасника експерименту над метою роботи (мінімізація ризику) полягає у дотриманні таких правил проведення дослідження, при яких завжди важливим буде людина – об'єкт експерименту, його права, законні інтереси, життя і здоров'я. Інтереси науки або суспільства не повинні переважати

над інтересами піддослідних, їхнім здоров'ям, безпекою і благополуччям. Якщо зневажити цей принцип, то можна стати на шлях нацистської Німеччини, яка проводила нелюдські досліди на ув'язнених [219, с. 22].

7. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає уніфікацію умов легітимізації результатів наукових досліджень у сфері біології та медицини. Положення Глави 22 «Громадське здоров'я» Розділу V Угоди про асоціацію вимагають адаптації положень національного законодавства до законодавства ЄС у сфері біомедичних досліджень [416]. Активне входження вітчизняної науки у європейський науковий простір повинно відбуватися стрімко та на засадах європейської наукової деонтології. Зазначимо, що певні вітчизняні напрями біології та медицина є доволі конкурентоспроможними й здатними представити не лише українську науку, але й ринок відповідних послуг [150, с. 12].

Механізми етичного контролю над біомедичними дослідженнями вдосконалюються відповідно до сучасних уявлень про допустимість та обсяги досліджень людини. Жорстка вимога дотримання етичних норм при проведенні біомедичних досліджень висувається незалежно від ступеня втручання в людське єство. Як зазначалося на V Національному Конгресі з біоетики у 2013 р., українські вчені зіштовхнулися з проблемами оприлюднення своїх наукових результатів у міжнародно-визнаних наукових виданнях, які входять до відповідних наукових баз даних. Перепоною була не відсутність наукової новизни, а, власне, відсутність міжнародно-визнаної належної етичної експертизи біомедичних досліджень [149, с. 6].

Отже, рівень суспільної користі та наукової обґрунтованості, а також відсутність альтернативного методу лікування, ефективність якого була б аналогічною, визначаються і перевіряються відповідними комітетами з етики досліджень. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації визначає, що комітети з етики досліджень мусять розглядати і коментувати протоколи досліджень, давати необхідні рекомендації та схвалювати їх до початку проведення дослідження. Такі комітети мають бути незалежним від дослідників, спонсорів та будь-яких неправомірних дій. Комітети повинні мати право

здійснювати моніторинг поточних досліджень, а дослідники мусять надавати комітетам інформацію для моніторингу, особливо інформацію про будь-які серйозні побічні ефекти. Будь-які зміни у протоколах досліджень мають бути схваленні комітетами [117].

Слід зазначити, що чинне законодавство України достатньо детально врегулювало правовий статус і компетенцію комітетів з етики досліджень. На сьогоднішній день Наказами МОЗ від 23.09.2009 року № 690 та від 03.08.2012 року № 616 затверджено Порядок проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, Типове положення про комісії з питань етики у сфері і клінічних випробувань лікарських засобів, Правила проведення клінічних випробувань медичної техніки та виробів медичного призначення, Типове положення про комісію з питань етики при проведенні випробувань медичної техніки та виробів в медичного призначення.

Відповідно до них, комісія з питань етики при закладі охорони здоров'я – це незалежний орган, що діє при закладі охорони здоров'я, де проводяться клінічні випробування, до складу якого входять медичні та/або наукові спеціалісти, а також особи інших спеціальностей, які здійснюють нагляд за дотриманням прав, безпеки, благополуччя пацієнтів (добровольців), досліджуваних, етичних та морально-правових принципів проведення клінічного випробування [320; 321].

Слід нагадати, початок створення етичних комітетів в Україні припадає на 1992 р., коли при Інституті медицини праці Національної Академії медичних наук України (далі – НАМНУ) та Інституті педіатрії, акушерства та гінекології НАМНУ у зв'язку з міжнародними програмами, що виконувались на базі цих закладів, було створено локальні етичні комітети. Біля витоків вітчизняної організації проведення біотичних експертиз біомедичних досліджень стояли академік Ю. Кундієв [199] та член-кореспондент НАМНУ П. Вітте [61], а також М. Чащін [447].

Наступним кроком, у 2000 р. стало видання МОЗ України вже вказуваних нами вище наказу «Про затвердження Інструкції щодо проведення клінічних

досліджень лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних досліджень та Типового положення з питань етики, чим започаткувало процес формування етичних комітетів на базі закладів охорони здоров'я». Ця інструкція регламентувала вимоги до проведення клінічних випробовувань лікарських засобів, котрі можуть проводитися на пацієнтах (за добровільною згодою), а також акцентовано увагу на необхідності організації спеціальних комісій з питань етики для проведення клінічних досліджень. У 2001–2002 рр. на основі Комітету з етики в НАНУ та Комітету з біоетики в НАМНУ було створено урядовий консультативно-дорадчий орган – Комісію з питань біоетики при Кабінеті Міністрів України, яка має статус вищої організаційної та урядової інстанції з питань біоетики в нашій країні.

Відзначимо й активну роль неурядового сектору. Важливу роль у поширенні біоетичних знань в Україні відіграють громадська організація Фундація медичного права та біоетики, Міжнародний Фонд “Відродження” та ін. Засновано спеціальний Інститут з біоетики ім. Я. Базидевича на базі Львівської філії Української академії державного управління при Президенті України та інституту біоетики Римського університету ім. Джемелі [152, с. 148].

8. Адекватна компенсація учасникам біомедичного дослідження соматичних права є, за твердженням С. Стеценка, важливим засобом захисту прав і законних інтересів піддослідних як у випадку заподіяння шкоди в результаті експерименту, так і без нього. В першому випадку об'єкт дослідження, якому нанесена шкода здоров'ю, має право і повинен отримати фінансову та іншу допомогу, необхідну для компенсації шкоди і відшкодування збитків. У той же час винагорода піддослідному без нанесення шкоди в результаті дослідження означає компенсацію ризику, на який, без сумніву, наражається учасник експерименту. Законодавча регламентація адекватної компенсації учасникам медичного експерименту дозволить, по-перше, представникам організацій, що проводять дослідження, не мати нестачі в добровольцях для експериментів, а, по-друге, створить правову базу винагороди за наражання свого життя на небезпеку. Враховуючи перелічені раніше умови правомірності і повноту

реалізації людиною свого права на життя, це не створить додаткових труднощів у визначенні законного характеру експерименту [386, с. 34].

9. Останнім, але не менш важливим проблемним аспектом, який потребує внесення змін до законодавства, є положення статті 45 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» про збереження «у необхідних випадках лікарської таємниці». Відзначимо, обов'язок збереження інформації про пацієнта покладений на сучасних лікарів, відповідно до Клятви лікаря, що затверджена Указом Президента України від 15 червня 1992 року № 349, кожен лікар зобов'язується зберігати лікарську таємницю, не використовувати її на шкоду людині. Крім того, відповідно, стаття 32 Конституції України гарантує конфіденційність особистої інформації про людину, стаття 286 Цивільного Кодексу України гарантує кожному право на право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також відомості, одержані при медичному обстеженні. Також, згідно зі ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних» до обробки персональних даних про здоров'я людини пред'являються особливі вимоги. Персональні дані такого характеру можуть бути предметом збору та обробки тільки, якщо це необхідно з метою охорони здоров'я, встановлення медичного діагнозу, для забезпечення опіки або лікування або надання медичних послуг за умови, що такі дані обробляються медичним працівником або іншою особою закладу охорони здоров'я, на якого покладено обов'язки щодо забезпечення захисту персональних даних і на якого поширюється законодавство про лікарську таємницю.

Згідно зі ст. 39-1 Основ законодавства України про охорону здоров'я пацієнт має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні. Забороняється вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування пацієнта.

Поняття лікарської таємниці сформульовано в статті 40. Медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та

їх результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків. А при використанні інформації, що становить лікарську таємницю, в навчальному процесі, науково-дослідній роботі, в тому числі у випадках її публікації у спеціальній літературі, повинна бути забезпечена анонімність пацієнта. Таким чином, предмет лікарської таємниці складають: стан здоров'я пацієнта; хвороби і діагноз; огляд і його результати; методи лікування; інтимна і сімейна сторони життя пацієнта; інші відомості, отримані при медичному обстеженні.

В контексті вищенаведеного, на думку деяких народних депутатів Верховної Ради України, а також на нашу думку, формулювання статті 45 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» про збереження «у необхідних випадках лікарської таємниці» є зовсім некоректним і піддає загрози і право кожної окремої людини на таємницю про стан здоров'я. У даній статті, на думку ініціаторів законопроекту у «Про внесення змін до статті 45 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо збереження лікарської таємниці), слова «збереження в необхідних випадках лікарської таємниці» необхідно замінити на «обов'язкове збереження лікарської таємниці».

У своїй програмній книзі *Global Bioethics* (1988) основоположник біоетики В. Поттер представляє глобальну біоетику як всеохоплюючу та всеосяжну етику, що носить тотальний, універсальний характер. Мета глобальної біоетики – прийнятне виживання людства – не тільки біологічне виживання, а й соціальна стабільність, сталий розвиток суспільства, збереження і розвиток здорової екосистеми. При цьому основна ідея прийнятного виживання полягає в тому, що вона охоплює не тільки всіх людей, що живуть, але і майбутні покоління, всі інші живі організми, а також природу, навколишнє середовище. Таким чином, специфічним змістом і метою глобальної біоетики виступає турбота: про всіх існуючих людей; про права та інтереси майбутніх людей; про всі живі організми; про навколишнє середовище в цілому [233, с. 15].

В умовах нових, глобальних викликів безпеки громадському здоров'ю глобальна біоетика в її соціальному контексті відкриває нові перспективи подальшого аналізу етичних аспектів застосування інноваційних біотехнологій в біомедицині, генетиці, екології. Ряд соціально-біоетичних проблем знайшли своє відображення і підтвердження в Загальній Декларації про біоетику та права людини (ЮНЕСКО, 2005). Крім принципів захисту індивідуальних прав людини в біомедицині, вона включає в себе і глобальні соціально-колективістські принципи (такі як солідарність і співробітництво, спільне використання медичних благ, захист майбутніх поколінь, навколишнього середовища, біосфери та біорізноманіття). Ці проблеми й основоположні принципи визначають основні напрямки глобальної та соціальної біоетики в контексті суспільного здоров'я. Це, зокрема:

- вивчення моральних аспектів забезпечення біобезпеки у галузі реалізації соматичних прав: безпечної медицини, генної інженерії, впливу на них застосування інноваційних технологій;

- дослідження соціально-етичних і біоетичних проблем і ризиків при використанні інноваційних технологій в біомедичних і генетичних дослідженнях та клінічній медицині;

- аналіз можливостей застосування організаційної етики на рівні біомедичних інституцій; пошук і розробка механізмів етичного контролю над впровадженням інноваційних технологій у галузі реалізації соматичних прав;

- розробка системи операціональних етичних стандартів і процедур для регулювання їх застосування в галузі охорони здоров'я, біомедицини, генетики та екології людини;

- дослідження проблем гендерної ідентифікації та трансформації в контексті глобальної біоетики та соматичних прав людини (морально-правових аспектів деконструкції сексуальності - гомосексуалізму і транссексуалізму; проблем репродуктивного здоров'я і штучного запліднення);

- захист майбутніх поколінь, що включає в себе: принцип хронологічної об'єктивності; «борг перед нащадками»; норми-імперативи діалогу з майбутнім;

відмова від дій, які можуть підірвати можливість існування або інтереси майбутніх поколінь [233, с. 15].

В контексті тематики нашого дослідження не можемо залишити поза увагою існуючу класифікацію біомедичних досліджень у галузі соматичних прав. Так, вчена Е. Труханова пропонує здійснювати наступну класифікацію

1) в залежності від поєднання дослідження та надання медичної допомоги хворому: а) біомедичні дослідження, що проводяться спільно з наданням медичної допомоги хворому; б) біомедичні дослідження, що не переслідують мети надання медичної допомоги.

Крім того, пропонується виділити ряд ключових класифікаційних підстав і класифікувати біомедичні дослідження за характером медичного втручання, по можливості проведення досліджень на людині, за випадковим збігом об'єкта і суб'єкта дослідження і з наукової обґрунтованості мети дослідження.

2) за характером медичного втручання біомедичні дослідження можна класифікувати на дослідження, здійснювані за допомогою: а) хірургічного втручання в людський організм (наприклад, трансплантація органів і тканин); б) втручання в геном людини (в тому числі генної інженерії); в) впливу лікарських препаратів і хімічних засобів (наприклад, клінічні випробування); г) фізичних впливів (наприклад, іонізуючого випромінювання, впливу лазера, інших електромагнітних коливань, гравітації і т.д.); д) впливу біологічних об'єктів (наприклад, бактерій, вірусів, живих клітин, в тому числі стовбурових); е) клонування; є) втручання в сферу людської свідомості (наприклад, гіпноз, маніпуляції свідомістю).

3) за можливістю проведення досліджень на людині, можна виділити: а) дослідження, заборонені до застосування за будь-яких обставин в силу їх суперечності закону, міжнародним правовим актам і загальнолюдської моралі; б) умовно дозволені дослідження, проведення яких на людях допустимо, однак слід дотримуватися певних умов (одержання інформованої згоди, відсутність порівнянних за ефективністю засобів лікування, науково обґрунтована необхідність і т.п.).

4) за збігом об'єкта і суб'єкта дослідження: а) дослідження, при проведенні яких об'єкт дослідження і його суб'єкт збігаються (наукові дослід, проведені вченими на самих себе (самоексперимент); б) дослідження, при проведенні яких об'єкт і суб'єкт дослідження не збігаються (наукові дослід, проведені дослідником, наприклад, на інших людях).

5) за наукової обґрунтованості мети дослідження можна виділити: а) науково обґрунтовані, що переслідують своєю метою фундаментальне відкриття, що розкривають раніше невідомі або незрозумілі науці особливості структури і функцій людського організму; б) безглузді і непотрібні з наукової точки зору дослідження [410, с. 45].

В контексті основної мети нашого дослідження, хотілося б звернути увагу й на модерні підходи щодо визначення понять «біоетика» «біоправо» «біоюриспруденція».

Так, згідно зі ст.3 Конституції України:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [181].

Таким чином, діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення дотримання усіх встановлених прав та свобод людини. Так що цілком очевидно, що всі ці правові аксіоми покликані забезпечувати індивідуальні права і громадянські свободи [171, с.16]. З цієї ж правової норми випливає, що для людини наявність прав та свобод є не настільки важливими, як саме визнання її життя як «найвищої соціальної цінності». Як зазначає С. Стеценко *«саме на цих засадах (визнання життя людини як основоположної цінності) і базується біоюриспруденція, – нове науково-юридичне та практично-правове утворення» [385, с. 259].*

Правові дослідження в сфері біоетики дали новий поштовх розвитку сучасного права, оскільки в умовах технологічного прогресу в галузі генної інженерії, медицини і т.д. виникла потреба з боку держави правовими механізмами захистити права людини, тобто виконати обов'язок, що зазначений в ст.3 Конституції України. Саме тому, в ХХ столітті з'являється необхідність у виокремленні нової підгалузі права «біоюриспруденції».

При цьому, відзначимо, вперше вжив цей термін в своєму монографічному дослідженні «Біоюриспруденція: засади права для ХХІ століття»[511] професор Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської – Р. Токарчик.

Термін біоюриспруденція походить від сукупності трьох складових (грец. *bios* – життя, лат. *jus* — право та лат. *prudentia* — мудрість, знання). Тобто це сукупність біоетики та права, тому дуже часто поряд з вживанням терміну «біоюриспруденція» ми можемо зустріти також і такий термін як «біоправо». В чому ж полягають ці складові даного терміну розглянемо нижче.

Отже, як зазначає Т. Кучера біоетика — породження цивілізації кінця ХХ століття, її виникнення пов'язане з інтенсивним розвитком біомедичного знання, величезними змінами в медичній практиці. Саме з другої половини ХХ століття зміни в медицині мають принципово новий характер. Сучасна медицина не тільки підтримує життя, але також має реальну можливість давати життя (штучне запліднення), визначати та змінювати його якісні параметри (генна інженерія, транссексуальна хірургія), відсувати час смерті (реанімація, трансплантація, геронтологія). Тобто медицина кінця ХХ століття може маніпулювати життям людини, керувати ним (наприклад, генетично коректувати особливості людини, знищувати життя на стадії ембріона, припускати донорство органів без дозволу самого донора, припиняти медичну допомогу безнадійно хворому). Подібні можливості суперечать моральним цінностям та принципам, що існують в суспільстві. У силу цих суперечностей і сформувалася біоетика як система знань про межі дозволеного маніпулювання життям та смертю людини [203, с.69].

Біоправо як система норм, що регулюють відносини у сфері досліджень біоетики, має особливості обговорення таких складних і делікатних питань, як евтаназія, аборт, застосування допоміжних репродуктивних технологій, генетична інженерія, трансплантація. Однак, неможливо ці всі питання розглядати тільки на підставі юридичних нормативних актів. На сьогоднішній день постає необхідність формування біоюридичної складової біоетики. З біоюридичних позицій слід чітко окреслити роль людини у суспільстві та переосмислити саме поняття життя та його абсолютної цінності [126, с.34].

Посилаючись на механізм розвитку науки, пише А. Запорожченко, можна зробити висновок, що нові галузі знань при їх науковій і практичній значущості не відразу оформлюються в окрему дисципліну, довгий час можуть залишатися на рівні дослідницької сфери чи наукового напрямку, але з часом у руслі розвинення та конкретизації відповідних досліджень можуть оформитися в самостійну наукову й навчальну дисципліну [127].

Що стосується біоюриспруденції, то цікавим є визначення яке пропонує вже цитований нами вітчизняний науковець С. Стеценко. А саме, *«біоюриспруденція – це новітнє науково-правове утворення, в основі якого лежить сприйняття життя людини як найвищої біосоціальної цінності, метою якого є забезпечення та захист правовими засобами життя людини у зв'язку з інтенсивним розвитком біології та медицини* [385, с. 260].

Цілком погоджуємось з позицією А. Запорожченко [129] та С. Стеценко [385] які до структурних елементів біоюриспруденції відносять правову соматологію¹, правової танатології² та правову перинатологію³. Так, наприклад, термін «танатологія» до використання медичної і біологічної науки був введений за пропозицією І. Мечникова. Біля витоків танатології стояли видатні вчені-

¹ Правова соматологія – це складова частина біоюриспруденції, яка досліджує правові аспекти життя людини з моменту народження до моменту смерті, в основі якої – право людини за життя вільно розпоряджатися своїм тілом.

² Правову танатологію – це складова частина біоюриспруденції, яка досліджує правові аспекти кінцевого етапу життя людини, процесу помирання та періоду часу, поки смерть людини продовжує мати певні біосоціальні наслідки.

³ Правова перинатологія – це складова частина біоюриспруденції, що досліджує правові аспекти життя людини з моменту запліднення до народження.

медики та біологи М. Біша, К. Бернар та інші, які заклали основи вивченню смерті як закономірного завершення життя. Власне танатологічна методологія спрямована на вивчення причин вмирання, механізму настання смерті (танатогенез), посмертних змін в трупі, понять, ознак і видів смерті, а також питань лікарського втручання в процес вмирання (реаніматологія).

Танатологія є багатопрофільною наукою, яка об'єднує різні сфери знань в цій галузі. Цілком зрозуміло, центральним поняттям в понятійно-категоріальному апараті танатології є поняття «смерть». Смерть з позиції медицини є необоротне припинення життєдіяльності організму, неминучий природний кінець існування будь-якої живої істоти [465]. Саме так визначає це поняття сучасна наука. Неоднозначність цього визначення очевидна хоча б тому, що виділяють кілька видів смерті. Існує смерть клінічна і смерть біологічна (або справжня), смерть соціальна і смерть мозку, передсмертні стані, що вводять лікарів в оману. Сам по собі факт неоднозначності поняття смерті, пише А. Запорожченко, ставить перед лікарями надзвичайно складні етичні, філософські, економічні та правові проблеми, пов'язані з констатацією смерті, об'ємом реанімаційних заходів, легалізацією евтаназії і прийняттям рішення про продовження або припинення надання медичної допомоги [128].

Розвиток правової танатології, за вірним твердженням А. Запорожченко, покликаний вирішувати ряд наступних проблем:

- юридичне визначення смерті (оновлене) і її критеріїв;
- аналіз сучасного стану «культури смерті», яка повинна знаходити своє відображення і в законодавстві;
- удосконалення системи фіксацій і посвідчення юридичного факту смерті;
- розгляд евтаназії як однієї з форм відходу з життя в контексті танатологічного знання;
- дослідження епістемологічної саморефлексії права на смерть в системі соматичних прав, що сприяє більш чіткому визначенню меж реалізації даного права;

- правове регулювання трансплантації органів і тканин людини в контексті танатологічних знання.

Не менш цікавим є й поняття правової перинатології. Так, згідно усталеної точки зору, під правовою перинатологією слід розуміти «складову частину біоюриспруденції, що досліджує правові аспекти життя людини з моменту запліднення до народження» [385, с. 262]. Зокрема, однією з її проблем є штучне переривання вагітності, морально-етичний аспект якої пов'язаний з правом на життя ненародженої дитини і визначенням статусу ембріона. Так, у релігійній традиції неприпустимість абортів аргументовано цінністю людського життя з моменту зачаття, створенням Богом неповторної безсмертної душі в його момент. Науковим обґрунтуванням заборони штучного переривання вагітності є його негативний вплив на репродуктивне здоров'я жінки і створення у момент зачаття людського організму з індивідуальним генетичним кодом, хромосомним набором, транскрипцією ДНК і синтезом білків [438, с. 20].

Отже, біоюриспруденція – фундаментальна частина сучасного загальнотеоретичного правознавства. Біоюриспруденція як галузь правової наука повинна вивчати комплекс правових, медичних, етичних та психологічних складових соматичних прав людини, тобто всіх юридичних питань, які виникають у результаті реалізації особою права на розпорядження власним тілом. Саме біоюриспруденція займається теоретичними проблемами у галузі права щодо реалізації соматичних прав людини (життя людини в цілому, в свою чергу є об'єктом багатьох неюридичних наук). Біоюриспруденцію слід розглядати як комплексне, міждисциплінарне науково-правове утворення, що сформувалося на стику біоетики, біоправа та біомедицини. При цьому, вважаємо, розвиток біоюриспруденції як сучасного напрямку правової науки сприятиме підвищенню культури нормотворчої діяльності, розробці та прийняттю нових ефективних нормативно-правових актів що б враховували правові, медичні, етичні та психологічні складові реалізації соматичних прав людини.

Висновки до підрозділу 4.1:

1. Медичний експеримент (науково-дослідний та терапевтичний) у галузі соматичних права людини – це самостійна стадія реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень, змістом якої є професійні дії, що проводяться експертом, спрямовані на проведення наукового дослідження соматичних прав людини або покращення стану здоров'я пацієнта.

2. Терміни як «медичний експеримент», «клінічне дослідження», «клінічне випробування», «досліди над людиною», що використовуються у вітчизняному законодавстві та наукових джерелах у сфері реалізації соматичних прав людини, слід розуміти як однопорядкові категорії, що означають одне і те ж явище. Разом з тим, більш вірним є використання терміну «соматичні права людини у процесі біомедичних досліджень», яке поки що відсутнє у вітчизняному законодавстві.

Саме тому, біомедичне дослідження у сфері соматичних прав людини – чітко закріплений у чинному законодавстві України процес доклінічного або першого клінічного застосування (перевірки) заздалегідь розробленої наукової гіпотези щодо нового методу профілактики, діагностики, лікування, медичної технології або лікарського засобу в результаті якого складається наукове обґрунтування нової пропозиції і збираються відомості для вивчення біологічних процесів в організмі людини.

3. Кожне біомедичне дослідження у сфері соматичних прав людини, яке проводиться із залученням як об'єкту людини, повинно базуватися на таких основоположних засадах: 1) дотримання прав і законних інтересів об'єкта дослідження; 2) суспільно-корисна мета; 3) добровільна інформована згода піддослідного на проведення експерименту; 4) наукова обґрунтованість дослідження; 5) достатність клінічної (лабораторної) бази; 6) кваліфікація лікарів-дослідників; 7) пріоритет інтересів учасника експерименту над метою роботи (мінімізація ризику); 8) висновок етичного комітету; 9) адекватна компенсація учасникам медичного експерименту; 10) збереження лікарської таємниці у всіх випадках.

4. В результаті дослідження основоположних принципи проведення біомедичного дослідження у сфері соматичних прав людини, можна зробити узагальнення, що законодавство України в цій галузі потребує ґрунтовного реформування, метою якого є забезпечення захисту прав та охоронюваних законом інтересів об'єктів дослідження. На наш погляд, реформування законодавств а в даній галузі повинно здійснюватися як шляхом внесення змін до «Основ законодавства України про охорону здоров'я», так і шляхом прийняття окремого нормативно-правового акту, який має повною мірою охопити усі аспекти процедури проведення біомедичного дослідження у сфері соматичних прав людини.

5. Біоюриспруденція — фундаментальна частина сучасного загальнотеоретичного правознавства. Біоюриспруденція як галузь правової наука повинна вивчати комплекс правових, медичних, етичних та психологічних складових соматичних прав людини, тобто всіх юридичних питань, які виникають у результаті реалізації особою права на розпорядження власним тілом. Саме біоюріспруденція займається теоретичними проблемами у галузі права щодо реалізації соматичних прав людини (життя людини в цілому, в свою чергу є об'єктом багатьох неюридичних наук). Біоюріспруденцію слід розглядати як комплексне, міждисциплінарне науково-правове утворення, що сформувалося на стику біоетики, біоправа та біомедицини. При цьому, вважаємо, розвиток біоюриспруденції як сучасного напрямку правової науки сприятиме підвищенню культури нормотворчої діяльності, розробці та прийняттю нових ефективних нормативно-правових актів що б враховували правові, медичні, етичні та психологічні складові реалізації соматичних прав людини.

4.2. Реалізація окремих категорій соматичних прав людини та біоетика

4.2.1 Евтаназія та питання біоетики

Протягом багатьох років тема евтаназії викликає в суспільстві неоднозначну реакцію. Термін “евтаназія¹” був запропонований у XVI ст. англійським філософом Ф. Беконом, який, обговорюючи у своєму творі «Про достоїнство та примноження наук», мету та завдання медицини, зупинявся на питанні про невиліковні хвороби [163, с. 55]. При цьому, відзначає М. Коваль, посилаючись на Г. Терешкевич, спочатку термін «евтаназія» в медицині означав сповнену любові допомогу людині, яка помирає, бажання зменшити її терпіння та страх. Згодом цей термін набув кардинально іншого значення, відмінного від того, який вклав у нього Ф. Бекон, – піклування про невиліковно хворих, або ж людей, які є на порозі смерті [400].

У наш час «евтаназія» означає цілком негативне та абсолютно протилежне, запропоноване Ф. Беконом поняття, а тому можемо спостерігати численні суперечки час від часу виникають між медиками, юристами, психологами, а також релігійними діячами. Так, зокрема, на думку сучасних учених, ставлення до смерті служить еталоном, індикатором та характеристикою цивілізації, проте, коли поглянемо на сучасне суспільство, то побачимо, що воно витісняє смерть із колективної свідомості; суспільство поводить себе так, ніби взагалі ніхто не вмирає, смерть індивіда не залишає жодного сліду в суспільній структурі. Більш того, у найбільш розвинутих і демократичних країнах світу смерть людини сприймається як справа лише лікарів та бізнесменів, котрі займаються похоронним обслуговуванням [184; 163, с. 55].

Евтаназія, як медична процедура, застосовується до пацієнтів, біологічна смерть яких неминуха і які, вмираючи, відчувають важкі фізичні страждання. Є й інша категорія хворих – це особи, які перебувають в стійкому вегетативному стані. В той же час, дана проблема має й інший бік. Багато вчених побоюються,

¹ Евтаназія (від грец. е у – добре + thanatos – смерть) буквально означає “хороша, легка смерть”.

що формальне вирішення даної проблеми, може стати своєрідним гальмом для пошуку нових більш ефективних засобів діагностики та лікування важкохворих. Безсумнівно, лікар не повинен йти на поводу у будь-якого пацієнта, що виявляють бажання на застосування даної процедури. Вона допустима тільки у виняткових випадках, тобто коли шансів на порятунок вже немає, а продовжуючи життя людині, ми прирікаємо її на муки.

В контексті вищенаведеного, цілком поділяємо твердження М. Коваль, що «у світі не можуть існувати одночасно два правдиві або об'єктивні закони. Правда не потребує підтвердження іншою правдою, адже правда є абсолютною. Голос природи, який виходить із Божого Закону, каже: «Не вбий» (Вих. 20, 13). Однак поруч із законом, вказує вчена, існує антизакон, який завжди прагне сфальсифікувати свою правдивість та заперечує правду закону. Така ситуація склалася й у випадку з евтаназією. Сучасний етап реформування охорони здоров'я України передбачає поглиблення біоетичних знань молодого лікаря чи фармацевта для формування його морально-етичного та деонтологічного менталітету, з метою оцінювання подій і явищ з позицій абсолютних, вічних і незмінних загальнолюдських гуманістичних цінностей» [163, с. 54].

До смертельно хворого пацієнта слід ставитися інакше, ніж до інших хворих. Однак ніяких правових документів, що регламентують поведінку лікаря щодо вмираючого хворого, немає і бути не може. Більшість вчених схиляються до думки, про те що в першу чергу слід керуватися етичними принципами, записаними в клятві Гіппократа¹, а також рекомендаціями Гельсинської декларації Всесвітньої медичної асоціації [513].

Разом з тим, аналізуючи питання медико-правових аспектів евтаназії слід звернути увагу й на досліджувану нами категорію «біоетика». Сучасні міжнародні документи лікарської етики (біоетики), розроблені Всесвітньою медичною асоціацією, Радою Європи, ВООЗ, ЮНЕСКО, Всесвітньою психіатричною асоціацією і т. д., займають не одну сотню сторінок. Так, зокрема,

¹ Я не дам нікому, хто просить у мене, смертельного засобу і не покажу шляху для реалізації подібного задуму.

розглянемо наведемо окремі витяги з документів Всесвітньої психіатричної асоціації:

- «Вступаючи в члени медичної спільноти: я урочисто зобов'язуюсь присвятити своє життя ідеалам гуманності ... Я буду проявляти високу повагу до людського життя з моменту його зачаття ... Я буду поважати довірені мені таємниці, навіть після смерті пацієнта ...» (Женевська декларація, 1948, 1968, 1983, 1994 pp.);

- «Лікар повинен ставити в главу кута співчуття і повагу до людської гідності пацієнта ... Лікар не повинен дозволяти з міркувань власної вигоди впливати на свободу і незалежність професійного рішення, яке слід приймати виключно в інтересах пацієнта» (Міжнародний кодекс медичної етики, 1949, 1968, 1983 pp.);

- «Пацієнт має право, отримавши адекватну інформацію, погодитися на лікування або відмовитися від нього ... Пацієнт має право померти гідно» (Лісабонська декларація про права пацієнта, 1981, 1995 pp.);

- «Лікар не продовжує муки вмираючого, припиняючи на його прохання, а якщо хворий без свідомості – на прохання його родичів, лікування, здатне лише відстрочити настання неминучого кінця» (Венеціанська декларація про термінальний стан, 1983 p.);

- «Евтаназія, як акт навмисного позбавлення життя пацієнта, навіть на прохання самого пацієнта або на підставі звернення з подібним проханням його близьких, не етична. Це не виключає необхідності шанобливого ставлення лікаря до бажання хворого не перешкоджати течії природнього процесу вмирання в термінальній фазі захворювання» (Декларація про евтаназію, 1987 p.);

- «Лікування смертельно хворих пацієнтів, що відчують хронічний біль, повинно проводитися так, щоб вони могли гідно піти з життя ... Лікар і всі, що беруть участь в лікуванні страждає від болю вмираючого пацієнта, зобов'язані ... розуміти потреби пацієнта, членів його сім'ї і друзів» (Заява про політику в галузі лікування смертельно хворих пацієнтів, що відчують хронічний біль, 1990 p.);

- «Лікарі, сформулювавши проблему і мобілізувавши суспільні можливості, зіграли важливу роль у русі проти жорстокого поводження з людьми ... Виявивши сім'ю з високим ризиком жорстокого поводження з людиною похилого віку, лікар повинен привернути увагу соціальних служб і самотійно надати можливу підтримку» (Декларація про жорстоке поводження з людьми похилого віку та стариками, 1989, 1990 рр.);

- «Лікар не має права відмовити в лікуванні пацієнта тільки тому, що той ВІЛ-інфікований ... У лікарів є давня і поважна традиція піклуватися про хворого. Необхідно зберегти цю традицію в умовах епідемії СНІДу» (Заява про професійну відповідальність лікарів при лікуванні хворих на СНІД, 1988 р.; Тимчасова заява про СНІД, 1987 р.);

- «Лікар, що спостерігає людину, яка оголосила голодування, стикається з такими ціннісними конфліктами: ... моральний обов'язок кожної людини - свято шанувати життя ... лікар зобов'язаний поважати автономію особистості свого пацієнта ... Етична поведінка: ... будь-яка допомога, що надається пацієнту, повинна бути схвалена ним ... Штучне харчування: у випадках, коли голодуючий виявляється не в змозі прийняти усвідомлене рішення або впадає в стан коми, лікар має право прийняти рішення самотійно, виходячи з інтересів пацієнта та беручи до уваги раніше отримані відомості про побажання голодуючого з цього приводу» (Декларація про ставлення лікарів до осіб, що оголосили голодування, 1992 р.);

- «... Мова йде про смертельно хворих людей, які жорстоко страждають від болю, що віддають собі звіт у своїх діях і самотійно прийняли рішення про самогубство ... Іноді лікар дає пацієнтові ліки та інформує про дозу, прийом якої призведе до летального результату ... Подібно до евтаназії, самогубство при пособництві лікаря є неетичним і підлягає осуду з боку медичної громадськості» (Заява про пособництво лікаря при самогубствах, 1992 р.);

- «Участь лікаря в проведенні смертної кари є неетичним, що не заважає лікарю констатувати смерть» (Резолюція про участь лікаря в проведенні смертної кари, 1981 р.) [183].

Разом з тим, незважаючи на досить значну кількість нормативних актів, що стосуються питання евтаназії, дослідження, проведені в США та Нідерландах, вказують на те, що тільки третина запитів про припинення життя шляхом евтаназії, викликана нестерпним болем пацієнта [514].

Вчений А. Паніщов наводить декілька прикладів, за якими прихильники запровадження евтаназії під гаслом допомоги в її здійсненні вбивали здорових людей. Так, в США Дж. Кеворкян, якого прозвали «Лікар Смерть» в 1956 р. обґрунтував доцільність запровадження евтаназії. В 1989 р. він сконструював так звану «машину самогубства»¹ за допомогою якої посприяв смерті більш як 120 особам. У грудні 2000 р. група лікарів заявила, що Дж. Кеворкян, застосовував її навіть в тих випадках, коли мова не йшла про смертельні захворювання. Згідно з цим висновком, 75 % пацієнтів, яким «Лікар Смерть» забезпечував легку смерть були пацієнтами, що не були невиліковними, а 5 % людей взагалі не були хворими [286].

Ще один приклад стосується Г. Шипмана, якого засудили до довічного ув'язнення за смерть 15 пацієнтів. В ході слідства було доведено, що перше вбивство лікар здійснив 1984 р. Прийшовши за викликом до літньої жінки, яка страждала від болю в суглобах, Г. Шипман запропонував їй вколоти знеболююче, жінка погодилась, а лікар ввів їй 30 міліграмів діаморфіну (медична назва героїну), після чого дивився, як жертва вмирає.

У січні 2001 р. Міністерство охорони здоров'я Великобританії опублікувало доповідь, яка наводить припущення, що Г. Шипман за час своєї багаторічної практики в містечку Хайд в районі Манчестера, здійснив близько 300 вбивств пацієнтів. Перед виходом з будинку вбитого пацієнта він зазвичай брав собі якусь дрібничку на пам'ять і завжди надсилав родичам листівки із співчуттями. Підозри впали на Г. Шипмана після того як він зробив укол колишньому меру Хайда, а потім підробив заповіт, згідно з яким всі статки в розмірі 350 тисяч фунтів стерлінгів успадковував сімейний лікар.

¹ Машина самогубства (Мерсітрон - англ. Mercitron, від mercy - милосердя), що подає смертельну дозу анальгетиків і токсичних препаратів у кров хворого, для пацієнтів, які не здатні заподіяти собі смерть іншими способами.

Слід відзначити, у Європі активна еутаназія дозволена у трьох країнах: Нідерландах з 2002 року, Бельгії з 2002 року, Люксембурзі з 2009 року та швейцарському кантоні Цюрих з 2011 року [90, с. 38].

Так, серед багатьох інших судових рішень Верховного суду Нідерландів, ми звернемо увагу на рішення 1984 р., яке і призвело до визнання на законодавчому рівні добровільної еутаназії. Так звана «Справа Алкмара», стосувалася 95-ти річної жінки, яка захворіла без шансів на одужання. За декілька днів до смерті стан її здоров'я значно погіршився, вона не могла ні пити, ні їсти та, згодом, втратила свідомість. Прийшовши до тями, жінка благала свого лікаря закінчити її життя, оскільки не хоче ще раз це пережити. Лікар був переконаним, що з кожним днем стан хворої буде погіршуватись та вирішив діяти відповідно до бажань пацієнтки. Верховний суд Нідерландів вказав, що хоч дії лікаря були викликані «форс-мажорними обставинами», які спричинили конфлікт обов'язків, за яким з одного боку виникає обов'язок лікаря перед пацієнтом полегшити безнадійні страждання, а з іншого боку обов'язок перед законом – зберегти життя. Однак, лікар повинен був надати медичний висновок, відповідно до якого є зрозумілим, що людина ретельно продумала дане рішення та надати можливість пацієнту гідно померти. Справу було передано до суду в Гаагу, який і виправдав лікаря.

В цьому ж році Королівська медична асоціація Нідерландів заявила, що за певних обставин еутаназія може бути прийнятною. В своїй заяві вони спирались на ті критерії, на які звертали увагу суди при винесенні рішень щодо еутаназії. Зокрема: 1) прохання про еутаназію повинно надходити від пацієнта, бути усвідомленим та наполегливим; 2) пацієнт повинен відчувати нестерпні страждання (фізичні чи психічні) та у випадку якщо видужання не є можливим; 3) еутаназія повинна виконуватись лікарем після консультації незалежного експерта, який має досвід у цій сфері.

Вже через рік (в 1985 р.) була створена Державна комісія з еутаназії, яка звернулась до Міністерства соціальних питань, охорони здоров'я та культури, а також до Міністерства юстиції щодо внесення змін до Кримінального кодексу

щодо евтаназії та допоміжного самогубства. Комісія запропонувала внести зміни до Кримінального кодексу таким чином, щоб умисне припинення життя іншої особи за клопотанням останнього не було злочином, у випадку якщо воно виконується лікарем щодо пацієнта, який «перебуває у неспроможній ситуації без перспектив поліпшення». Лікар повинен надати рекомендації щодо неповнолітніх, психічнохворих, осіб з обмеженими можливостями інвалідів та ув'язнених, а також щодо процедури поховання та свідоцтв про смерть, непричетності інших сторін, крім пацієнтів та лікарів, до прийняття рішень, а також підготовки та видачі ліків, призначених для припинення життя. Однак, ця пропозиція так і не була внесена до Кримінального кодексу.

Ще одним чинником, який вплинув на запровадження в Нідерландах на законодавчому рівні евтаназії стала медична практика лікарів. Після прийняття судових рішень в 1991 р. комітет Нідерландів з питань евтаназії, на чолі з професором Я. Реммелінком, опублікував міжнародний звіт «Медичні рішення про припинення життя», який містив дані не тільки про евтаназію, але і про інші медичні рішення, які вплинули на смерть пацієнтів. Це, зокрема, припинення лікування або відмова від лікування [89, S. 59]. Дослідження були проведені в 1990 р. лікарем П. Ван дер Маасом з університету Еразма в Роттердамі. Ці дослідження наводять дані, що евтаназія була проведена щодо 2300 осіб, що становить 1,8 % від усієї смертності, а це 129 000 осіб. В тому числі 400 випадків – це самогубства асистовані лікарем (0.3% всіх смертей). В 22500 випадках пацієнти помирали від припинення чи відмови від подальшого лікування, яке призвело до смерті (17.5% всіх смертей). В 6% цих випадків біль була основною причиною для припинення життя. В 40% рішення про збільшення дозування ліків для прискорення смерті попередньо обговорювались з пацієнтом, а в 73% випадків пацієнти були недієздатними для прийняття такого рішення.

Отже, дані надані у звіті, надали можливість зробити висновок, що в більшості випадків застосування евтаназії, пацієнт сам виявив прохання про її застосування. Інша частина пацієнтів була невиліковно хворими, однак були недієздатними для прийняття такого рішення. В цьому випадку згода на

проведення евтаназії надавалась близькими родичами чи членами сім'ї. В більшості випадків час, який за словами лікаря, пришвидшував настання смерті складав від декілька годин до декількох днів.

Ще одне дослідження, проведене Г. Ван дер Вальдом з Медичної інспекції охорони здоров'я, базувалось на основі особистих повідомлень лікарів, отриманих конфіденційно. Дане дослідження було опубліковане роком пізніше та підтвердило висновки звіту поданого комітетом з евтаназії. Крім того, привернула увагу статистика за якою у 0.8% всіх смертей лікарі прописували або вводили лікарські засоби для припинення життя пацієнтів, без їх чіткого прохання. У більшості цих випадків смерть була неминучою, оскільки пацієнти мали злоякісні ракові утворення кінцевої стадії.

Міністерство юстиції Нідерландів та Королівська медична асоціація в 1990 році розробили перелік необхідних процедур при здійсненні евтаназії, які б гарантували імунітет від судового переслідування за статтями 293 та 294 Кримінального кодексу Нідерландів. В основу цих правил закладені пропозиції розроблені в 1984 р. Королівською медичною асоціацією про які говорилося раніше. При цьому, процедурні питання стосуються наступного: евтаназія повинна проводитись лікарем; перед проведенням евтаназії лікар повинен проконсультуватися з незалежним експертом (лікарем), який має досвід у цій сфері; лікар повинен вести повну письмову історію справи; про смерть необхідно повідомити прокуратуру як про евтаназію чи самогубство з допомогою лікаря, а не про смерть з природних причин.

У випадку повідомлення про смерть як про випадок евтаназії чи самогубства за допомогою лікаря, лікар повинен заповнити форму, в якій містяться ряд питань щодо факту смерті. За цією формою аналізується процедура дотримання всіх вимог. Ця процедура повідомлення була згодом внесена до Закону Нідерландів «Про поховання та кремацію».

Таким чином, після проведених досліджень та обговорень, 1 червня 1994 р. набули чинності зміни до статті 293 Кримінального кодексу Нідерландів за якими евтаназія визнавалася злочином (проте не є вбивством) і міститься в

розділі XIX Кримінального кодексу Нідерландів «Злочини проти життя». Так, відповідно до статті 293 Кримінального кодексу, особа, що позбавила життя іншу особу на її виражене та щире прохання, карається позбавленням волі на строк не більше дванадцяти років або штрафом п'ятої категорії. Далі йдеться про те, що не підлягає покаранню особа, якщо вона є лікарем та вчинила злочин з мотивів належної турботи, згідно ч. 2 Закону «Про припинення життя на вимогу та сприяння самогубству (процедури перевірки)» і яка проінформувала про це муніципального судово-медичного патологоанатома згідно розділу 7 (2) Закону «Про поховання та кремацію».

В той же час, природній розвиток питання легалізації евтаназії, який відбувався у ряді країн Європи, в Нідерландах завершився 2 квітня 2002 року, коли в Законі Королівства Нідерландів «Про припинення життя за бажанням чи допомогу в самогубстві» було закріплено «право на здійснення асистованого суїциду та евтаназії». Відповідно до цього закону самостійно розпоряджатися завершенням свого життя мають право особи, які досягли 16 років. Для фізичних осіб віком від 12 до 16 років для здійснення цього акту необхідною є згода батьків чи інших законних представників. Лікар, який здійснює евтаназію, повинен бути впевнений у тому, що прохання хворого є самостійним, багаторазово повторюваним та усвідомленим, а страждання особи, які вона відчуває, – тривалі й нестерпні. Окрім цього, обов'язковим є інформування пацієнта про його стан і перспективи видужання. Рішення про здійснення евтаназії приймається колегіально з урахуванням окремих думок. При цьому, слід зазначити, що пацієнти з інших країн не можуть приїжджати до Нідерландів для здійснення евтаназії, це заборонено законом. Ця заборона пояснюється тим, що між лікарем і пацієнтом повинні бути довірчі стосунки [90, с. 38].

Отже, на сьогоднішній день, в Нідерландах евтаназія може застосовуватися, тільки якщо одночасно дотримуються такі умови: 1) страждання пацієнта нестерпні і немає жодних шансів на покращення стану пацієнта; 2) запит на евтаназію пацієнта має бути добровільним і протягом

певного часу не може бути виконаний, на випадок, якщо людина знаходиться під впливом наркотиків, страждає від психічного розладу або під впливом інших людей; 3) пацієнт повинен бути повністю обізнаний про свій стан, прогноз і свої права; має ознайомитися хоча б один незалежний лікар, який повинен підтвердити стан здоров'я пацієнта (на практиці, найбільш поширеним є два лікаря); 4) евтаназія повинна бути виконана медичним способом лікарем або пацієнтом в присутності лікаря. [89, с. 59].

Проте, на сьогоднішній день питання евтаназії доходить до абсурду. Так, як повідомили 13 жовтня 2016 р. в нідерландських ЗМІ міністр охорони здоров'я Едіт Схіпперс та міністр безпеки та правосуддя Арта ван дер Стера в Нідерландах законодавці планують видати законопроект, за яким дозвіл на евтаназію зможуть отримати не тільки невиліковно хворі особи, але й всі ті, хто вважає, що «їх життя закінчене».

З огляду положень які містяться в деклараціях, кодексах, заявах та резолюціях, що прямо стосуються та регулюють діяльність медичних працівників при здійсненні ними своїх повноважень (медичної практики), можемо зробити висновок, що в жодному з цих документів не є наявним положення щодо застосування евтаназії як першочергового обов'язку лікаря. Навпаки, принципи за якими медичні працівники здійснюють свою діяльність це, зокрема «не нашкодити», «зменшити страждання», «допомогти». Проте, з аналізу тієї медичної практики, яку ми розглядали в даній статті є очевидним, що застосування евтаназії базувалось не на принципах допомоги. Крім того дуже часто не дотримувались всі необхідні процедури для застосування евтаназії, а рішення лікарів були передчасними та необґрунтованими. Саме тому, ця практика призвела до того, що на сьогоднішній день кількість бажаючих на проведення евтаназії збільшується, а медичні показники для її застосування нівелюються. Прохання на проведення евтаназії на разі надходить не тільки від осіб які є невиліковно-хворими та нестерпно страждають, а й від душевнохворих чи осіб, які перебувають в стані депресії. З огляду на це, на нашу думку, тим країнам, які бажають впровадити евтаназію на законодавчому

рівні, в першу чергу необхідно звернути увагу саме на ті негативні чинники, які виникли при її тривалому застосуванні, зокрема досвід Нідерландів.

4.2.2 Право людини на трансплантацію органів і тканин.

До соматичних прав, як ми вже відзначали, належить й право на трансплантацію органів, яке одночасно є одним із ключових питань біоетики. Трансплантологія як наука представляє собою прогресивний розділ медицини що істотно розвивається і який неминуче ставить перед світовим співтовариством новий обсяг етичних, медичних та правових питань. При цьому, якщо іншими ключовими питаннями біоетики (евтаназія, аборт) посвячено значну кількість наукових робіт, соціологічних опитувань та публічних обговорень, то питанню про трансплантацію, на наш погляд, приділяється досить незначна увага.

У ході проведення медичної реформи 17 травня 2018 року, відзначає В. Пішта, Верховною Радою України було прийнято Закон «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», після прийняття якого втратив чинність Закон «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 року. Прийняття нового закону, відзначає вчений, зумовлене неефективністю та фактичною відсутністю в Україні трансплантації як системного явища, про що говорить співвідношення між потребами у пересадках органів та реальною кількістю пересадок, яка здійснюється в Україні. Відтак, новий закон має посприяти вдосконаленню системи трансплантації в Україні та створити належні правові умови для її повноцінного функціонування. Так, вказує В. Пішта, серед нововведень Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» варто виділити такі як: запровадження перехресного донорства, впровадження Єдиної інформаційної системи трансплантації, уведення інституту повноважного представника, визначення переліку суб'єктів державного управління у сфері трансплантації [293, с. 17].

Трансплантологія – це галузь медицини, яка вивчає не лише проблеми пересадки органів та тканин, але і розроблення методів консервації органів, а також створення та застосування в практичній медицині різноманітних штучних органів та тканин, застосування яких дозволяє ослабити, а іноді й вирішити проблему нестачі донорських органів. Таким чином, пишуть вчені Л.Шаркова, А. Купченко, В.Становенко, трансплантологія стала галузевою медициною, що сконцентрувала в собі новітні досягнення хірургії, анестезіології, реанімації, імунології, фармакології та інших медико-біологічних наук. Завдяки цьому в трансплантології розроблені новітні медичні технології вищої категорії складності, які в той же час знайшли широке застосування та в інших галузях практичної медицини [460, с. 47].

Однак, у трансплантології виникає ще багато проблем, перш за все, етичних, що виникають в результаті маніпуляцій з тілом людини, як живим, так і мертвим. При пересадці органів та тканин нерозривно пов'язані два дуже важких моменти людського життєвого шляху: це ймовірна смерть пацієнта у разі відсутності можливостей заміни життєздатного органу, або смерть людини, тіло якої може стати донором або загроза втрати фізичного здоров'я живого донора [460, с. 48]. Подальший розвиток трансплантології має визначені обмеження, як медичного, так і етико-правового характеру. Успіхи біомедицини в пересадці органів не знімають морально-етичної напруги навколо цього виду медичної діяльності.

Трансплантологія, вірно відзначає В.Пішта, на сучасному етапі розвитку є однією з провідних галузей медицини, яка опирається на досягнення сучасної науки в різних сферах. Найтісніше простежується зв'язок трансплантології з експериментальною та клінічною хірургією, консервацією донорських органів, генною інженерією, імуногенетикою, трансплантаційною імунологією, біомеханікою, кардіохірургією. Завдяки трансплантації органів можна врятувати не одне людське життя. Підтвердженням цьому слугують статистичні дані однієї з провідних держав у питаннях трансплантації – США. Наприклад, в 2016 році в Сполучених Штатах Америки було виконано 33, 611 тис. операцій. Наведений

факт свідчить про затребуваність трансплантації для сучасного суспільства. Деякі сучасні вчені називають трансплантацію символом XXI століття [293, с. 24].

Трансплантація як метод лікування показана при великій кількості найрізноманітніших захворювань, часто вона є єдиним способом порятунку людського життя. Разом з тим розвиток даної галузі медицини, збільшуючи потребу в необхідних органах, породжує певні моральні проблеми і може становити небезпеку для суспільства. З самого початку трансплантологія поставила перед суспільством ряд правових, медичних і етичних питань, значна частина яких не вирішена і в даний час.

У світовому суспільстві сьогодні існує ряд питань щодо правового регулювання процедури вилучення та застосування донорських органів. Всі ці питання об'єднані в три основні блоки: моральні проблеми процедури забору органів (принципи інформованої згоди, презумпції згоди і рутинного забору); проблема справедливості в розподілі між потенційними реципієнтами дефіцитних ресурсів (органів і тканин) трансплантології; етичні проблеми, пов'язані з торгівлею людськими органами та тканинами в трансплантологічній практиці [512].

Право на трансплантацію взагалі й від померлого донора зокрема, як особисте немайнове право, в першу чергу мало б визначатися нормами цивільного законодавства. В той же час, Цивільний кодекс України не містить жодної окремої статті щодо змісту права реципієнта на трансплантацію. Але, за вірним твердженням М. Тіхонової та М. Кривородько, можна визначити його, аналізуючи зміст тих особистих немайнових прав, до яких як складовий чинник може входити право на трансплантацію:

1) право людини на життя (ст. 27 Конституції України, ст. 283 ЦК України). Право на життя – це охоронюване законом особисте немайнове благо вищого рівня та природного характеру, що належить людині й виражається в природній здатності організму людини підтримувати фізіологічні функції, які забезпечують її життєдіяльність. Для особи, яка потребує трансплантації, зміст

права на життя насамперед проявляється в тому, що вона має право вимоги від держави та інших юридичних та фізичних осіб не перешкоджати здійсненню права на трансплантацію, забезпечувати його здійснення відповідно до законодавства (наприклад, вимагати від держави, від органів державної влади прийняття законодавства щодо можливості здійснення, реалізації права на трансплантацію), вона має право вимагати виконання конкретних обов'язків від зобов'язаних осіб (наприклад, така особа повинна мати реальне непорушне недекларативне право, забезпечене державою право вимоги виконання обов'язку від МОЗ розгляду у визначений нормативно-правовим актом строк клопотання щодо необхідності направлення громадянина України для лікування, в тому числі трансплантації, за кордон, здійснення оплати МОЗ лікування громадянина, в тому числі і трансплантації за кордоном в межах бюджетних асигнувань [404, с. 3];

2) право на здоров'я. Чинне законодавство не містить такого виокремленого права, як «право на здоров'я». Право на здоров'я також складається з низки особистих немайнових прав – права на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю (ст. 282 ЦК України), права на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України), права на медичну допомогу (ст. 284 ЦК України), права на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285 ЦК України), права на таємницю про стан здоров'я (ст. 286 ЦК України) тощо. Зміст права на здоров'я складають правомочності фізичної особи щодо володіння, користування та розпорядження своїм здоров'ям. Правомочності щодо володіння і користування своїм здоров'ям здійснюються практично завжди і проявляються в особливих ситуаціях і в разі порушення здоров'я. Так, відзначають вчені М. Тіхонової та М. Кривородько з посиланням на М. Малєїну «... громадянин має можливість звернутися до медичного закладу і укласти з ним договір на надання медичної допомоги. Громадянин стає володарем відносних суб'єктивних прав (на кваліфіковану медичну допомогу, вибір лікаря, інформацію про стан здоров'я, проведення консилиуму та ін.), що конкретизують зміст права на здоров'я і визначають його межі» [214, с. 22]. Трансплантація, як від живого, так і від померлого донора,

належить до правомочностей користування та розпорядження власним здоров'ям фізичної особи, яка потребує донора або фізичної особи, яка виступає донором. Адже донорство може призвести до несприятливих наслідків як фізичної особи, яка потребує донора (наприклад, пересадка нирки від неповністю сумісного донора), так і в особи, яка виступила донором – подальше життя з однією ниркою, або подання згоди на посмертне донорство [404, с. 3-4].

Разом з тим, незважаючи на величезну кількість як національних, так і міжнародних джерел правового регулювання трансплантації людських органів, залишається масив неоднозначних та нерегульованих питань. Як зазначає С. Стеценко, «...на сьогоднішній день законодавством регулюється в основному діяльність, пов'язана з трансплантацією органів, і не враховуються особливості трансплантації тканин і клітин. Крім того, відсутні комплексні механізми забезпечення належної якості трансплантаційної допомоги, належного контролю за застосуванням трансплантації як органів, так і тканин та клітин» [386, с. 384]. Разом з тим, вказує Я. Брич, у нас відсутні чіткі критерії однакового відбору донорів і реципієнтів, забезпечення їх постопераційного статусу, особливо, коли це пов'язано із втратою ними працездатності. Також неефективною є міжнародна співпраця на цій ниві, оскільки відсутні тісні зв'язки з провідними центрами трансплантації Європи [47, с. 43].

На сьогоднішній день існують кілька варіантів класифікації видів трансплантації. Так, наприклад, Н. Гашина та О. Зайцева розділяють кілька видів трансплантації в залежності від основи:

- 1) за типом донорів: трансплантація *ex vivo* - трансплантат береться з живого донора; трансплантація *ex mortuo* - трансплантат береться з померлої особи;
- 2) за типом трансплантатів: трансплантація органів (або складних органів: серце-легеня); трансплантація тканин та кліткових культур;
- 3) за типом об'єктів: трансплантація регенеративних об'єктів (кров, кістковий мозок, репродуктивні тканини); трансплантація негенеративних об'єктів (парні – легені, нирки; одиночні – печінка, серце);

4) відповідно до класифікації видів різних трансплантатів: аутотрансплантація (аутологічна трансплантація) – донором і реципієнтом виступає одна і та сама особа (наприклад, при сильних опіках пацієнтам пересаджують власну шкіру з невражених ділянок на пошкоджені); ізотрансплантація – пересаджується орган або тканина, взяті з організмів, генетично повністю (монозиготні близнюки) або в більшій ступені ідентичні (кровні рідні особи) (це єдиний можливий спосіб пересадки *ex vivo* (виключення – кістковий мозок, його можна пересаджувати і за відсутності генетичної зв'язку від живого донора); алотрансплантація (гомотрансплантація) - донором та реципієнтом є органи одного виду; ксенотрансплантація (гетеротрансплантація) – пересадка органів від донора іншого виду, наприклад трансплантація органів та тканин тваринних людей [77, с. 48].

В той же час, сучасна медична практика віддає перевагу у більшості випадків здійснювати вилучення органів або тканин у трупа, ніж в живого донора. На сьогоднішній день абсолютна більшість усіх операцій з трансплантацією складають пересадки трупних органів. Необхідність і обґрунтованість вилучення органів або тканин у трупа викликають наступні обставини: це єдина можливість отримати непарний орган; навіть при виборі парного або регенеративного трансплантата в живому донорі неможливо повністю виключити ризик для його життя та здоров'я.

Для того, щоб вилучення та пересадка органу та (або) тканини з трупа були правомірними, необхідне здійсненням юридичних та медичних умов проведення цих операцій. Чинні правові норми, передбачають наступні юридичні умови вилучення та трансплантації органів або тканин у трупа: 1) смерть донора повинна бути встановлена у визначеному порядку; 2) наявність дозволів головного лікаря установи охорони здоров'я на вилучення органу та тканин у трупа; 3) потрібно заручитися волевиявленням сторін при проведенні цих операцій [77, с. 49].

При цьому, з точки зору біоетики, саме встановлення смерті донора. Констатація смерті – необхідна підготовка вилучення органів. На сьогодні, під

впливом цілей та завдань трансплантології формується поняття «смерть мозку». При цьому, серед спеціалістів його трактовка є неоднозначною, але враховуючи досвід більшості країн світу, смертю мозку вважається загибель всього мозку (з корою, напівкулями та відділами, включаючи ствол). Смерть мозку – це ятрогенне захворювання, так як розвивається завдяки втручанню медичного персоналу в природний процес смерті. Хоча критерій смерті мозку прийнятий у медицині, його вдосконалення в суспільному знанні пов'язані з суперечливістю традиційного уявлення людей про серце, як основи життєдіяльності людини [460, с. 49].

Концепція смерті мозку – це ретельний розгляд поняття легітимності нової концепції смерті. За поняттям легітимності стоїть проблема соціокультурного і правового статусу смерті. Ідея методологічно коректної дефініції смерті повинна відповідати певним умовам, фундаментальним підставам. Ю.Сергєєв та С. Поспелова, посиляючись на польського дослідника М. Віхровські виділяють дві підстави: 1) культурне узгодження дефініції смерті; 2) незворотність смерті. Отже, культура неминуче накладає відбиток на теоретичне осмислення концепції смерті мозку. Як пише М. Віхровські, відзначають вчені, питання «чому є мертво тіло людини?», повинне бути узгоджене з прийнятими в даній культурі переконаннями, які не носять характеру локальних забобонів, але глибоко вкорінені в менталітеті. Проблема смерті мозку артикулює проблему можливого ціннісного конфлікту як при освоєнні нових технологій, так і при розширенні теоретичного знання медицини. Конфлікт новації і традиції може приймати дві крайні форми: 1) консервативну, що припускає захист цінностей людської тілесності, насамперед її цілісності і природності (в тому числі підтримують «природну смерть» у відповідність з традиційними критеріями смерті і вимагає заборони будь-яких способів модифікації наприклад, з допомогою генної інженерії або шляхом пересадки органів і тканин людини (так звана екологія тілесності); 2) інноваційну, яка виявляється у вимозі зняття будь-яких форм заборони маніпуляцій з людським тілом, наприклад, заборон на клонування

людини, маніпуляцій з ембріонами, моральних і правових обмежень, пов'язаних з трансплантацією органів [358, с. 11].

З точки зору філософа і біоетика А. Іванюшкіна, «смерть людини – це неспостережний об'єкт. З позицій здорового глузду така людина жива, звідси первинне визначення стану хворого зі смертю мозку - «поза межна кома». Смерть мозку – це таке клінічний стан, коли межа життя і смерті виявилася «стертою», воістину: людина «частково жива», «частково мертва». По-друге, смерть людини тут є артефактом, тобто ятрогенним станом, що зберігається, поки проводиться реанімація. По-третє, трактування цього факту залежить від соціального контексту [164, с. 5].

Умовою етично бездоганного встановлення діагнозу смерті мозку є дотримання принаймні трьох умов або етичних принципів:

1) принцип єдиного підходу: однаковий підхід до діагностики незалежно від того, чи стане пацієнт потенційним донором;

2) принцип колегіальності: обов'язкова участь в діагностиці декількох лікарів (мінімум – троє) – це дозволяє значно зменшити ризик передчасної діагностики та ймовірність зловживань;

3) принцип організаційної та фінансової незалежності бригад, що беруть участь в трансплантації. Перша бригада – тільки констатує «смерть мозку», друга - тільки проводить вилучення органів і третя – бригада трансплантологів здійснює пересадку органів. Фінансування цих бригад здійснюється по паралельних джерел, що ніколи не пересікаються. Неприпустимо, щоб в трансплантології, заохочували лікарів в залежності від кількості пацієнтів з діагнозом смерть мозку. Всі учасники процедури повинні чітко усвідомлювати, що до моменту констатації смерті головного мозку донора ніхто з передбачуваної пари «донор-реципієнт» не має переважного права на життя. Неприпустимо продовжувати життя одним пацієнтам за рахунок скорочення життя інших [37].

В рамках тематики нашого дослідження не можемо не відзначити, що саме інформована згода на донорство органів є важливим моментом у трансплантації.

В сучасній науці існують два шляхи вирішення цього етичного питання: «презумпція згоди» - передбачає, що кожна особа, котра не залишила прижиттєво письмової незгоди на використання органів її тіла для трансплантації, після її смерті може бути використана як донор для тих, хто цього потребує; «презумпція незгоди» на вилучення органів, тканин і анатомічного матеріалу – означає, що кожна дієздатна особа, котра досягнула 18-річного віку вправі написати інформативну згоду стати донором органів, тканин чи анатомічного матеріалу після її смерті [29, с. 48].

Разом з тим, відзначає Л. Бачинська, гостру дискусію протягом останніх років у наукових колах провокує можливість зміни сучасного українського законодавства щодо інформованої згоди щодо донорства від померлого. Відтак, сучасне законодавство України іде шляхом презумпції незгоди щодо можливості трансплантації органів або інших анатомічних матеріалів іншій людині. Сьогодні пропонується вказану презумпцію незгоди замінити на презумпцію згоди проведення трансплантації органів від мертвого донора, яка фактично надасть можливість збільшити кількість анатомічних матеріалів, які є необхідними для багатьох хворих в нашій державі [29, с. 48].

В той же час, не всі науковці поділяють думку щодо необхідності зміни законодавства, яке стосується презумпції згоди проведення трансплантації органів від мертвого донора. Вчені-біоетики вказують, що цю практику необхідно впроваджувати з обережністю. Інакше, зокрема, треба трактувати т.зв. передбачувану згоду, згідно з якою держава вважає потенційними донорами всіх за винятком тих, хто заявить про свою незгоду. Ця етична лінія є неприйнятною, оскільки в ній відсутнє чинне висловлення особистої волі [131, с. 591-592]. З етичною точки зору вважається неприйнятною «презумпція згоди», оскільки вважається, що особа повинна свідомо прижиттєво вільно висловити свою думку з приводу можливості потенційно стати донором. Фактично найкращим варіантом розв'язання цієї моральної проблеми було б впровадження дієвого інституту обов'язкового декларування волі кожної повнолітньої особи з питання розпорядження тілом після її смерті, вірно відзначає Л. Бачинська [29, с. 48].

Вітчизняний фахівець у галузі медичного права І. Сенюта, аналізуючи трансплантаційне законодавство також відзначає, що говорити про реформування ще зарано. Україна перебуває у непростих соціально-економічних умовах, спостерігається зростання кількості соціально незахищених верств населення, що може слугувати комерціалізації цієї сфери. А тіло людини та його частини як такі не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди, що чітко передбачено у ст. 21 Конвенції про права людини і біомедицину. Крім цього, ментально, психологічно український народ не готовий до радикальних кроків. Це має бути поетапна зважена державна програма, яка спрямовуватиметься, у тому числі, й на правопросвітництво, висвітлення позитивів цього методу лікування, що подекуди є єдиним способом врятування життя, зокрема дитини (ця проблема добре відома, зрозуміла лише людям, які зустрілись «обличчям» із хворобою, яку можна вилікувати саме завдяки трансплантації). Аналізувати зміни до «трансплантаційного» законодавства, зокрема, в аспекті трансформації презумпцій, ще не на часі, оскільки слід дочекатися проекту, що обов'язково має пройти фахове обговорення, у тому числі громадське [357].

Таким чином, як бачимо, рівень сучасного розвитку інституту трансплантології залежить в першу чергу від толерантності самого суспільства щодо концепції смерті мозку. Власне унормування концепції смерті в тій чи іншій державі й зумовлює рівень реалізації права людини на трансплантацію органів і тканин.

Щодо реформування чинного законодавства у галузі трансплантології, як одного з ключових проблем біоетики, в першу чергу слід враховувати моральні засади (при цьому, на сьогодні мораль в своєму розвитку навіть трохи випереджає розвиток міжнародного права, хоча на міжнародному рівні виокремилися прогресивні засади правового регулювання процесів трансплантації). Отже, під час розробки як норм міжнародного так і національного права щодо трансплантології слід брати за основу існуючі моральні принципи. При цьому, не можна забувати й про те, що необхідним

фактором є й винесення ряду питань на громадські обговорення, а також їх обговорення на науково-практичних конференціях не лише медиків та юристів але й богословів та філософів.

4.2.3 Конституційне право на життя та репродуктивні права людини та громадянина.

Актуальність предмету дослідження даного структурного елементу дисертації зумовлена тим, що відповідно до швидкого розвитку медичних технологій постає проблема у визначенні ролі репродуктивних прав, які входять до соматичних прав. В міжнародно-правових документах, в яких закріплені основні принципи розвитку біомедицини, значна увага приділена питанням правового регулювання соматичних прав людини. Соматичні права стають все частіше об'єктом вивчення в правовій науці, адже виокремлення даних прав в окрему категорію є логічним процесом, який виникає у результаті розвитку суб'єктивних прав особи.

Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які займались вивченням окремих аспектів репродуктивних прав варто згадати О. Власову, Е. Перевозчикову, Г. Романовського, О. Пунда, С. Булецу, Л. Красицьку, П. Рабіновича, О. Баллаєва та ін. Проте, зазвичай репродуктивні права розглядаються науковцями або в контексті права на життя, або в контексті права на здоров'я, або в значенні загального конституційного права.

Сучасна концепція репродуктивних прав, відзначає Д. Рашидханова, включає в себе право подружніх пар і окремих осіб на досягнення максимально високого рівня репродуктивного здоров'я, право вільно і відповідально приймати рішення щодо відтворення потомства без будь-якої дискримінації, примусу і насильства, розташовувати для цього необхідною інформацією і мати доступ до найбільш ефективних і безпечних методів планування сім'ї і методів подолання безпліддя [334, с. 40].

Визначаючи юридичну природу репродуктивних прав, необхідно відзначити, що вони мають комплексний характер і включають в себе цілий ряд

особистих прав, які закріплені в міжнародно-правових документах про права і свободи людини, а також в Конституції. Так, саме безпосереднє відношення до репродуктивних прав має право кожної людини на життя, право на охорону здоров'я, фізичну недоторканність, недоторканність приватного життя, особисту, сімейну таємницю, а також право на охорону особистої гідності і принцип рівноправності чоловіки та жінки, вважає Є. Соловйов [369].

К. Віхтеріх стверджує, що формування парадигми сексуальних та репродуктивних прав виникло у відповідь на діяльність жіночих рухів по всьому світі, які боролись за свободу від чоловічого насилля щодо жіночого тіла, від патріархального контролю над їх сексуальністю з різноманітними проявами: від зґвалтування в шлюбі до сексуального насилля на війні, від принизливих традицій, на кшталт перевірки цноти та вагітності, до перед статевого відбору статі майбутньої дитини та вбивства немовлят-дівчат [355].

В ст.3 Конституції України закріплено: «людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». В той же час, на сьогоднішній день в Україні немає окремого нормативного акту, який би закріплював саме репродуктивні права. Ці права впливають зі змісту права особи на материнство (ст. 49 Сімейного кодексу України) та батьківство (ст. 50 Сімейного кодексу України). Серед науковців репродуктивні права прийнято поділяти на права позитивного характеру – право на штучне запліднення, та права негативного характеру – стерилізація, аборт. Дана класифікація характеризується наявністю позитивних та негативних аспектів свободи.

Позитивні права людини фіксують обов'язки держави, осіб та організацій надати громадянину ті або інші блага, здійснювати певні дії. Здійснення позитивних прав неможливе без наявності в держави достатніх ресурсів, їх конкретне наповнення прямо залежить від багатства країни і демократичності її політичної системи [167, с.67].

Сфера репродуктивної діяльності людини стосується її приватного життя, відзначають А. Дутко та М. Заболотна, невтручання в яке гарантується

Конституцією України, нормами міжнародно-правових актів. Зміст конституційного права на недоторканність особистого і сімейного життя дуже динамічний. Він постійно змінюється, а отже, з розвитком правовідносин, що виникають при здійсненні репродуктивних прав, до приватного життя людини, крім інших аспектів, слід відносити можливість вільно приймати рішення при здійсненні репродуктивної діяльності, реалізуючи таким чином право на свободу репродуктивного вибору. З огляду на це, вважають вчені, неприпустимою є відсутність в Україні власної концепції репродуктивних прав, яка враховувала б найперше інтереси держави і нації загалом і закріплювала б механізми конституційного захисту та реалізації репродуктивних прав [114, с. 83].

В той же час, вказують А. Дутко та М. Заболотна, існують поодинокі спроби тлумачення поняття репродуктивних особистих немайнових прав фізичних осіб у європейській правозастосовній практиці, де під ними розуміють право особи жіночої та чоловічої статі мати генетично рідну дитину, а для особи жіночої статі – також право самотійно виносити дитину (право завагітніти і бути вагітною) та право на фізіологічні пологи [114, с. 83]. Проте, зокрема, вчений Н. Тюхтій вважає, що подібне визначення є досить обмеженим – репродуктивні права мають набагато більше складових, наприклад, право на профілактику, лікування безпліддя, штучне запліднення, сурогатне материнство тощо [415, с. 71]. Незважаючи на відсутність чітких формулювань та принципових позицій у міжнародному законодавстві щодо реалізації репродуктивних прав, на яке першочергово орієнтуються держави при створенні національного права, деякі зарубіжні країни закріпили своє розуміння цих прав.

Цікавим з точки зору нашого дослідження є дисертаційна робота В. Чечерського. У дослідженні надано авторське визначення праву людини на репродукцію (відтворення) – це фундаментальне особисте немайнове право на вільне, добровільне, особисте прийняття рішення щодо здійснення репродуктивної функції, яке полягає у народженні чи відмові від народження генетично рідних дітей, їх кількості та інтервалів між їхніми народженнями, а також використання для досягнення цієї мети доступних репродуктивних

технологій. Вченим зазначено про взаємозв'язок вказаного права з іншими правами та констатовано, що його слід відмежовувати від інших ззовні подібних прав, а також таких узагальнюючих дефініцій, як «пов'язані із правом людини на репродукцію (відтворення) права», та «репродуктивні права». Пов'язані із правом людини на репродукцію (відтворення) права – це ті права, які безпосередньо покликані сприяти реалізації людиною її фундаментального права на репродукцію (відтворення), а репродуктивні права людини – це сукупність прав, якими володіє людина у репродуктивній сфері [452, с. 22].

В своїй роботі В. Чечерським наведено сучасні підходи до розуміння репродуктивних прав: перший, на думку вченого, ґрунтується на тому, що термін «репродуктивні права» носить умовний характер, який застосовується здебільшого в соціології та демографії, ніж у юриспруденції; другий напрям – на певному зв'язку між міжнародними джерелами та необхідністю реалізації ідеї, що висловлюється в цих джерелах, у вітчизняному законодавстві; третій напрям полягає у тому, що репродуктивні права мають свою особливу природу в основних правах та свободах людини. Констатовано, що при дослідженні права людини на репродукцію (відтворення) доречно застосовувати дефініцію «репродукція», а не подібну за значенням «прокреація», оскільки остання зводиться більше до біологічної суті розмноження, хоча цей процес є біосоціальним явищем. При відтворенні людини має місце: 1) репродукція біологічного – відтворення індивідів і відповідно відтворення біосфери; 2) репродукція соціального – відтворення особистості, соціальної структури й відповідних соціальних стосунків; 3) репродукція психологічного – відтворення свідомості, ментальності й механізмів. Розглянуто сучасне розуміння інстинкту, вродженої потреби, їх впливу на поведінку живої істоти та особливостей впливу на поведінку людини як біосоціальної істоти, у тому числі на репродуктивну поведінку. Дослідником аргументовано, що право на репродукцію (відтворення) є природним правом людини, оскільки зумовлене вродженою потребою у продовженні власного роду. Запропоновано розділяти фундаментальні права людини на ті, які закладені біологічною суттю людини, у тому числі які

обумовлено вродженими потребами, та ті, які визнаються базовими чи основними у суспільстві на конкретному етапі його розвитку. Перші незмінні, другі поступово еволюціонують [452, с. 23].

Визначаючи юридичну природу репродуктивних прав, А.Дутко та М. Заболотна вважають, що їх слід трактувати як різновид так званих особистісних прав, які є підвидом особистих прав людини. На думку вчених ці права мають комплексний характер і охоплюють цілу низку особистих прав, які закріплені в міжнародно-правових документах про права і свободи людини, в законах та інших правових актах. До норм, які формують основні умови реалізації репродуктивних прав, можна віднести статті 27 – 29 Конституції України, що закріплюють право на життя, на повагу до гідності, на свободу та особисту недоторканність, 86 статтю 24 Конституції України, котра проголошує принцип рівноправності, та інші [114, с. 84].

На міжнародному рівні, пише Т. Длугопольська питання репродуктивних прав мало досліджене, хоча проблемі їх легального визначення надається суттєве значення. Поняття репродуктивних прав, вважає вчена, вперше було закріплено в п. 7.2 Програми дій Міжнародної конференції по народонаселенню та розвитку (Каїр, 5–13 вересня 1994 р.) та набуло подальшого розвитку у п. 95 Платформи дій (Platform of Action), що була затверджена за результатами Четвертої Всесвітньої конференції по становищу жінок (Пекін, 4–15 вересня 1995 р.). В цьому акті зафіксовано, що репродуктивні права базуються на комплексі основоположних прав, а саме: усіх подружніх пар та окремих осіб вільно приймати відповідальне рішення відносно кількості своїх дітей, інтервалів між їхнім народженням, часом їх народження та необхідні для цього інформацію і засоби; на досягнення максимально високого рівня сексуального та репродуктивного здоров'я; приймати рішення з питань, що стосуються репродуктивної поведінки в умовах відсутності дискримінації, примушування до насильства; право на інформацію, доступ до безпечних, ефективних методів планування сім'ї та право доступу до відповідних послуг у сфері охорони здоров'я. Однак, пише дослідниця, у міжнародно-правових документах, що

стосуються прав людини і є базовими у цій сфері, зокрема Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод нічого не згадується про вищезазначені права [102, с. 104].

Слід відмітити, вказує Т. Длугопольська, що всі ці документи не дають чітких формулювань та дефініцій і не мають принципової позиції з даного питання. Вони не містять точних рекомендаційних положень державам для реалізації репродуктивних прав. Вони розглядають репродуктивні можливості у складі невід'ємних прав людини. В той же час, вірно відзначає Т. Длугопольська, що стосується міжнародної судової практики, то і тут немає чіткої позиції. Причина на думку вченої та сама: відсутність визначення репродуктивних прав як на міжнародному рівнях, так і в національному законодавстві багатьох країн. У вирішенні таких специфічних питань Європейський суд з прав людини надає свободу вибору для врегулювання таких питань окремим державам, сторони яких звернулись до міжнародної установи. Проте існують окремі спроби тлумачення поняття «репродуктивні особисті немайнові права фізичних осіб». У європейській правозастосовній практиці під ними розуміють право особи жіночої та чоловічої статі мати генетично рідну дитину, а для особи жіночої статі до репродуктивних прав також відносять право самостійно виносити дитину (право завагітніти і бути вагітною) та право на фізіологічні пологи. В той же час, на думку вченої, із таким визначенням важко погодитися, оскільки воно є надто вузьким, бо не відображає всіх його складових [102, с. 105].

До системи репродуктивних прав, вважає вищезитована вчена, слід було б віднести: право на репродуктивний вибір; право на репродуктивне здоров'я; право жінки на штучне переривання вагітності; право на штучне запліднення та перенесення зародку в організм жінки; право на донорство та збереження репродуктивних клітин; право на застосування методу сурогатного материнства; право на стерилізацію; право на використання контрацепції; право на профілактику і лікування безпліддя; право на інформацію про репродуктивні

права; право на конфіденційність інформації щодо реалізації репродуктивних прав; право на захист репродуктивних прав [102, с. 107].

Проблема репродуктивних прав або окремих репродуктивних можливостей досить багато обговорювалася саме в цивілістичній науці. Так, питання правового регулювання народжуваності піднімалися ще за радянських часів М. Малєїною. Проте в своїх роботах вчена не застосовує термін «репродуктивні права». Наприклад, у дослідженні «Людина і медицина в сучасному праві» вона використовує термін «регулювання репродуктивної діяльності». Саме через таке поняття розглядаються такі права, як право на штучне переривання вагітності, штучне запліднення, медичну допомогу при безплідді та ін. [215]. Тобто, репродуктивні права як самостійна категорія особистих прав фізичної особи, вказує Е. Мухамедова не визнавалася, оскільки мова йшла більшою мірою про методи державного впливу на одну із сфер людської діяльності [243, с. 138].

На думку Р. Стефанчука тлумачення репродуктивних прав виключно як складової права на життя, що сприйняв ЦК України, є неприпустимим, оскільки право на життя має свою чітко визначену структуру. Дані права відмежовуються за об'єктом. Так, якщо об'єктом права на життя є особисте немайнове благо – життя особи носія цього права, то об'єктом репродуктивних прав є здійснення репродуктивної функції, що спрямоване на зачаття життя інших осіб. Розуміння репродуктивних прав виключно як складової права на охорону здоров'я також вважається вченим доволі вузьким розумінням, оскільки даним правам властива і низка позитивних повноважень. Репродуктивні права повинні розглядатись як система відокремлених особистих немайнових прав фізичних осіб, що забезпечують їх природне існування та спрямовані на здійснення репродуктивної функції фізичних осіб [383, с. 348-349].

Репродуктивні права за твердженням Е. Мухамедової слід розуміти як права, що пов'язані із відтворенням людини, спрямовані на досягнення стану повного фізичного, психічного і соціального благополуччя у сфері здійснення репродуктивних можливостей (репродуктивного здоров'я) шляхом вільного

вирішення питань дітородіння і планування сім'ї, та полягають у можливості вільного здійснення жінкою штучного переривання вагітності, здійснення за бажанням жінки або чоловіка стерилізації, застосування допоміжних репродуктивних технологій лише за медичними показаннями, а також характеризуються властивостями особистого немайнового права фізичної особи на здоров'я, у складі якого вони передбачаються, або невід'ємним елементом якого виступають [243, с. 140].

В той же час, не можна не відмітити, що концепція репродуктивних прав людини базується, в першу чергу, на праві людини на життя. З розвитком науково-технічного прогресу в біології та медицині, пише Б. Островська, його зміст розширюється, що спонукає до трансформації уявлення про право на життя, не лише як головного фундаментального права людини, а й як комплексу прав, які стосуються життя людини (прямо пов'язані з фізичним існуванням людини як біологічної істоти) крізь призму біоетики та міжнародного права. Як наслідок ставляться питання захисту геному людини від протиправних втручань, захисту права на життя на пренатальній стадії розвитку людини, порушення принципу інформованої згоди у питаннях донорства і трансплантації, захисту від недобровільного біомедичного втручання в організм людини тощо. Право на життя як фундаментальне природне право людини нерозривно пов'язане з поняттям гідності людини (human dignity) та пронизує усі напрями досліджень у біомедицині, в яких ставиться питання моральної допустимості їх застосування стосовно людини [277, с. 332].

О. Пунда наповнює зміст права на життя двома групами прав. При цьому, до першої групи прав, які він називає репродуктивними, належать право на штучне переривання вагітності, право на стерилізацію, право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки [167, с.96]. В рамках тематики нашого дослідження вважаємо за необхідне розглянути ці права детальніше.

Право на штучне запліднення слід розглядати відповідно до суб'єктів, з одного боку, як право на сурогатне материнство, тобто це право чоловіка та

жінки надане третій особі (сурогатній матері) для виношування та народження дитини та з іншого, як власне право самої жінки, за допомогою допоміжних репродуктивних технологій зачати та виносити здорову дитину. Допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ) – методики лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах *in vitro*¹ [319].

В Україні правове регулювання права на штучне запліднення за допомогою допоміжних репродуктивних технологій визначено в Цивільному кодексі, Сімейному кодексі, Наказі МОЗ №787 «Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні», Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

На сьогодні чинним законодавством України особі надаються ряд новітніх біомедичних прав. Так, відповідно до ст. 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я дозволяється застосування штучного запліднення та імплантації ембріона – згідно з умовами та порядком, встановленими МОЗ України, за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умов наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці. Реалізація права на штучне запліднення та донорство статевих клітин визначена наказом МОЗ України від 9 вересня 2013 року № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [319]. У документі йде мова про застосування таких репродуктивних технологій, як запліднення *in vitro*, внутрішньоматкова інсемінація, донація гамет та ембріонів, сурогатне (замінне) материнство.

¹ Статистика свідчить, що неплідність трапляється у 15–20% усіх подружніх пар. При цьому у 55–65% випадків неплідною є жінка, у 45–55% — чоловік, а здебільшого — чоловік і жінка одночасно. У світі щороку з'являється близько 10 млн нових неплідних шлюбних пар. За даними Міністерства охорони здоров'я України, на сьогодні в нашій країні близько 1 млн. подружніх пар страждають на непліддя. Рідко згадується, що у 75–80% випадків причиною виникнення непліддя у жінок є аборти, використання засобів контрацепції, а у 15–25% — запальні процеси статевих органів.

Ч. 7 ст. 281 ЦК України встановлює норму, згідно з якою повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. А ч. 1 ст. 290 ЦК України дозволяє повнолітній дієздатній фізичній особі бути донором крові, її компонентів, а також органів, інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин.

Однією із найбільш поширених біоетичних проблем, відзначає Б. Островська, є саме співвідношення репродуктивних прав людини з правом на життя при застосуванні різних методів допоміжних репродуктивних технологій (гомологічного та гетерологічного запліднення *in vivo*, *in vitro*). Зазвичай, вказує вчена, штучне запліднення (зокрема *in vitro*), що має на меті допоміжну функцію у репродукції людини, супроводжується великим відсотком смертності ембріонів (з огляду на їх природну загибель та навмисне знищення), порівняно з кількістю тих, яким дадуть шанс на життя. Технологія передбачає створення завідомо більшої кількості ембріонів з метою подальшої їх селекції (відбору) як на преімплантаційній стадії (коли непотрібні заморожені ембріони використовують для дослідів як біоматеріал або знищують), так і на постімплантаційній (що надалі закінчується редукцією «зайвих» ембріонів – здійсненням селективного абортів). У зв'язку з цим на рівні міжнародного права порушується питання правового статусу ембріонів та гамет людини з огляду на їх знищення (селекції та редукції), при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій. Відсутність єдиного міжнародно-правового акта щодо регулювання застосування ДРТ, також підкреслює цитована нами науковиця, викликає розбіжності правового статусу ембріона людини з огляду на різне національне законодавство країн, зокрема і проблеми, пов'язані із сурогатним материнством. Ця нагальна проблема також тісно переплітається із проблемою штучного переривання вагітності. Наразі у міжнародному праві виникла гостра потреба прийняття уніфікованого акта для захисту життя людини на пренатальній стадії її розвитку [277, с. 335].

На сьогоднішній день, вказує А. Головащук, у світі існує велика кількість видів ДРТ, що застосовуються при лікуванні безпліддя. Аналізуючи зміст Наказу МОЗ № 771, відзначає вчений, можна зробити висновок, що в Україні застосовуються наступні різновиди допоміжних репродуктивних технологій:

- запліднення *in vitro* – спосіб лікування безпліддя, при якому запліднення яйцеклітини здійснюється поза організмом жінки. Також має назву екстракорпоральне запліднення, або штучне запліднення;

- внутрішньоматкова інсемінація – одна з форм лікування безпліддя і може бути проведена шляхом введення підготовлених сперміїв у порожнину матки;

- донація гамет або ембріонів – процедура, за якою донори за письмово оформленою, добровільною згодою надають свої статеві клітини – гамети (сперму, ооцити) або ембріони для використання в інших осіб у лікуванні безпліддя;

- сурогатне материнство – один із видів лікування безпліддя. Однак нормами чинного законодавства України не визначено поняття сурогатного материнства, воно існує лише в суспільних відносинах, пов'язаних із сучасними репродуктивними технологіями;

- метод ІКСІ (від міжнародної назви методу ICSI – Intracytoplasmic Sperm Injection);

- методика ІМСІ (від міжнародної назви IMSI – Intracytoplasmic Magnificant Sperm Injection);

- метод МЕЗА (від міжнародної назви MESA – Microsurgical epididymal Sperm Aspiration);

- метод ПЕЗА (від міжнародної назви PESA – Percutaneus Sperm Aspiration);

- метод ТЕЗА (від міжнародної назви TESA – Testicular Sperm Aspiration);

- метод ТЕЗЕ (від міжнародної назви TESE – Testicular Sperm Extraction);

- перенесення гамет, зигот або ембріонів до фаллопієвої труби (ГІФТ, ЗІФТ і ЕІФТ) та інші [82, с. 190].

Разом з тим, на сьогодні не всі вчені поділяють необхідність застосування ДРТ. Так, зокрема, на думку Г. Терешкевич, альтернативою допоміжних репродуктивних технологій є НаПроТехнології (Natural Procreation Technologies), що базуються на встановленні причин безпліддя та корекції розладів природних процесів, які спричиняють неплідність в організмі чоловіка та жінки, і спрямовані на зачаття і виношування дитини, що передбачає сучасне медикаментозне та хірургічне лікування. Окрім того, НаПроТехнології дають змогу подолати проблему звичних викиднів і передчасних пологів в тих випадках, коли при стандартному підході виявити такі порушення неможливо. З їх допомогою можлива рання діагностика та лікування різноманітних гінекологічних розладів: передменструального синдрому, рецидивуючих кіст яєчників, маткових кровотеч, а також післяпологових депресій. Вони дають змогу детально визначити дату зачаття дитини, що дуже важливо для планування обстежень під час вагітності і передбачення дати пологів. Цей новий напрям у репродуктивній технології був започаткований у 90-х роках ХХ ст. Т. Гілджерсом (США), професором Крейгтонського університету, директором Інституту із вивчення репродукції людини імені Папи Павла VI, який один з небагатьох лікарів і вчених у світі розпочав у 1970-х роках наукове дослідження природного циклу жінки. В основі лікування жіночого безпліддя лежить модель Крейгтона — популярний у США метод спостереження за циклом жіночої плідності, що дозволяє об'єктивно оцінити гормональні зміни протягом циклу. Клініки НаПроТехнологій також функціонують в Ірландії, Англії, Франції, Німеччині, Словаччині, Польщі [400, с. 24].

Разом з тим, не можемо не відзначити того факту, що впровадження нових правових понять та інститутів зазвичай стикається із проблемами правового регулювання даних питань та наявності законодавчих прогалин у цих сферах. Ціла низка питань є неврегульованою й у чинному законодавстві України, щодо застосування ДРТ. Так, зокрема, на сьогодні відсутнє правове визначення ряду важливих понять, серед яких: «безпліддя», «ембріон», «сурогатне материнство», «генетичні батьки», тощо. Не встановлено граничного віку осіб, щодо яких

можуть бути проведені ДРТ (допускається щодо осіб, які досягли 18 років, однак відсутня верхня вікова межа, після досягнення якої ДРТ не застосовуватиметься). Не визначено чіткого правового статусу ембріона та кріоембріона та відсутня процедура та чіткий порядок дій з вирішення подальшої долі кріоембріонів у випадку смерті особи, що залишила свої заморожені клітини чи у разі розлучення осіб, яким належав ембріон [76]. Крім того, виникає ряд питань з приводу сурогатного материнства. Зокрема, законодавчо не врегульованою залишається проблема, коли сурогатна матір народжує дитину з певними вадами здоров'я, а також у випадку якщо біологічні батьки помирають до народження дитини.

Наступним правом, яке варто розглянути це *право людини на стерилізацію*.

Одним з репродуктивних прав людини слід вважати право на добровільну стерилізацію. Незважаючи на те, що стаття 281 ЦК України закріплює можливість стерилізації людини у якості одного з елементів права на життя, на нашу думку, таке право відноситься саме до репродуктивних. Адже хірургічна стерилізація передбачає незворотнє позбавлення здатності організму людини до репродукції, тобто до відтворення собі подібних [51].

Відповідно до статті 49 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» застосування методів стерилізації може здійснюватися за бажанням повнолітнього пацієнта в закладах охорони здоров'я за медичними показаннями, що встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 6 липня 1994 р. № 121 «Про застосування методів стерилізації громадян», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 10 серпня 1994 р. за № 187/396, затверджено «Перелік медичних показань для проведення хірургічної стерилізації жінок» та «Перелік медичних показань для проведення хірургічної стерилізації чоловіків».

Аналізуючи дані документи можна стверджувати, що тут йде мова про добровільну згоду тільки тієї особи, щодо якої проводиться стерилізація. Проте, зважаючи на той факт, що в більшості країн безпліддя є підставою для розірвання

шлюбу, законодавець повинен враховувати позицію не тільки жінки чи чоловіка, яким проводиться процедура стерилізації, але й інтереси іншого з подружжя.

При аналізі медичної стерилізації слід погодитись із тезою про те, що відмова від репродукції зачіпає не тільки права особи, яка надала згоду на медичне втручання, але й права її дружини (чоловіка). Неможливість до зачаття визнається багатьма країнами світу однією з підстав для розірвання шлюбу. Не виключенням є й Україна. Зокрема у ч. 2 ст. 49 та ч. 2 ст. 50 СК України йдеться про те, що небажання чоловіка (дружини) мати дитину або нездатність його (її) до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Водночас ст. 49 Основ вимагає згоду на стерилізацію лише в особи, яка має бажання здійснити таке оперативне втручання. Розголошення намірів такої особи лікарем має кваліфікуватись як розголошення лікарської таємниці (ст. 40 Основ) та матиме відповідні негативні правові наслідки [51].

Європейський суд з прав людини зазначає, що «адекватність медичної допомоги» залишається одним з найбільш складних показників, а тому Європейський суд зберігає достатню гнучкість при встановленні необхідного стандарту медичної допомоги, визначаючи його у кожній конкретній справі [308]. Так, однією з резонансних справ є справа У справі *V.C. v. Словаччина* жінку ромської національності стерилізували під час перебування у державній лікарні. В медичних записах міститься згода про проведення процедури хірургічної стерилізації засвідчена її підписом. Однак, заявниця стверджувала, що під час підписання даної згоди не зрозуміла значення самого терміну «стерилізація». Міжнародними стандартами, як правило, встановлено, що «стерилізація» може здійснюватися тільки за умови отримання попередньої обґрунтованої згоди, за винятком виключних надзвичайних ситуацій. У випадку заявника не було необхідності такого невідкладного медичного втручання, без якого настав би неминучий ризик нанесення непоправної шкоди її життю.

З цього випливає, що прохання медичного персоналу надати згоду на проведення стерилізації під час пологів не дозволили їй прийняти рішення згідно своєї власної вільної волі. Патерналістська манера співробітників лікарні, не

залишила заявнику вибору, окрім як погодитися. Дана поведінка призвела до порушення статті 3 Конвенції прав людини до якої апелювала заявниця. Адже згідно даної статті «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

Саме тому ми вважаємо, по-перше, питання про проведення хірургічної стерилізації повинно розглядатись не під час переймів, як відбулось у даному конкретному випадку, а до чи після пологів, оскільки жінка в стані пологів не може адекватно сприймати інформацію та приймати такі важливі рішення. Якщо це рішення приймається після пологів то лікар повинен впевнитись, що пацієнтка психологічно здорова. По-друге, згоду на проведення хірургічної стерилізації подружжя повинно підписувати разом. Хоч дана процедура і впливає з права людини на розпорядження власним тілом, однак при наявності шлюбу посилаючись на ч. 2 ст. 54 СК України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. У випадку якщо таке рішення дружина прийняла одноособово, вона повинна вважатися такою, що здійснила протиправну поведінку.

Не можемо залишити поза увагою питання стерилізації трансгендерів. Так, останні кілька десятиліть біологи, антропологи, психологи та соціологи почали інтенсивно вивчати як питання сексуальної орієнтації, так і питання гендерної ідентичності. Особи, які мають так звану «нетрадиційну» сексуальну орієнтацію, та ті, хто ідентифікує себе зі статтю іншою, ніж отримана при народженні, вимагають захисту своїх прав. Якщо для перших ця правозахисна проблематика переважно лежить в площині недискримінації і створення конструкцій одностатевого партнерства, то перед другими стоїть ціла низка перешкод, які пов'язані з фізичним існуванням особи і її фундаментальними правами і свободами [118].

Відзначимо, на сьогодні 14 держав у Європі вимагають стерилізації у якості передумови для визнання гендеру. В той же час, примусова стерилізація є порушенням статті 3 Конвенції з прав людини ООН, яка захищає принципи гідності, особистої автономії та недискримінації. Спеціальний доповідач ООН з

питання про тортури та інші жорстокі, негуманні або принизливі види поводження і покарання закликав усі держави «законодавчо заборонити примусову або вимушену стерилізацію за будь-яких обставин і забезпечити особливий захист осіб, що належать до маргінальних груп», явним чином згадавши трансгендерних людей [502].

В той же час, підтримуємо твердження про те, що на рівні Європейського Союзу практично не приділяють уваги питанням, пов'язаним із можливістю транссексуальних осіб створювати сім'ю, виступати батьками дітей тощо (докладніше про це – див. [118]). Одна з ремарок з цього приводу міститься у Резолюції Європейського парламенту «Про ситуацію щодо фундаментальних прав у Європейському Союзі» - в ній депутати висловлюють жаль з приводу того факту, що в законодавство про правове визнання транссексуалів 14 держав-членів все ще включається обов'язкова вимога про стерилізацію і закликають держав-членів переглянути ці положення, щоб вони повністю поважали право трансгендерів на гідність, тілесну недоторканість та сім'ю [483]. Так, зокрема, практика ЄСПЛ, навпаки, багата випадками, коли заявники наполягали, що їх право на створення сім'ї було порушене. ЄСПЛ у 1998 році виніс рішення про те, що особа, яка змінила стать, може одружитися з особою зі статтю, протилежною гендеру, отриманому транссексуалом. Однак у 2002 році Суд відхилив попередню судову практику та заявив, що транссексуали, які перенесли операцію, не позбавлені права одружуватись, оскільки відповідно до закону вони залишаються здатними до укладення шлюбу з людиною їх колишньої протилежної статі [481].

В Україні, особа, яка змінила стать, мала пройти обов'язкову процедуру стерилізації. Чинний Порядок гендерної корекції містить зміни, внесені на виконання Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року. Відповідно до цього Порядку, показання до здійснення гендерної корекції поділяються на дві групи: медико-біологічні (є психічний і поведінковий розлад «транссексуалізм» за Міжнародною класифікацією хвороб десятого перегляду); соціально-психологічні (дискомфорт або дистрес, що

обумовлені розбіжністю між статевою ідентичністю індивідуума і статтю, встановленою йому при народженні) [249].

Наразі процедура зміни статі проходить у три етапи. На першому з них особа звертається до сімейного лікаря, який направляє її до профільного спеціаліста (психіатра). На другому етапі останній встановлює діагноз, а також з'ясовує наскільки особа потребує психологічної, ендокринологічної та хірургічної допомоги. Третій етап є не обов'язковим і передбачає потенційний перегляд діагнозу. На відміну від попередніх Порядків, чинний встановлює термін спостереження за пацієнтом не менше ніж у два роки. Відповідно до чинного порядку, хірургічне втручання не є обов'язковим. Тим не менш, лише його проведення є підставою для отримання особою медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності (підставою для правового визнання). Після отримання такої довідки особа має звернутись до органів РАЦСу для внесення зміни до актового запису про народження. Відтак, на підставі нового актового запису та медичної довідки особа має можливість отримати паспорт, який би відповідав її новій статі. Після цього відбувається зміна всіх решти документів – індивідуального податкового номеру, документів про освіту, посвідчення водія тощо. Наразі процедура обов'язкової стерилізації законодавством не передбачена [118].

Ще одне питання, яке стосується тематики нашого дослідження – примусова стерилізація, як кримінальне покарання. В липні 2019 року профільний Комітет Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності рекомендував парламенту прийняти законопроекти № 6607 «Про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження Єдиного реєстру осіб засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього)» [315]. Цим законопроектом було передбачено застосування хімічної кастрації в якості заходу медичного характеру на підставі добровільного звернення засудженого за злочини.

Призначатися хімічна кастрація мала за рішенням суду і за наявності відповідного висновку судово-психіатричної та судово-медичної експертиз, як заміна невідбутому покаранню у вигляді позбавлення волі [407, с. 478].

Незважаючи на певні зауваження до цього законопроекту, він є доробком фахівців і базується на ґрунтовних дослідженнях, вірно стверджує Л. Токар [407, с. 478]. На голосування також було винесено законопроект № 6449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості», яким було передбачено застосування примусової хімічної кастрації як виду кримінального покарання» [316]. Незважаючи на відсутність комплексного підходу щодо вдосконалення законодавства у сфері протидії сексуальним зловживанням щодо дітей [60] та необґрунтованість позиції, саме цей законопроект був взятий за основу і прийнятий Верховною Радою України, і в подальшому заветований Президентом [407, с. 478].

Розглянемо основні норми права з цього приводу:

- Конституція України прямо забороняє будь-які дії, які можуть бути принизливими та трактуватись як медичні дослідження (стаття 28): Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням»;

- Конвенція про захист прав людини, яка є і частиною нашого законодавства, також у статті 3 встановлює що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню;

- ч. 3 ст. 58 нашого Кримінального кодексу: «Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність»;

- Пояснювальна записка до Римського статуту, який Україна підписала, але не ратифікувала: «Вони (злочини проти людяності, до яких віднесено і

примусову стерилізацію) не є ізольованими чи одиничними випадками, а є частиною або однієї урядової політики (хоча винні не повинні ідентифікувати себе з цією політикою), або широкого розповсюдження звірства, яке замовчується чи виправдовується урядом чи де-факто владою».

Тобто право каже однозначно що особа не може бути піддана примусовій стерилізації за жодних обставин, навіть якщо таку стерилізацію запроваджує уряд як офіційне покарання [381].

З урахуванням наведеного цілком поділяємо думку О. Дроздової про те, що парламент прийняв закон, який зобов'язує примусово каструвати всіх, хто був засуджений за ч.4 ст.152 КК, у тому числі здорових людей. Процедура примусової кастрації здорових людей не передбачена законодавством жодної країни світу. Адже в такому форматі хімічна кастрація стає покаранням, а не лікуванням, що суперечить всім нормам і практикам міжнародного права [110].

Наступним правом негативного характеру є *право на штучне переривання вагітності (аборт)*. На думку Г. Романовського, питання щодо надання можливості кожній жінці зробити аборт є настільки важливим, що іноді, відповідно до вирішення його державою, оцінюють ступінь демократичності суспільства. Як зазначає Б. Тобес: «...проблема абортів у правозахисному контексті дуже суперечлива. З одного боку, виникає питання, у якій мірі ненароджена дитина має право на життя. З іншого — необхідно зрозуміти, чи має право мати сама розпоряджатися своїм тілом і чи має вона внаслідок цього право на фізичну недоторканість та на особисте життя. Унаслідок такої невизначеності дуже важко урівноважити права ненародженої дитини і матері, зробити вибір між ними...» [343].

Складність правового регулювання так званої репродуктивної групи елементів права, відзначає А. Куліш та В. Бойко, полягає у необхідності враховувати інтереси як фізичних осіб, які здійснюють ці права, так і ще ненародженої людини (ембріона, плода). Законодавство не містить чітко сформульованої позиції щодо часу виникнення права на життя та його припинення. Проблема часових меж життя залишається винятково актуальною.

Юридична невизначеність у цій галузі властива не лише вітчизняній правовій системі. У зв'язку з абортами і у європейській правовій науці існують різноманітні точки зору щодо того, чи порушують дозволи на штучне переривання вагітності встановлену рівновагу між законними інтересами вагітної та законною необхідністю захисту зародка людини [197, с. 35].

Важливим елементом, який варто було б розглянути, це термінологічний аспект щодо вживання поняття «аборт» та «право на штучне переривання вагітності». Часто ці два поняття ототожнюються, проте, відповідно до загальноприйнятого уявлення, аборт – це «переривання вагітності до того часу, коли зародок або плід був би здатний вижити поза маткою» [22, с. 239]. Аборт може відбутися поза волею матері, мимоволі, з різних причин: захворювання, недорозвинення статевих органів тощо. Такий аборт частіше називають викиднем. Аборт може бути штучним, коли плід навмисно видаляється з матки матері. У цьому випадку вживається інший термін «штучне переривання вагітності» [341, с. 162].

В наукових колах тривалий час дискусія на тему абортів точилася довкола питання розвитку людини в лоні матері і мала два напрямки: 1) біологічно-генетичний — чи у своєму внутрішньоутробному розвитку людина проходить через так звану рекапітуляцію філогенезу в онтогенезі, тобто чи людина поступово набуває рис людини, чи вона є одразу людиною з моменту зачаття; 2) філософський чи людина є особовим буттям з моменту зачаття чи поступово стає особовим буттям в певний момент життя (до народження після народження) [44, с. 27].

22 червня 1996 р. Національний комітет Італії з питань біоетики прийняв документ, що має назву «Ідентичність та статус людського ембріона». У цьому документі записано: «Комітет одноголосно дійшов згоди щодо визнання моральним обов'язком трактувати людський ембріон від моменту запліднення (зачаття) відповідно до критеріїв пошани й опіки, які застосовуються до людських індивідів, яким присвоюється характеристика особистості». Вражає однастайність прийняття рішення з огляду на плюралістичний склад Комітету та

всупереч полеміці, яка супроводжувала обговорення питань щодо онтологічного і юридичного статусу людського ембріона. Комітет досяг однастайності у визнанні початком людського існування момент запліднення та застосування концепції особистості стосовно ембріона. Таким чином світова спільнота почала переглядати ставлення до ненародженої людини і поширювати цей досвід біоетичних взаємин людини і світу.

Не можна обійти осторонь важливого факту про те, що після багатомісячних вимог включити в повістку ООН поняття «репродуктивних прав», за яким ховається право на проведення абортів, прихильники абортів були вкрай обурені тим, що їхня точка зору не була врахована при прийнятті підсумкового документу саміту ООН, робота якого завершилася у вересні в Нью-Йорку. За включення права на аборт у список основних прав людини виступали спеціальні комісії ООН, неурядові організації. Всі ці спроби провалилися. Ранні проектні варіанти підсумкового документу закликали країни-члени ООН забезпечити доступ до «сексуальних і репродуктивних прав». Прихильники захист життя змогли домогтися виключення цих термінів зі списку прав людини. Цей пункт був замінений на «забезпечення рівного доступу до репродуктивних прав». Це поняття ніколи раніше не мало на увазі абортів, але існують побоювання, що і це поняття прихильники абортів зможуть використовувати у своїх цілях, відзначає Н. Борисевич [44, с. 27].

Нове бачення сімейних та сексуальних стосунків, новий підхід до становища жінки, до репродуктивної сфери, поширення матеріалістичної культури призвели до узаконення абарту, тобто до вбивства ненародженої дитини. На сьогодні аборт визнається особистим, суб'єктивним правом жінки, що більше – це «привілейоване» право гарантується державою, залишаючись по суті вбивством. Новітні допоміжні репродуктивні технології, особливо коли вони дають змогу продукувати та довго зберігати плід у пробірці, породили абсолютно безпрецедентну тему становища людського ембріона. Ситуація з його правом на життя є драматичною як щодо факту, так і з точки зору права. Ще більшою є проблема, спричинена продукуванням та замороженням великої

кількості ембріонів. Тому вирішення питання гідності та прав людського ембріона є абсолютно неминучим і невідкладним [423, с.43].

Сьогодні, вірно акцентують увагу А. Куліш та В. Бойко, в Україні штучне переривання вагітності є доволі поширеним методом регулювання народжуваності і штучне переривання вагітності стало звичним явищем для соціуму. Проблеми, які породжує таке явище, як «аборт», є різноступеневими. Гостроту питання штучного переривання вагітності породжують різні фактори, зокрема питання щодо кримінальної відповідальності лікарів, які проводять аборти; питання щодо особистих немайнових прав особи та права на спадок; питання щодо охорони життя та здоров'я матері та ненародженої дитини; проблема демографічної кризи населення тощо. Поширеність абортів та їх наслідки в Україні є не тільки основним чинником розладу репродуктивного здоров'я, але й економічним тягарем для держави та окремої сім'ї [197, с. 38].

Головним у ст. 27 ЦК України є проголошення невід'ємності права на життя, яке належить кожній людині, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних переконань, громадянства тощо. Невід'ємність права на життя слід розглядати як наслідок природності цього права. Ніхто не наділяє людину правом на життя. Людина має це право внаслідок лише того факту, що вона є людиною. У той самий час держава бере на себе певні обов'язки щодо захисту життя, що випливає з положення ст. 27 ЦК України про заборону свавільного позбавлення життя. Такими обов'язками слід вважати: обов'язок держави криміналізувати вбивство; обов'язок держави не позбавляти будь-яку особу життя свавільно; обов'язок відмовитися від смертної кари як засобу кримінального покарання; заборона екстрадиції особи в державу, в якій до неї може бути застосована смертна кара; заборона вислання особи в державу, в якій буде існувати загроза її життю; обов'язок держави забезпечувати захист права на життя за умов, коли існує висока вірогідність абсолютної загрози життю людини. Реалізація цих обов'язків зумовила до прийняття в українському законодавстві цілої низки правових норм, які гарантують найбільш повне дотримання права на життя [197, с. 36].

У ч. 1. ст. 49 СК закріплюється право дружини на материнство, тобто право, але не обов'язок народити дитину. Право на особисту свободу та недоторканність (ст. 29 Конституції України) виключає примусове материнство чи переривання вагітності. У ч.3 ст. 57 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. вказано, що з «метою охорони здоров'я жінки їй надається право самій вирішувати питання про материнство» [274] (тобто самостійно надати право зачатій дитині народитись чи позбавити такого права шляхом здійснення аборт). Тут же в ч.1. ст. 50 зазначається, що операція штучного переривання вагітності (аборт) може бути проведена за бажанням жінки у закладах охорони здоров'я при вагітності строком не більше 12 тижнів. Аборт при вагітності від 12 до 22 тижнів за медичними показаннями може бути зроблено в окремих випадках і в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. На відміну від постанови Кабінету Міністрів України №926 «Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижнів» [324] від 12 листопада 1993 р. в якій крім медичних показань до немедичних, чи так званих соціальних відносили: наявність трьох і більше дітей; розлучення під час вагітності; смерть чоловіка під час вагітності; вагітність внаслідок зґвалтування; перебування жінки або її чоловіка у місцях позбавлення волі; позбавлення жінки батьківських прав; наявність у жінки дитини-інваліда; тяжке захворювання або травма чоловіка, що зумовили його інвалідність під час вагітності дружини на разі в чинній постанові від 15 лютого 2006р. №144 [326] в переліку медичних показань за наявності яких може бути проведено штучне переривання вагітності від 12 до 22 тижнів залишили тільки дві попередні підстави - вагітність внаслідок зґвалтування та настання інвалідності під час вагітності, але прописали вік вагітної (не менше 15 та не більше 45 років). Як бачимо, перелік соціальних показань, для знищення ненародженого життя, який існував в постанові 1993 р. був досить широкий. На відміну від зниження терміну від 28 до 22 тижнів законодавець, як бачимо, скоротив і перелік соціальних показань.

Треба зазначити, що лише жінка наділена правом на штучне переривання вагітності. Законодавець залишає юридично байдужою волю чоловіка щодо

реалізації своєї репродуктивної функції, вочевидь пов'язуючи це з тим, що здійснення абортів є тісно пов'язаним з правом на здоров'я жінки [384, с. 71]. Складається парадоксальна ситуація, як зазначає З. Ромовська: «для продажу одним із подружжя автомобіля потрібна згода другого, а питання про проведення штучного переривання вагітності дружина має право вирішувати самостійно» [345, с. 161].

В контексті вищенаведеного, цілком погоджуємось з думкою А. Дутко та М. Заболотної, які вважають за необхідне доповнити статтю 50 Сімейного кодексу України частиною четвертою такого змісту: «4. Питання про проведення штучного переривання вагітності дружини повинно вирішуватися за письмовою згодою її чоловіка» [114, с. 260].

Відзначимо, у більшості країн донедавна штучне переривання вагітності вважалося злочином проти ненародженої людини, адже важливу роль відіграє і моральна сторона абортів. Прихильники легалізації абортів звертають увагу на наявність у жінки права на недоторканість приватного життя, адже штучне переривання вагітності є її особистим вибором. Питання, що стосуються дітонародження, є приватною справою людини. Тому організації, що захищають права жінок, вважають право на штучне переривання вагітності одним із фундаментальних прав людини і наголошують на тому, що таке рішення повинна приймати сама жінка [197, с. 38].

І ще одне, до Верховної Ради України було подано законопроект №6239 (zareєстровano 27.03.2017 p.), який забороняє переривання вагітності за бажанням жінки. При цьому, лише за два дні свого існування він спричинив хвилю обговорення у суспільстві і засудження від правозахисників. Автор законопроекту пропонував вилучити норму Цивільного кодексу України про те, що штучне переривання вагітності до 12-ти тижнів може здійснюватися за бажанням жінки. Натомість парламентар вважав за потрібне дозволити аборти лише за визначеними законодавством обставинами, якщо термін вагітності не перевищує 22 тижні. Законопроект передбачав, що аборт може бути здійснений у закладах охорони здоров'я, якщо вагітність прямо загрожує життю вагітної

жінки, за наявності медичних показань щодо патології плоду, несумісної з життям дитини після народження, а також якщо зачаття сталося внаслідок зґвалтування.

Аргументами авторів законопроекту були такі факти, що «..за результатами проведення ряду наукових медичних досліджень (УЗД та внутрішньоутробна оптична зйомка) встановлено — дитина, яку абортують, зазнає таких самих страждань, як і доросла людина, яку тортурами доводять до смерті... аборти призводять до кримінального бізнес-полювання за стовбуровими клітинами... нагадуємо про незмінне ставлення церкви до абортів як до гріха дітовбивства [396].

Відзначимо, це не перша ініціатива у Верховній Раді з заборони абортів. У 2013 році депутати пропонували на законодавчому рівні заборонити переривання вагітності та встановити кримінальну відповідальність лікарів за подібні операції з санкцією до семи років позбавлення волі. Але тоді законопроект так і не внесли до порядку денного.

Як приклад суспільної реакції на регулювання законодавства в сфері абортів можна згадати ситуацію у Польщі. Тоді правляча партія «Право і справедливість» ініціювала повну заборону абортів і введення кримінальної відповідальності за штучне переривання вагітності, причому як для жінки, так і для лікаря. На акції протестів вийшли десятки тисяч жінок по всій країні. Вони не виходили на роботу і навчання, не виконували хатньої роботи і вбиралися в чорне на знак жалоби за своїми правами. Ситуацію в Польщі тоді навіть розглядали на загальноєвропейському рівні. Врешті в Сеймі змушені були відмовитися від законопроекту . [396]

Разом з тим, як відомо, в Польщі було прийнято рішення про те, що аборт через патологію плода суперечить основному закону країни, і ухвалено Конституційним судом Польщі 22 жовтня 2020 року. Винятки були зроблені лише для вагітності, коли вона загрожує життю жінки, або якщо жінка завагітніла внаслідок зґвалтування або інцесту. Ця постанова фактично запроваджує заборону на аборти у Польщі.

Отже, аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зробити висновок, що по-перше, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке впливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. По-друге, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

Висновки до підрозділу 4.2:

1. Сучасний розвиток біотехнологій викликав ряд серйозних загроз для можливості реалізації права людини на життя. Сучасне розуміння змісту права на життя стосується цілого ряду біоетичних аспектів, пов'язаних, в першу чергу, з розвитком науково-технічного прогресу як в біології, так і в медицині. Зміст права людини на життя суттєво розширюється, що призводить до нової його концепції, уже не лише як основоположного права людини, а й як комплексу прав, які стосуються життя людини з врахуванням засад біоетики. Отже необхідність зіставлення мети і засобів у біологічних та медичних маніпуляціях з людським життям, їх врахування етичного та морального аспекту є вкрай

важливим для подальшого розвитку всього правового масиву щодо біомедицини.

2. З огляду положень які містяться в деклараціях, кодексах, заявах та резолюціях, що прямо стосуються та регулюють діяльність медичних працівників при здійсненні ними своїх повноважень (медичної практики), можемо зробити висновок, що в жодному з цих документів не є наявним положення щодо застосування евтаназії як першочергового обов'язку лікаря. Навпаки, принципи за якими медичні працівники здійснюють свою діяльність це, зокрема «не нашкодити», «зменшити страждання», «допомогти». Проте, з аналізу тієї медичної практики, яку ми розглядали в даній статті є очевидним, що застосування евтаназії базувалось не на принципах допомоги. Крім того дуже часто не дотримувались всі необхідні процедури для застосування евтаназії, а рішення лікарів були передчасними та необґрунтованими. Саме тому, ця практика призвела до того, що на сьогоднішній день кількість бажаючих на проведення евтаназії збільшується, а медичні показники для її застосування нівелюються. Прохання на проведення евтаназії на разі надходить не тільки від осіб які є невиліковно-хворими та нестерпно страждають, а й від душевнохворих чи осіб, які перебувають в стані депресії. З огляду на це, на нашу думку, тим країнам, які бажають впровадити евтаназію на законодавчому рівні, в першу чергу необхідно звернути увагу саме на ті негативні чинники, які виникли при її тривалому застосуванні, зокрема досвід Нідерландів.

3. Рівень сучасного розвитку інституту трансплантології залежить в першу чергу від толерантності самого суспільства щодо концепції смерті мозку. Власне унормування концепції смерті в тій чи іншій державі й зумовлює рівень реалізації права людини на трансплантацію органів і тканин.

Щодо реформування чинного законодавства у галузі трансплантології, як одного з ключових проблем біоетики, в першу чергу слід враховувати моральні засади (при цьому, на сьогодні мораль в своєму розвитку навіть трохи випереджає розвиток міжнародного права, на міжнародному рівні й виокремилися прогресивні засади правового регулювання процесів

трансплантації). Отже, під час розробки як норм міжнародного так і національного права щодо трансплантології слід брати за основу існуючі моральні принципи. При цьому, не можна забувати й про те, що необхідним фактором є й винесення ряду питань на громадські обговорення, а також їх обговорення на науково-практичних конференціях не лише медиків та юристів але й богословів та філософів.

4. Одним з репродуктивних прав людини слід вважати право на стерилізацію, що, на наш погляд, складається принаймні з 3 основних видів стерилізації: добровільна стерилізація; стерилізації у якості передумови для визнання гендеру; хімічна кастрація як кримінальне покарання. При цьому вважаємо:

- питання про проведення хірургічної стерилізації повинно розглядатись не під час переймів, як відбулось у даному конкретному випадку, а до чи після пологів, оскільки жінка в стані пологів не може адекватно сприймати інформацію та приймати такі важливі рішення. Якщо це рішення приймається після пологів то лікар повинен впевнитись, що пацієнтка психологічно здорова. Крім того, згоду на проведення хірургічної стерилізації подружжя повинно підписувати разом. Хоч дана процедура і впливає з права людини на розпорядження власним тілом, однак при наявності шлюбу посилаючись на ч. 2 ст. 54 СК України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. У випадку якщо таке рішення дружина прийняла одноособово, вона повинна вважатися такою, що здійснила протиправну поведінку.

- хоча, сьогодні як більше 10 європейських країн вимагають стерилізації як передумови щодо визнання гендеру, така процедура є відбувається всупереч статті 3 Конвенції з прав людини ООН, що захищає принципи гідності, особистої автономії та недискримінації. А тому, на наш погляд, має бути законодавчо заборонена по відношенню до трансгендерних людей;

- процедура примусової (івмічної) кастрації по відношенню до здорових людей не передбачається в законодавстві жодної країни світу (за виключенням

Польщі та штату Флорида в США), оскільки в такому разі вона стає покаранням, а не лікуванням особи, що протирічить нормам міжнародного права. З урахуванням наведеного цілком підтримуємо рішення Президента України в контексті накладення вето на прийнятий ВРУ законопроект № 6449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості», яким було передбачено застосування примусової хімічної кастрації як виду кримінального покарання.

5. Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зробити висновок, що по-перше, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке впливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. По-друге, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

Висновки до Розділу 4:

1. Медичний експеримент (науково-дослідний та терапевтичний) у галузі соматичних права людини – це самостійна стадія реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень, змістом якої є професійні дії, що проводяться експертом, спрямовані на проведення наукового дослідження соматичних прав людини або покращення стану здоров'я пацієнта.

2. Терміни як «медичний експеримент», «клінічне дослідження», «клінічне випробування», «досліди над людиною», що використовуються у вітчизняному законодавстві та наукових джерелах у сфері реалізації соматичних прав людини, слід розуміти як однопорядкові категорії, що означають одне і те ж явище. Разом з тим, більш вірним є використання терміну «соматичні права людини у процесі біомедичних досліджень», яке поки що відсутнє у вітчизняному законодавстві.

Саме тому, біомедичне дослідження у сфері соматичних прав людини – чітко закріплений у чинному законодавстві України процес доклінічного або першого клінічного застосування (перевірки) заздалегідь розробленої наукової гіпотези щодо нового методу профілактики, діагностики, лікування, медичної технології або лікарського засобу в результаті якого складається наукове обґрунтування нової пропозиції і збираються відомості для вивчення біологічних процесів в організмі людини.

3. Кожне біомедичне дослідження у сфері соматичних прав людини, яке проводиться із залученням як об'єкту людини, повинно базуватися на таких основоположних засадах: 1) дотримання прав і законних інтересів об'єкта дослідження; 2) суспільно-корисна мета; 3) добровільна інформована згода піддослідного на проведення експерименту; 4) наукова обґрунтованість дослідження; 5) достатність клінічної (лабораторної) бази; 6) кваліфікація лікарів-дослідників; 7) пріоритет інтересів учасника експерименту над метою роботи (мінімізація ризику); 8) висновок етичного комітету; 9) адекватна

компенсація учасникам медичного експерименту; 10) збереження лікарської таємниці у всіх випадках.

4. В результаті дослідження основоположних принципи проведення біомедичного дослідження у сфері соматичних прав людини, можна зробити узагальнення, що законодавство України в цій галузі потребує ґрунтовного реформування, метою якого є забезпечення захисту прав та охоронюваних законом інтересів об'єктів дослідження. На наш погляд, реформування законодавств а в даній галузі повинно здійснюватися як шляхом внесення змін до «Основ законодавства України про охорону здоров'я», так і шляхом прийняття окремого нормативно-правового акту, який має повною мірою охопити усі аспекти процедури проведення біомедичного дослідження у сфері соматичних прав людини.

5. Біоюриспруденція – фундаментальна частина сучасного загальнотеоретичного правознавства. Біоюриспруденція як галузь правової наука повинна вивчати комплекс правових, медичних, етичних та психологічних складових соматичних прав людини, тобто всіх юридичних питань, які виникають у результаті реалізації особою права на розпорядження власним тілом. Саме біоюріспруденція займається теоретичними проблемами у галузі права щодо реалізації соматичних прав людини (життя людини в цілому, в свою чергу є об'єктом багатьох неюридичних наук). Біоюріспруденцію слід розглядати як комплексне, міждисциплінарне науково-правове утворення, що сформувалося на стику біоетики, біоправа та біомедицини. При цьому, вважаємо, розвиток біоюриспруденції як сучасного напрямку правової науки сприятиме підвищенню культури нормотворчої діяльності, розробці та прийняттю нових ефективних нормативно-правових актів що б враховували правові, медичні, етичні та психологічні складові реалізації соматичних прав людини.

6. Сучасний розвиток біотехнологій викликав ряд серйозних загроз для можливості реалізації права людини на життя. Сучасне розуміння змісту права на життя стосується цілого ряду біоетичних аспектів, пов'язаних, в першу чергу,

з розвитком науково-технічного прогресу як в біології, так і в медицині. Зміст права людини на життя суттєво розширюється, що призводить до нової його концепції, уже не лише як основоположного права людини, а й як комплексу прав, які стосуються життя людини з врахуванням засад біоетики. Отже необхідність зіставлення мети і засобів у біологічних та медичних маніпуляціях з людським життям, їх врахування етичного та морального аспекту є вкрай важливим для подальшого розвитку всього правового масиву щодо біомедицини.

7. З огляду положень які містяться в деклараціях, кодексах, заявах та резолюціях, що прямо стосуються та регулюють діяльність медичних працівників при здійсненні ними своїх повноважень (медичної практики), можемо зробити висновок, що в жодному з цих документів не є наявним положення щодо застосування евтаназії як першочергового обов'язку лікаря. Навпаки, принципи за якими медичні працівники здійснюють свою діяльність це, зокрема «не нашкодити», «зменшити страждання», «допомогти». Проте, з аналізу тієї медичної практики, яку ми розглядали в даній статті є очевидним, що застосування евтаназії базувалось не на принципах допомоги. Крім того дуже часто не дотримувались всі необхідні процедури для застосування евтаназії, а рішення лікарів були передчасними та необґрунтованими. Саме тому, ця практика призвела до того, що на сьогоднішній день кількість бажаючих на проведення евтаназії збільшується, а медичні показники для її застосування нівелюються. Прохання на проведення евтаназії на разі надходить не тільки від осіб які є невиліковно-хворими та нестерпно страждають, а й від душевнохворих чи осіб, які перебувають в стані депресії. З огляду на це, на нашу думку, тим країнам, які бажають впровадити евтаназію на законодавчому рівні, в першу чергу необхідно звернути увагу саме на ті негативні чинники, які виникли при її тривалому застосуванні, зокрема досвід Нідерландів.

8. Рівень сучасного розвитку інституту трансплантології залежить в першу чергу від толерантності самого суспільства щодо концепції смерті мозку. Власне

унормування концепції смерті в тій чи іншій державі й зумовлює рівень реалізації права людини на трансплантацію органів і тканин.

Щодо реформування чинного законодавства у галузі трансплантології, як одного з ключових проблем біоетики, в першу чергу слід враховувати моральні засади (при цьому, на сьогодні мораль в своєму розвитку навіть трохи випереджає розвиток міжнародного права, на міжнародному рівні й виокремилися прогресивні засади правового регулювання процесів трансплантації). Отже, під час розробки як норм міжнародного так і національного права щодо трансплантології слід брати за основу існуючі моральні принципи. При цьому, не можна забувати й про те, що необхідним фактором є й винесення ряду питань на громадські обговорення, а також їх обговорення на науково-практичних конференціях не лише медиків та юристів але й богословів та філософів.

9. Одним з репродуктивних прав людини слід вважати право на стерилізацію, що, на наш погляд, складається принаймні з 3 основних видів стерилізації: добровільна стерилізація; стерилізації у якості передумови для визнання гендеру; хімічна кастрація як кримінальне покарання. При цьому вважаємо:

- питання про проведення хірургічної стерилізації повинно розглядатись не під час переймів, як відбулось у даному конкретному випадку, а до чи після пологів, оскільки жінка в стані пологів не може адекватно сприймати інформацію та приймати такі важливі рішення. Якщо це рішення приймається після пологів то лікар повинен впевнитись, що пацієнтка психологічно здорова. Крім того, згоду на проведення хірургічної стерилізації подружжя повинно підписувати разом. Хоч дана процедура і впливає з права людини на розпорядження власним тілом, однак при наявності шлюбу посилаючись на ч. 2 ст. 54 СК України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. У випадку якщо таке рішення дружина прийняла одноособово, вона повинна вважатися такою, що здійснила протиправну поведінку.

- хоча, сьогодні як мінімум 14 держав у Європі вимагають стерилізації у якості передумови для визнання гендеру, подібна процедура є порушенням статті 3 Конвенції з прав людини ООН, яка захищає принципи гідності, особистої автономії та недискримінації. А тому, на наш погляд, має бути законодавчо заборонена по відношенню до трансгендерних людей;

- процедура примусової кастрації здорових людей не передбачена законодавством жодної країни світу (за виключенням Польщі та штату Флорида в США). Адже в такому форматі хімічна кастрація стає покаранням, а не лікуванням, що суперечить всім нормам і практикам міжнародного права. З урахуванням наведеного цілком підтримуємо рішення Президента України в контексті накладення вето на прийнятий ВРУ законопроект № 6449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості», яким було передбачено застосування примусової хімічної кастрації як виду кримінального покарання.

10. Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зробити висновок, що по-перше, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке випливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. По-друге, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення

прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

РОЗДІЛ 5.

ВПЛИВ РЕЛІГІЇ НА МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕСІ БІОМЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1 Вплив релігії на формування сучасної концепції прав людини

Сучасна людина є особливо чутливою до нав'язування будь-якого світогляду і способу життя. Єдина мова в сьогоденному світі – це мова свободи, навіть якщо при цьому відбуваються підміни цього поняття і зловживання ним. Цінність свободи – не байдужа і для релігії. Тому єдиний шлях поширення релігійного світогляду в суспільстві – це не сила примусу, а сила тяжіння [72].

Проблема співвідношення біоетики і релігії визначається низкою причин як науково-теоретичного, так і соціокультурного плану. Сучасний етап розвитку наукової думки характеризується появою нового феномену – біоетики. Біоетика є наукою інтегративною, що синтезує знання про людину, які вже обґрунтовані в медицині, психології, психіатрії, релігійній антропології, філософській антропології та ін. Моральнісний аспект є центром біоетики, він пов'язаний з її ставленням до всього живого, до життя як такого. Через це можна говорити про становлення біоетичного світогляду як цілісної системи поглядів на проблему людини. Початок процесу формування біоетичного світогляду тісно пов'язаний із науковим поступом, біомедичними практиками, загостренням проблем релігійного характеру. Унікальність біоетичного дискурсу створює передумови для розробки філософсько-методологічного ґрунту для дослідження біоетичного світогляду. Методологічна значущість проблеми пов'язана з необхідністю переосмислення фундаментальних філософських проблем, які стосуються даментальних філософських проблем, які стосуються визначення атрибутивних характеристик людини [457, с. 134].

У будь-якому суспільстві релігія, пише Ю. Пайда, виступає як чинник формування того чи іншого ставлення індивіда до правових інститутів, формування протиправної чи законослухняної поведінки. Коли норми закону стають етичними нормами самої людини, вона вільна діяти у відповідності вже не з чиеюсь, а зі своєю волею, на свій розсуд, а її воля не вступає у конфлікт з настановами Божого закону [281, с. 65].

У той же самий час доводиться констатувати, що сучасний інститут прав людини формувався і продовжує розвиватися як механізм захисту саме свободи людського вибору. Ще в недавньому минулому подібна односторонність компенсувалася консенсусом в західному суспільстві щодо визначення добра і зла. Наприклад, про це зберіглося свідчення в преамбулі Статуту Ради Європи 1949 року, в якій іде мова про те, що держави-засновники цієї організації стверджують «свою відданість духовним і моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи і верховенства права». Безперечно, згадане спільне надбання розумілося як спадщина релігійної, християнської культури і моралі. Треба відзначити, що це не перешкоджало представникам інших світових релігій проживати в суспільствах християнської традиції, оскільки їх моральні цінності виявлялися близькими один одному. Наприклад, в історії накопичився великий досвід міжрелігійного співіснування, який забезпечує згуртованість суспільства. Навіть безбожні вчення, що виникли в Європі, нерідко повторювали світською мовою постулати релігійної моралі [72].

В сучасних умовах, коли роль церкви в житті вітчизняного суспільства істотно зростає, не викликає сумнівів актуальність наукового дослідження будь-яких аспектів взаємодії церкви з правом і державою. Побічно про це свідчить і збільшення кількості наукових публікацій, в яких вчені-правознавці аналізують різні проблеми, пов'язані з церковним правом, етапами його розвитку, з роллю церкви в сучасній світській державі. У той же час, залишається недослідженим ряд цікавих питань в загальному руслі даної проблематики [288, с. 1]. Серед них

– питання про ту роль, яку відіграє релігія в формуванні механізму закріплення та реалізації соматичних прав людини.

Нерідко, пише В. Синюков, правова традиція постає як щось розмите, нечітке, складно осягається і класифікується. Такий підхід – спадщина нормативізму, що довгий час панував. З інших методологічних позицій стає очевидно, що «крім «матерії» права є ще і його «дух», «аура», «символи» і «образи», які не менш імперативні та реальні, ніж правовідносини і акти застосування, і які або взагалі не існували для нашого матеріалістичного правознавства, або виводилися за рамки власної юридичної проблематики [360, с. 67].

Як відомо, будь-який вибір може бути «злим», а може бути «добрим». Більш того, індивідуальне розуміння свободи схильне до різномірних впливів, в тому числі неадекватних оцінок. Наприклад, в світі дуже багато образ і конфліктів. Під впливом абсолютизації свободи вибору з'являється реальна проблема розповсюдження правозахисного підходу на найнезначніші або абсурдні життєві ситуації. Європейський суд з прав людини переповнений скаргами, що стосуються нанесення збитків в один або кілька доларів. В рамках тематики нашого дослідження, приклад, подібного роду вимог. Так, до Європейського суду надійшла справа «Альдо Гросс проти Швейцарії». Мадам Гросс не бажає переживати природний процес старіння, при цьому вона не має ніякої смертельної хвороби або фізичних страждань. Тим не менш, вона хоче піти з життя, але жоден лікар не виписує їй рецепт на отримання смертельної субстанції. Вона стверджує, що держава зобов'язана забезпечити її засобами для здійснення самогубства в безпечною і безболісною формі. На її думку, ця відмова є порушенням її права на життя, так як вона відмовилася від життя, а також принижує її гідність, так як вона не бачить в собі сили переносити процес старіння [72].

Подібного роду, пише ігумен Філіпп (Рябих) є і справи, що надійшли до ЄСПЛ з Великобританії. У першому випадку – жінка-християнка відмовилася реєструвати одностатевий союз і була звільнена, а в іншому – психолог з

сімейних проблем, який сповідує християнство, відмовився консультувати партнерів одностатевого союзу і теж був звільнений. Влада Великобританії відмовилася визнавати, що ці люди зазнали дискримінації [72].

Слід відзначити, європейське право склалося і протягом століть розвивалося під впливом не тільки римської правової традиції, а й християнських ідей. Авторитетні автори цілком обґрунтовано зазначають важливу роль теологічних джерел у формуванні західної традиції права та європейської правової культури. Канонічне право розглядається в якості однієї з перших західних систем права Нового часу [32, с. 12].

Серед провідних напрямків європейської середньовічної правової думки виділяються вчення, які орієнтувалися на релігійні постулати. Стало звичним асоціювати сучасне західне право в його становленні, розвитку та нинішньому стані з протестантською етикою. Є дослідження, які показують, що свій внесок у формування права Європи та Північної Америки вніс й католицизм [485, р. 33].

Не будемо також забувати, пише Д. Пашенцев, що поява одиничних елементів європейського права зобов'язана впливу (нехай і обмеженого) навіть ісламської традиції, що має релігійне коріння. Співвідношення права і релігії в Європі не залишалося постійним. Ця еволюція була пов'язана з оформленням самостійної концепції прав людини, яка є провідною основою права в його сучасному ліберальному розумінні. В даному процесі релігійні уявлення зіграли помітну роль. Очевидно, що релігійні інститути в цілому ніколи не були в числі лідерів захисту прав людини. Але не підлягає сумніву той факт, що, наприклад, визнання права на свободу віросповідання (релігії) в значній мірі зобов'язана саме західного християнства [288, с. 3].

Крім того, релігійні вчення безпосередньо відбилися у включенні обов'язків людини в загальне уявлення про її права і свободи. Релігійні уявлення аж ніяк не в усьому збігалися з вихідними началами юридичної концепції прав людини вже на етапі її оформлення. Зокрема, це стосується питання про походження зазначених прав, яке ліберальна думка пов'язувала з природою самої людини (що відбилося в понятті природних невід'ємних прав), а релігійні вчення

пояснювали актом Божественного творіння. Такі розбіжності ставали помітніше і навіть посилювалися в міру затвердження в Європі принципів секуляризації суспільного життя і культури взагалі. Цей процес супроводжувався поступовим поворотом держави від релігії, її приватизацією, тобто перетворенням в приватну справу індивіда і, як наслідок – дедалі помітнішим відходом ліберально-юридичного розуміння прав людини від релігійних вчень. Результатом такої еволюції стало звуження впливу релігії на розвиток концепції прав і свобод людини. Аж до середини минулого століття найбільші релігії не приділяли серйозної уваги цій проблематиці [288, с. 3].

Ступінь впливу релігії, відзначає Ю. Пайда, пов'язаний з її місцем у суспільстві, а це місце є константним та змінюється в контексті процесів сакралізації і секуляризації. Сакралізація означає залучення до сфери релігійного санкціонування форм суспільної та індивідуальної свідомості, діяльності, відносин, поведінки людей, інститутів, посилення впливу релігії на різні сфери суспільного та приватного життя. Секуляризація, навпаки, призводить до послаблення впливу релігії на суспільну та індивідуальну свідомість, до обмеження можливості релігійного санкціонування різних видів діяльності, поведінки, відносин і інститутів, «входження» релігійних індивідів і організацій до різних нерелігійних сфер життя [281, с. 65].

Відзначимо, ситуація мало змінилася навіть після проголошення в 1948 р Загальної декларації прав людини. Правда, в першій половині 60-х рр. минулого століття знову намітився інтерес релігійної свідомості (насамперед, католицького) до прав і свобод людини. Однак тільки через два десятиліття, коли західне християнство та іслам стали активно включатися в політичний простір і публічне життя, почав набирати силу активний процес формування сучасних релігійних уявлень про права людини як щодо цілісних концептів. У своїй основі вони, природно, спираються на вихідні постулати тієї чи іншої релігії [19, с. 47].

Разом з тим, відзначає Д. Пашенцев, нинішні релігійні вчення про права людини нерідко набувають вигляду своєрідної відповіді ліберальних поглядів. Тому в позиціях провідних релігій з цього питання поєднуються дві основні лінії.

З одного боку, підкреслюється згода з багатьма положеннями міжнародно-правових документів з прав людини. З іншого боку, релігійні концепції роблять акцент на відмінності, що характеризують їх погляд на права людини в порівнянні з ліберальною юридичною оцінкою. У питанні прав і свобод людини провідні релігії займають як близькі, так і протилежні одна від одної позиції. Багато що залежить від того, які аспекти цієї проблеми вони вважають для себе пріоритетними. Вчений відзначає характерні особливості сучасного погляду окремих релігій на даний предмет [288, с. 3].

Потрібно відзначити, пише в своєму дослідженні Ю. Піх, що протягом останніх десятиліть в суспільстві поступово відбулася зміна самого сприйняття релігійних цінностей. Якщо колись релігія виступала як сакральне пояснення світу, то, починаючи з епохи Просвітництва, на перший план виходять соціальні функції релігії. Залежно від того, наскільки позитивне значення вони можуть мати в конкретний історичний період і для конкретної держави, змінюється ставлення до релігії. Особливість сучасного етапу, відзначає вчена, полягає не просто в актуалізації релігійної ідеї, але й у її об'єктивації, інституціональному оформленні, присутності в усіх без винятку модусах соціальної практики. Релігія за останні десятиліття пройшла непростий шлях від якогось маргінального феномену до нормативного орієнтира, що став найважливішою «точкою зростання» масової свідомості. Без урахування релігійного фактору досить часто неможливо глибоко пізнати і передбачити наслідки соціально-політичних процесів [292, с. 55].

Характер взаємодії норм права і релігійних норм у системі соціальної регуляції того або іншого суспільства, вказує Т. Стефанчишена, визначається зв'язком правових і релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Релігія, як і раніше, відіграє дуже важливу роль у регулюванні поведінки людей у суспільстві, у формуванні етичних та морально-етичних переконань. Відокремивши її від держави, в жодному разі не можна відділяти її від суспільства і людини [382, с. 119].

Релігія визначає цінності, які різними способами впливають на соціальне життя, зокрема й правове. Звідси, вірно відзначає І. Оборотов, постає необхідність ретельно вивчити духовні основи права і держави, осмислити ціннісні орієнтації, що історично склалися і переважають у суспільстві: це має надати змогу враховувати в ході державно-правового будівництва не тільки зовнішні чинники (економіку, політику тощо), але й внутрішню мотивацію поведінки суб'єктів; передбачати можливі наслідки тих чи інших реформ і прогнозувати майбутню ефективність закону при законопроектуванні [261, с. 171].

Сьогодні, акцентує увагу у своїй науковій праці Ю. Оборотов, церква стає значущою інстанцією морального контролю над соціальним життям, перестаючи бути інститутом влади, вона забезпечує умови реального руху до християнського морального ідеалу через затвердження цінності людського життя, осуд насильства, участь у зміцненні миру, у боротьбі за збереження навколишнього природного середовища [262, с. 170].

Оцінюючи моральний потенціал біблійних завітів, Ю. Бондаренко зазначає, що християнство надало людству заповіді неперехідного значення, тож є певною системою ціннісних орієнтацій, що набули значення суспільного ідеалу. Тому християнські цінності – це і ідеал, і символ, і приклад, і регулятивна ідея, що вагомо впливає на людину і суспільство в усіх сферах життєдіяльності [43, с. 30].

Питання про функціональну схожість права і християнства є складним і багатоаспектним, тому, за твердженням І. Піх, тут слід виокремити декілька моментів. В основі і правового, і християнського (і, до речі, морального) регулятивних чинників лежить однозначне сприйняття людини як істоти, здатної до свавільної поведінки, тобто поведінки на власний розсуд. Можливість здійснення такої поведінки повинна, з одного боку, зберігатися і підтримуватися: адже вона є істотною онтологічною передумовою існування згаданих регуляторів. А з іншого боку, пише вчена, вона виправдана об'єктивними параметрами достатньої соціальної безпеки і, відповідно, потребує обмеження,

яке й досягається через нормативні стандарти. Справді, вважає Ю. Піх, християнство виходить з того, що людина здатна на неочікувану, небажану, невинуватену (позанормативну) поведінку, на позначення якої існує спеціальне поняття поведінки «гріховної» і яка, безумовно, засуджується. Гіпотетичним суб'єктом, що карає за неї, є Бог, реальним – представник Бога в людському середовищі, часто це релігійний лідер, церква. Так само і право ґрунтується на визнанні принципової здатності людини діяти по-своєму, за власними намірами, які цілком можуть не збігатися з очікуваннями інших. Ця суперечність і породжує тенденцію – точніше визначити межу необхідної поведінки, запровадити поняття «злочину» в широкому розумінні цього слова («чинення зла», «злий вчинок») і налагодити механізм реагування на випадки відхилення від межі припустимого. Можливо, саме з цієї причини на довгому історичному шляху християнський і правовий (як, утім, і моральний – з такими його інструментами, як «моральна повинність» та «аморальний вчинок») способи регулювання ідуть поруч. У багатьох культурах, як відомо, юриспруденція з її формалістикою виростає з релігійних форм, юристи виростають із жерців, оскільки на останніх покладаються відповідні специфічні соціальні функції. Не є випадковим і той історичний факт, що часто християнство і право невіддільні одне від одного (традиційні релігійноправові системи, християнська культурна традиція, у межах якої правове регулювання значною мірою і тривалий час здійснювалося через інститути церкви). Окрім того, суто в технологічному сенсі право у своїх особливостях багато чого наслідує у християнства, наприклад, ритуали і процедури [292, с. 67].

Християнські цінності, вірно вказує українська дослідниця І. Ломака, впливають не лише на стан приватного життя, але й на спосіб життя публічного. Приміром, багато християнських цінностей стали прообразом правових цінностей, що охороняються державою. Християнські цінності починають перетворювати світ, релігія стає щораз надійнішим інститутом підтримки всіх життєвих цінностей людини, адже, як слушно зауважує вчена, «християнство –

могутній консолідуючий чинник, носій державницької ідеології, суспільної моралі та культурного прогресу» [209, с. 300].

Останнім часом, відзначає Е. Тогузаєва, спостерігається значне зростання впливу релігії на життя і свідомість громадян. Часто, вже не помічаючи для себе, зустрічаючи нових людей (наприклад, політиків), ми оцінюємо їх і з точки зору релігійної приналежності. І зворотне: для впливу на суспільство і на окремих громадян часто обирається тактика врахування релігійного настрою населення і окремих особистостей. Релігія стрімко почала проникати в політику (аж до створення релігійних партій і звернення політиків до релігійних цінностей в періоди виборчих кампаній), хоча демонстративна релігійність ніколи не знаходила і не знаходить підтримки в державі, швидше за все тому, що позначаються особливості характеру істинно вітчизняної людини, її побожне ставлення до віри, сформоване способом життя і оспіване класиками, багато з яких були щиро віруючими людьми, що зверталися в своїх творах до релігійних тем [406, с. 47].

Санкціонування релігійних норм, пише Ю. Пайда, відбувається у двох напрямках. По-перше, у правову дійсність переносяться норми, спрямовані безпосередньо на впорядкування відносин між індивідами та розв'язанні конфліктних ситуацій між ними. Іншим напрямом санкціонування виступає перенесення у правову систему широкого спектра засад, основ, принципів, що об'єднують окремі норми в єдине ціле. Із часом обсяг санкціонування релігійних норм звужується. Сучасну секуляризовану західну традицію права майже позбавлено цього процесу [280].

При цьому, пише Д. Вовк, формою релігійного впливу є підтримання або заперечення певних правових за змістом відносин. Водночас негативне ставлення релігійної доктрини до якогось виду поведінки людини може значно стримувати розвиток правового регулювання. Ще одною формою є ідеологічний вплив релігії на правову систему. Релігійні догмати, у тому числі норми релігійної моралі, досить часто створюють світоглядні засади, що зумовлюють особливості правової і державної організації соціуму [65, с. 133].

Ідеї релігійно зумовленого розуміння права (в їх поміркованому варіанті), вірно вказує Д. Вовк, на сучасному етапі розвиваються не шляхом повернення до тези про його божественне походження, а скоріше на основі уявлень про наявність елемента віри в основні морально-правові та політико-правові цінності (справедливість, свобода, права людини, демократія), досягнення яких відбувається не лише раціональним шляхом, а також християнство як основу західної правової традиції. Такий підхід обґрунтовується відмежуванням ідеологічного компоненту християнської релігії (наприклад, ідей богоподібності людини, спокути, свободи її волі, рівності людей у служінні Богу) від практики діяльності християнських церков, історичний досвід яких знає і виправдання рабства, і погодження з суспільною нерівністю, і заперечення свободи совісті, і освячення релігійних війн [64, с. 59]. На прикладі вчення про права людини, український дослідник С. Рабінович цілком слушно зазначає, що сучасна ідея прав людини походить саме з християнської концепції свободи з урахуванням того, що цей зв'язок перебуває виключно у площині ідей, але аж ніяк не у площині соціальної практики християнства [331, с. 15].

Трансформація державно-церковних відносин, що полягає у відході від традиційної автономної моделі стосунків держави і церкви та перегляді усталеного розуміння світськості держави (перш за все це стосується країн континентальної Європи), є важливим елементом постсекуляризованого суспільства, пише Д. Вовк. Світськість сучасної держави (зокрема, й України) не означає її байдужості у релігійних питаннях [64, с. 60]. Нейтральна щодо релігії держава не є антирелігійною, оскільки, як вірно відзначає П. Рабінович, нейтральність щодо релігії не означає того, що вона (держава) впроваджує, підтримує, «спонсорує» атеїстичну ідеологію [331, с. 15].

Крім гарантування невтручання у релігійну сферу людини, аргументує Д. Вовк, держава має вживати низку юридичних, адміністративних, менеджерських заходів, спрямованих на створення умов для розвитку недержавного релігійного сектору задля забезпечення повноцінної реалізації громадянами свободи віросповідання (вдосконалення відповідного

законодавства і управлінської системи, передання, якщо це можливо, релігійним громадам історичних пам'яток — культових споруд (за умови підтримання цих споруд у належному стані), забезпечення релігійних прав в армії, інших воєнізованих формуваннях, місцях позбавлення волі тощо), не порушуючи при цьому конституційного принципу рівності усіх громадян у правах і перед законом. Держава, розглядаючи церкву як інститут громадянського суспільства, може залучати її до різноманітних соціальних проектів (допомога незахищеним верствам населення, освіта, налагоджування соціального компромісу). Критерієм такого залучення мають виступати не доктринальні установки певної конфесії, а реальна організаційна і фінансова здатність церкви здійснювати функцію соціального служіння, а також збереження секуляризованого характеру публічних установ (державних органів, освітніх закладів та ін.) [64, с. 60].

З цього приводу німецький філософ Г. Гегель зазначав, що «в самому понятті релігії закладене те, що вона є не просто знанням про бога, про його якості, наше відношення і відношення світу до нього, а також нетлінності нашої душі, вона не є просто історичне чи розсудливе знання, в ній зацікавлене серце, вона має вплив на наші почуття та на визначення нашої волі, завдяки їй наші обов'язки і закони набувають великої сили, будучи представлені нам як закони бога...» [78, с. 49]. Тому, вказує І. Ткачук, окрім світоглядної, комунікативної, компенсаційної, легітимуючої та консолідуючої (інтеграційної), релігія також може виконувати регулятивну функцію, а отже, їй не чуже співіснування з правом [405, с. 48].

В. Кириченко вірно відмічає, що як і право, релігія є важливим соціальним регулятором поведінки не лише окремих особистостей, а й широких народних мас, спроможних визначати вектор розвитку подій як в тому або іншому регіоні держави, так і на всій його території. Право присутнє в найбільш значущих сферах суспільного регулювання. Водночас релігія пронизує весь спектр людських відносин та знаходить своє відображення в праві [160, с. 55]. При цьому, зазначає В. Букреев, юридичні закони фіксують тільки зовнішню сторону поведінки, однак вони не можуть регулювати помисли, допомогти в

індивідуальному стражданню, надії, покаяння – усе те, що передбачає релігійні почуття, що пов'язане з внутрішнім світом людини [50, с. 35].

Релігія постійно вступає у взаємодію з правом, зокрема в сучасних умовах вона стає окремим чинником розвитку публічної сфери суспільства та держави. Релігійні погляди все частіше впливають на прийняття публічно-правових рішень, на формування правосвідомості та правової культури суспільства тощо. Водночас релігія (її зовнішня частина) стає окремим предметом правового регулювання, пише у своєму дослідженні І. Ткачук [405, с. 48].

Загалом проблему взаємодії християнських та правових норм, зазначає Г. Єрмакова, доцільно розглядати у двох аспектах, а саме – християнську норму як структурний елемент правової системи в матеріальному і формальному значенні. Тобто християнські норми, на думку вченої, з одного боку, виступають чинниками, що визначають зміст права, правової системи, а з іншого, є формою зовнішнього вираження правил поведінки. Водночас правові і християнські норми потрібно розглядати не тільки як різновид соціальних норм, а й як основний елемент правової системи (як зміст нормативних актів). Християнські норми безпосередньо впливають на формування традиційної й релігійної національних правових систем. Вони постають як вияв релігійної традиції в межах правової системи [119, с. 188].

Вплив християнських норм на позитивне право, а заразом і на правову систему держави, може відбуватися двома шляхами – прямим та непрямим. При цьому, прямий вплив полягає в тому, що поруч із позитивними поглядами і догмами (доктринами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках – правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів. Непрямий вплив – це вплив підсистеми релігійного права на позитивне право з уваги на існування та функціонування християнських норм [119, с. 188].

Християнські норми і релігійна правосвідомість формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Означені норми, вказує В. Пастернак, впливають на правосвідомість, формують уявлення членів суспільства про їхні

права й обов'язки, про належний правопорядок, і навпаки, правосвідомість впливає на релігійні норми, визначає практику їх застосування в інтересах вірян, релігійних громад щодо реалізації останніми своїх релігійних інтересів, зумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання [287, с. 23].

Релігійні норми, відзначає І. Міма, як соціально-правотворчі чинники впливають на формування права у просторовій (територіальна та соціальна), опосередкованій, безпосередній, вибірковій та смисловій формах. Вплив релігійних норм на правотворчий процес набуває особливого значення в умовах глобалізації, коли внаслідок активної конвергенції різних правових систем, культур і традицій постає об'єктивна потреба у створенні загальної аксіологічно-культурологічної та правової основи для взаємодії різних держав, суспільств, колективів, спільнот тощо. Завдяки цьому право може більш цілісно впливати на суспільну свідомість і на суспільство, шляхом максимально-оптимального обґрунтованого поєднання та узгодження змісту правових та релігійних норм, на основі всебічного науково-теоретичного обґрунтування і доведення [234, с. 232].

Релігійні норми, так само як і правові, вірно вказує І. Міма, є дієвими регуляторами у механізмі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, визнаються еталоном суспільних відносин, структурними елементами релігійних норми є: гіпотеза, диспозиція та санкція. Проте, на відміну від правових, релігійні норми формуються на підставі релігійних уявлень; є обов'язковими щодо дотримання для суб'єктів, що сповідують певну релігію та здійснюють опосередкований вплив на поведінку суб'єктів інших релігійних течій; джерелами релігійних норм є священні тексти (наприклад, Біблія, Коран, Тора та інші); можуть бути результатом нормативної діяльності релігійних організацій; спрямовані на врегулювання внутрішньої та зовнішньої релігійної діяльності суб'єктів релігійних відносин; аксіоматичні та аксіологічні; формують сакральну традицію; є стабільними [234, с. 233].

Релігійні норми, пише А. Посашкова, акумулюють соціальні цінності, які поступово формуються у свідомості суспільства й пов'язуються з загальною

ідеєю права; набувають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства; укорінюються у суспільній правовій свідомості і визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й їхню діяльність. Тобто, відбувається по суті акумуляція базових цінностей суспільства, які, набуваючи правової форми, стають правовими цінностями та правовими принципами, а також впливають на аксіологічний рівень правової свідомості, що дозволяє не лише сформулювати на рівні права й укорінити у суспільній правовій свідомості певні цінності (свободи, справедливості, гуманізму, рівноправності, відповідальності тощо), а й забезпечити їх запровадження у практику безпосереднього нормативного регулювання суспільних відносин [307, с. 198].

За твердженням О. Петюкової, у повсякденному житті правосвідомість може не мати релігійного відтінку, воно може бути байдужим до релігії. Але потреба в релігії породжує потребу в духовній свободі, а, отже, і в правопорядок. Тоді релігійність виражається в якості глибинного духовного компонента правової життя [290, с. 92].

Правові норми, які не відповідають повною мірою внутрішнім, глибинним характеристикам суспільної свідомості, не сприймаються в належній мірі суспільством. У тому випадку, коли постійна присутність в правовій свідомості релігійної компоненти не береться до уваги при конструюванні та здійсненні позитивного права і державної політики, це призводить до розриву між правом і правосвідомістю. В результаті позитивне право виявляється нездатним повною мірою реалізувати свій регулятивний потенціал, а державні структури в повній мірі легітимізувати свою владу, відзначає О. Мартишин [224, с. 9].

В останні десятиліття в простір інтелектуальних дискусій все впевненіше повертається релігійна тематика в її теологічному осмисленні. Ця тенденція була легітимізована таким авторитетом, як Ю. Габермас, який виступив з ідеєю постсекулярного суспільства і обґрунтував її необхідністю забезпечити «цивілізовані взаємовідносини громадян один з одним, незважаючи на безпрецедентне розмаїття культур і релігійних світоглядів» [430, с. 12]. Крім

цього прагматичного міркування, вчений в своїх працях розвиває думку про те, що сучасна філософія має достатньо підстав «для готовності вчитися у релігійних переказів», відзначаючи при цьому, що «сучасне раціональне природне право стало ... продуктом критичної зустрічі з християнським природним правом» [431, с. 65].

Біблійні підказки, підкреслює автор, завжди жили і продовжують жити філософський дискурс. Таким чином, питання про те, чи мають потребу мораль і право в релігійному обґрунтуванні, від якого філософія права, здавалося б, остаточно пішла після кантівської секуляризації моралі (а відповідно, і права, оскільки в кантівському трактуванні право іманентно пов'язано з мораллю), знову розглядається фахівцями як «нагальна екзистенційна проблема нашого сьогодення, що має ряд теоретичних вимірів метафізичного, етичного, теологічного, соціокультурного, антропологічного характеру» [28].

При вирішенні питань праворозуміння в нову епоху не можна пройти повз питання про релігійний вимір права, оскільки Г. Берманом справедливо відзначено, що в праві зберігається не тільки традиція, але й віра у Всевишнього, що освячує шлях праву в соціальному світі і «щоразу, коли суспільство виявляється у кризі, воно інстинктивно звертає свої погляди до джерел і шукає там знамення» [113, с. 247]. Ю. Тихонравов зазначає, що «...будь-яке право є, кінець кінцем, підсумком еволюції релігійних підстав людської активності. У релігії криється гранична основа, кінцеве джерело всякого права... самий природний і логічний шлях духу в право лежить через послідовність релігія – мораль – звичай» [403, с. 22]. «Концептуальні положення Православної церкви, – наголошує Ю. Оборотов, – відповідають ідеї суб'єктивного права і юридичного обов'язку як визначальних характеристик права, вони націлюють не тільки на подальший розвиток прав і свобод, але й привертають до проблеми юридичного обов'язку як найважливішої складової буття нашої цивілізації» [263, с. 94].

В контексті тематики нашого дослідження, варто розглянути й питання взаємовідносин таких інститутів як релігія та медицина. Так, ще А. Ейнштейн сказав: «Наука без релігії – каліка, а релігія без науки – сліпа!».

Згідно з висновком наукової медичної організації Gallup (Геллапа) і результатів опитування, яке проводили USA Today Weekend magazine і Time / cnn, релігія залишається і продовжує бути важливим фактором у житті багатьох людей. Пацієнти особливо прагнуть до того, щоб лікарі серйозно враховували їхні релігійні почуття і духовні практики, а в деяких випадках просять, щоб вони молилися з ними. І це небезпідставно, так як за даними дослідження Gallup, яке проводилося перманентно протягом 35 років, з'ясовано, що 95% американців вірять в Бога, 72% вірять, що релігія, яку вони сповідують, дуже впливає на стиль їх життя, 57% моляться кожен день, 42% регулярно беруть участь в недільних богослужіннях в своїх церквах [25].

Крім того, відзначають К. Іванова, А. Лантух та М. Мирошніченко, практика останніх 30 років, протягом яких було проведено понад 400 клінічних досліджень, свідчить про те, що 75% респондентів підтвердили позитивний вплив релігійних і духовних практик на здоров'я населення. Проведені дослідження підтверджують і той факт, що активне релігійно-духовне життя людини:

- зумовлює його високий фізичний і функціональний статус (віруючі легше переносять ті чи інші захворювання, рідше потрапляють до лікувальних закладів, швидше одужують після операцій і перенесених важких захворювань; особливий ефект дає колективна молитва про здоров'я конкретної людини);

- попереджує розвиток серйозних захворювань;

- мінімізує частоту венеричних захворювань, депресій, суїцидів, наркоманії, алкоголізму;

- сприяє високому рівню гарного самопочуття, почуття щастя, цілеспрямованості, задоволення життям, сімейного благополуччя, відчуття впевненості в собі;

- підвищує рівень захисних функцій організму людини;

- забезпечує емоційно-духовну і соціальну підтримку під час життєвих негараздів і трагедій;

- дає стан захищеності і комфортності існування, що позитивно впливає на самопочуття і здоров'я індивіда [133, с. 19].

Якщо підходити до питання про взаємовідносини релігії і медицини в широкому сенсі науки, так як медицина представляє останню, з позиції прагматичності, то сьогодні, в умовах науково-технічного прогресу, церква переглядає своє ставлення до науки. Перш за все, сучасні ідеологи релігії намагаються з'ясувати причини і визначити сутність і характер багатовікової конфронтації з наукою [133, с. 20]. Своєрідне трактування конфлікту релігії і науки в минулому дає американський теолог Д. Барретт. Він визнає наявність релігійних вчень, прихильники яких є затятими противниками науки, однак християнство виключається ним з такого роду вчень. Дослідник підкреслює, що християнство в цілому ніколи не протистояло науці, а навпаки, було і залишається пронауочною ідеологією. Він також стверджує, що християнство завжди прагнуло осмислити досягнення науки і приводити їх у відповідності зі своїми уявленнями. Однак, як вважає Д. Барретт, це не завжди вдавалося зробити вчасно. У такій ситуації і виникав конфлікт. Але, з його точки зору, це був конфлікт не між наукою і релігією, а між новою, ще не асимільованою наукою і тими релігійними уявленнями, які включали в себе старі наукові досягнення. Вчений трактує різні зіткнення між наукою і релігією як боротьбу «старої науки проти нової», але аж ніяк не як ворожість релігії по відношенню до науки [476, р. 30].

«Револьюційні відкриття, зроблені в обох областях, відкидають модель «ворожнечі» між наукою і богослов'ям, що склалася в XIX столітті. І вчені, і богослови разом залучені до загального пошуку однакового розуміння. ... Вони шукають не просто зближення двох галузей дослідження. Швидше, вчені та богослови прагнуть до примноження пізнання, до фактичного просуванню людського розуміння реальності» [132, с. 12]. Настільки ж важко зрозуміти вченого, що відкидає присутність вищого Розуму, що стоїть за всесвітом, як і зрозуміти богослова, що відкидає досягнення науки. ... Через науку людина намагається підкорити навколишні його сили природи; через релігію вона

намагається контролювати сили природи всередині себе і знайти моральну силу і духовний шлях, щоб виконати те завдання, яке поставив перед ним Бог [154, с. 110].

Відомо, що Православна Церква в особі багатьох своїх представників активно висловлювалася з питань біоетики з самого початку виникнення суспільної дискусії на цю тему, і думка Церкви завжди була неординарною, нестандартною, оригінальною, хоча в переважній більшості випадків єдиною, аргументованою і вельми розсудливою. Найбільш вдалим досвідом узагальнення внутрішньоцерковної дискусії навколо проблематики біоетики є загальноцерковна позиція, сформульована ще на початку 2000-х рр. в «Основах соціальної концепції РПЦ» [276, с. 55]: «Формулюючи своє ставлення до широко обговорюваних у сучасному світі проблем біоетики, в першу чергу до тих з них, які пов'язані з безпосереднім впливом на людину, Церква виходить із заснованих на Божественному Одкровенні уявлень про життя як безцінного дару Божого, про невід'ємну свободу і богоподібну гідність людської особистості, покликаної «до почесності високого поклику Божого в Христі Ісусі» (Флп. 3:14), до досягнення досконалості Небесного Отця (Мт. 5:48) і до обожнення, це значить до причастя Божого єства (2 Пет. 1:4)» [276, с. 90].

Митрополит Антоній (Блум), вивчаючи проблеми етики в медицині, підкреслює специфічне, виняткове місце медицини серед інших професій, оскільки саме медичний працівник працює не з бездушним матеріалом, а з людським життям: «Я думаю, медицина як галузь людської діяльності займає особливе місце саме тому, що наука в ній поєднується з цінностями, підходом, що не мають нічого спільного з наукою. В основі лікарського підходу – співчуття, а співчуття за самою своєю природою ненауково. Це людський підхід, який може бути привнесений у будь-яку галузь людської діяльності, але медицини зовсім не існує поза співчуттям. Медик, якщо він тільки людина науки, здатний холодно, холоднокривно, безпристрасно робити те, що потрібно, без жодного відношення до пацієнта, медик, для кого головне не пацієнт, а дія лікування, будь це лікарське лікування, хірургічне втручання або інші методи, –

не медик в тому сенсі, в якому я сподіваюся, я хотів би, щоб ми всі думали про медицину» [14, с. 27]. Дійсно, вказує *Ігумен Агатангел (Гагуа)*, навіть латинська етимологія слова «медицина» (лат. *medicina* від словосполучення *ars medicina* – «лікувальне мистецтво», «мистецтво лікування») вказує нам на її головну мету як професійної діяльності та як науки – надання допомоги страждаючій людині, хворому пацієнту. Це і є етична основа, на якій базується християнське розуміння лікарського мистецтва [142].

Саме тому, виникає питання: «Якою ще іншою метою може керуватися лікар, науковець-медик, та й будь-який інший науковець?», відзначає *Ігумен Агатангел (Гагуа)*? Біоетика з точки зору православної свідомості повинна обґрунтовувати моральні завдання розвитку біомедичних технологій і ніяк інакше [142]. Ідею соборного обговорення цих проблем гаряче підтримував митрополит Антоній: «Для цього потрібно, по-перше, щоб Церква визнала наявність проблем, по-друге, цих людей заздалегідь не пов'язувати нічим з минулого, а тільки євангельською істиною і вченням святих отців. Причому – не міркування отців з точки зору культури або науки їх часу. Я маю на увазі, що не можна, наприклад, засновувати сучасний світогляд про початок творіння на писаннях святого Василя Великого, який не мав поняття про дуже багато того, що ми тепер знаємо достовірно. Його моральне судження – одне, а його наукова підготовка – інше. Сучасна наука і досвід людства розкривають нам Євангеліє по-іншому, і Євангеліє розкриває нам сучасні ситуації зовсім іншим чином, ніж в середні віки» [13, с. 55]. Православна Церква, пише А. Маллер, не має права відмовлятися від опори на наукові знання: «... християнська віра ніколи не протиставляла себе пізнанню, по-перше, бо заперечення пізнання суперечить сутності людської особистості як образу і подоби Господа, а по-друге, бо розвиток самого християнського віровчення неминуче вимагає звернення до різних інтелектуальних ресурсів, у тому числі наукових. Достовірне розуміння створеного світу передбачає його уважне і систематичне дослідження, яке складає основу наукового пізнання» [217].

Значний розвиток біотехнологій в медицині, що активно вторгаються в життя сучасної людини від народження до смерті, а також відсутність можливості відповісти на моральні проблеми у рамках традиційної медичної етики викликають серйозну заклопотаність суспільства, відзначено в Основах соціальної концепції Руської Православної Церкви. Спроби людей поставити себе на місце Бога, з власної волі змінюючи і «покращуючи» Його творіння, можуть принести людству нові тяготи і страждання. Розвиток біомедичних технологій значно випереджає осмислення можливих духовно-моральних і соціальних наслідків їх безконтрольного застосування, що не може не викликати у Церкві глибокої пастирської стурбованості [276, с. 90].

В якому сенсі можна говорити про співвідношення християнської релігії і біоетики, пише іспанський вчений Ж. Садаба? У біоетиці утверджується поняття моральної автономії людини, його незалежності. Це положення не узгоджується з основним положенням християнства про початкову роль Бога в створенні світу. На думку вченого біоетика не повинна спиратися на вимоги і настанови релігії, вона повинна бути по-справжньому світською. Це може бути пояснено виходячи з вимог будь-якої держави, яка є світською, а також зумовлено загальнозначимістю цілого ряду біоетичних проблем, таких як клонування, евтаназія, трансплантація [504].

Іспанський філософ стверджує, що, незважаючи на інтерес до розвитку науки в цілому, релігійні інститути завжди вказують на негативний вплив біологічних і технічних наук, їх невідповідність основним положенням християнського віровчення. Біоетика майбутнього, як стверджує Ж. Садаба, повинна бути світською, обґрунтовувати відповідальне ставлення людини до життя, і мати практичне призначення в якості об'єднуючої всіх світових культур в єдине ціле. Біоетика в даний час затребувана як можливість поліпшення людиною свого життя і в той же час, застерігає її від негативних проявів суспільства. У цьому сенсі будь-яка релігія, навпаки, обмежує людину, може виступати причиною нерівності людей [504].

Сучасна медицина, відзначає К. Назарян, - це унікальна форма синтезування досягнень фундаментальних і прикладних галузей природознавства. Але від «чистого» природознавства медицину відрізняє те, що вона працює не з «речовиною», «полем» або «інформацією», а з людиною, знання про яку не обмежується природознавством, але допускає моральний вимір. І тому, незважаючи на незаперечні досягнення сучасної науки ми повинні пам'ятати, що наукові відкриття і передбачення не завжди безпомилкові і до того ж робляться далеко не «безгрішними» людьми [248].

На думку А. Джонса, зв'язок з академічною християнською теологією властивий не тільки американській, а й європейській біоетиці, яка до кінця 80-х років розвивалася при великих християнських центрах, в основному, католицьких. І якщо для американської біомедичної етики зв'язок з теологією закінчився її «адсорбцією», то в Європі відмінності між християнською і секулярною біоетикою були збережені [101, с. 23].

В. Поттер надавав велике значення об'єднанню принципів та цінностей релігії і науки в справі створення нової етики. У своїй книзі «Біоетика – міст у майбутнє» він присвятив цілий розділ аналізу поглядів теолога-еволюціоніста П. Тейяра де Шардена. «Тейяр де Шарден зміг реалізувати нашу спільну мету, - пише він, - з'єднати біологічне знання і традиційні людські цінності таким чином, щоб на цій основі прагнути до усвідомленого майбутнього людства» [310, с. 62].

На думку авторитетного біоетика, редактора Енциклопедії з біоетики, В. Рейча, релігія, є одним з трьох найважливіших чинників (поряд зі зростаючою уразливістю людства і глобалізацією), що визначають стан біоетики в останнє десятиліття. Релігія сьогодні робить великий внесок в розвиток політичних подій в світі, процес встановлення соціальної стабільності та справедливості. У пошуках сенсу життя і подій, що відбуваються люди все більше і більше звертаються як до нерелігійних, так і релігійних духовних джерел. Що ж стосується вивчення релігійних передумов і підстав біоетики, то в подальшому, вважає В. Рейч, дослідникам слід сконцентрувати свою увагу на: 1) різниці між релігійною ортодоксією і хірургією; 2) межах християнської етики і внеску в

біоетику раціоналістичної теологічної думки; 3) «механізмах» роботи (незважаючи на обмеження і формалізм) релігійних ідей в біоетиці; 4) соціологічному аналізі влади релігійного авторитету у вирішенні біоетичних проблем; 5) зв'язку постмодерну і релігійної біоетики [500, р. 168].

Висновки до підрозділу 5.1:

1. В даний час релігія не дозволяє медицині бути повністю вільною від моральних і релігійних переконань та зобов'язань. Вважаємо, сьогодні авторитет Церкви може зіграти позитивну роль у врегулюванні механізму реалізації соматичних прав. Релігія спирається на загальновизнані принципи, вищі цінності людства, обійшовши які, біомедичні дослідження не зможуть бути етичними, моральними та гуманними по відношенню до людини.

2. Сучасне розуміння місця релігії у процесі правотворчості у галузі біомедицини та вплив, зокрема, християнства на формування медичного права, уособлюється через морально-етичну та ціннісну складові релігійного вчення. Регулятори суспільних відносин, що закладалися в релігійних догмах, були прийнятними для більшості соціуму, відтак потрібна їх уніфікація та перетворення в подальшому на регулятори проведення біомедичних досліджень за участю людини. Увагу на собі акцентує й той факт, що християнство, залишаючись з одного боку консервативним вченням, з іншого, змогло інтерпретувати релігійні догми в такий спосіб, щоб вони відповідали сучасним вимогам механізму реалізації соматичних прав.

3. Питання, що впливають зі взаємовідносин релігії і науки, в тому числі і медицини, як бачимо, на сьогодні складні і багатогранні. В даний час відсутня єдина точка зору на алгоритм взаємовідносин між біомедициною та релігією, більшість вчених і представників духовенства схиляються до синтезу цих сфер, так як релігія і біомедицина не виключають один одного. Саме тому, вважаємо за потрібне знаходити консенсус, де біомедицина та релігія не взаємовиключали, а доповнювали один одну, уточнюючи свої позиції і прерогативи для досягнення

спільної мети – комфортного існування людини в нашому загальнолюдському соціумі.

4. Християнська (релігійна) біоетика – галузь міждисциплінарних досліджень, спрямована на осмислення, обговорення і вирішення морально-етичних проблем, породжених новітніми досягненнями біомедичної науки і практики охорони здоров'я з точки зору системи поглядів, зумовлених вірою в Бога, що включає в себе звід моральних норм і типів поведінки суб'єктів біомедичних досліджень. В сучасному суспільстві християнська (релігійна) біоетика виступає і формується як специфічний соціальний інститут, покликаний регулювати конфлікти і напруження, що виникають у взаємовідносинах між сферою виробництва та застосування нових біомедичних знань і технологій, з одного боку, й індивідом та суспільством – з іншого.

5.2 Релігійні норми та реалізація соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень

Релігійний вибір як такий виявляє себе не стільки через форми існування спільноти, скільки через відношення до Абсолюту, до Бога. Саме через це й відбувається реалізація зв'язків у конкретній дійсності, «обоженнюється» сама людина. Можна сказати, що релігійний вибір як такий є присутнім у душі кожної людини, це є те, що нічим не замінюється. На думку архімандрита Кіпріана (Керна), «святі отці» вбачали призначення людини в її обоженні, яке, на думку св. Григорія Богослова, полягає в тому, щоб, «подолати плоть і протидіяти їй», постати Богом і духом, з'явитися в чині світлоносного «янгольського образу» [21, с. 101].

5.2.1 Релігія та право людини на евтаназію

Безспірно, значний вплив на регулювання питань, пов'язаних з евтаназією, надавали і продовжують надавати саме релігійні чинники. Релігія – остання з первинних форм соціальної регуляції. Історично тісний зв'язок права і релігії характерний практично для всіх правових систем світу. Цей зв'язок стійкий в традиційних правових системах, до певної міри рухливий в європейських країнах з домінуючою християнською релігією. Релігія постачає людину певним набором ціннісних орієнтирів, в основі яких, як правило, лежать одвічні цінності совісті і добра. При цьому релігія незмінно залишається непримиренним противником евтаназії, так як заперечує право людини розпоряджатися своїм життям. Християнство, іслам і іудаїзм однозначно вважають людське життя священним божественним даром і засуджують евтаназію в будь-якій її формі [278].

Думка про те, що смерть у багатьох випадках може бути вищою формою благодаті, виникла ще в глибоку давнину на полях битв, де воїни, які страждали від отриманих поранень, не бачили іншого виходу, ніж смерть. Однак тепер етичні норми людей значно змінилися, беручи до уваги помилки минулого, життя людини розглядається набагато вище, в той же час, порятунок всіх життів не представляється неможливим. Існує безліч невиліковних хвороб, які змушують людей страждати і безліч людей, всупереч домовленостям їх рідних, вважали б за краще покласти край стражданню прийнявши смертельну ін'єкцію. Думки людей щодо даної процедури залежать не тільки від особистих домислів, але і від релігійної складової їх життя. Адже релігія і донині займає важливу позицію в житті багатьох людей. У різних конфесіях висувуються різні думки з цього питання. Щодо християнської, Єпископ Броніцький Амвросій прокоментував цю проблему наступним чином: «Церква визначає евтаназію як самогубство і вбивство. Пропаганда самогубства є крайнім ступенем відокремлення від Бога. Люди, що виступають за легалізацію цього гріха, є безрелігійним і здійснюють тяжкий гріх проти Бога – джерела життя. Бог нескінченно більше любить людину, ніж ті люди, які під виглядом співчуття намагаються втрутитися в дію Промислу Божого про спасіння людини [380, с. 14].

Страждання часом є очищаючими і ведуть до спасіння во славу життя майбутнього покоління. Разом з тим священнослужителі зі свого досвіду знають, як після молитви, соборування і причащення абсолютно безнадійні хворі поверталися до нормального життя. Ініціатори евтаназії виступають проти Бога і фактично є не просто невіруючими в Бога і в майбутнє життя людьми, - а богоборцями. Евтаназію не можна розглядати інакше, як форму прихованого або відкритого сатанізму. Розлучення душі від тіла, так само, як і народження людини належить тільки Богу. Тільки Він є джерелом воскресіння, життя і упокоєння. Жахливо, коли лікарів, покликаних охороняти здоров'я та життя людей, припускають зробити знаряддями вбивства [335].

Ми стали говорити про гідну смерть, або ж про сприяння смерті через співчуття тому, що ми втратили любов і віру в Бога і до ближнього, які замінили утилітаризмом і раціоналізмом, пише Архієпископ Афінський и всея Еллади Христодул. Ми, християни, не можемо погодитися з прямим або непрямим перериванням життя, так як ми вважаємо, що не маємо на це права. Життя не є чимось таким, що належить нам. Не ми його створили з тим, щоб використовувати його як нам подобається [20].

Одним з пояснень, яке можна дати розуму тих, хто підтримує еутаназію, відзначає Архієпископ, є те, що вони знаходяться під впливом своїх матеріалістичних поглядів на життя і переконані, що існування людини має оцінюватися на підставі сили і його здатності до діяльності. Така позиція призводить їх до логічного висновку, що гідною людиною є лише сильний і здоровий, і що суспільство має складатися тільки з таких «гідних людей». Така позиція збігається й зі сприйняттям людини як сукупності клітин, які гармонійно працюють між собою, подібно якомусь досконалому механізму, який в разі поломки ремонтується і, по завершенні циклу робіт, викидається [20].

Православна церква розглядає смерть не як біологічну подію, а як містерію, наповнену прихованого духовного сенсу, і одночасно – велике благословення [489, р. 187]. Православна церква не має позиції щодо рішень, прийнятих в кінці життя, оскільки завданням християнина є молитва, а не вирішення питань життя і смерті [488, р. 425].

Відповідно до того, що православна церква вважає кожну смерть, що настала в результаті рішення людини, викликом Богу – будь-яка медична дія, що не спрямована на продовження життя розглядається, як неетична. Комітет церкви з біоетики проголосив: «Завжди існує певна ймовірність помилкового діагнозу, або несподіваного результату захворювання, або навіть дива» [509, р. 1236]. Саме тому не дозволяється ні утримуватися від лікування, ні скасовувати його, і навіть якщо пацієнт знаходиться в повній свідомості та попросить скасувати лікування (яке може врятувати йому життя), моральним обов'язком лікаря є умовити пацієнта погодитися на лікування. Допускається знеболювання,

однак тільки в таких дозах, які свідомо не можуть спричинити смерть хворого. Утримуватися від штучного харчування або скасовувати його не можна навіть в тому випадку, коли немає ніяких перспектив на одужання [509, р. 1237].

Категорія «евтаназія» (з грецького - «хороша смерть»). Отже, саме тому, православна церква визначає «хорошу смерть», як «спокійну кончину без болю і страждань». З іншого боку, сучасний міжнародний підхід до визначення активної евтаназії, як «вбивство з милосердя» - абсолютно не дозволяється православною церквою ні за яких обставин. Штучне підтримання життя дозволяється тільки тими методами, які дозволяють сподіватися на продовження життя. Тому, наприклад, відключення апарату штучного дихання при смерті мозку дозволяється [489, р. 188].

В той же час, не можемо не навести й ставлення римської католицької церкви до евтаназії. Так, зокрема, Папа Іван Павло II висловив офіційне ставлення церкви в своїй роботі 1995 року «*Evangelium Vitae*» [498], яка пізніше була видана в скороченій формі «*Catechismus Catholicae Ecclesiae*» [497]: Римська Католицька Церква дозволяє утримуватися і скасовувати спрямовану на збереження життя терапію, якщо вона болюча, небезпечна, або може мати непередбачуваний результат.

У 1980 р. «Декларацією про евтаназію» було дозволено проведення процедур з полегшення болю у людей, що вмирають навіть якщо подібні медичні процедури могли привести до скорочення життя в результаті ненавмисної побічної дії (подвійний ефект), хоча біль в кінці життя могла мати особливе значення – це символізує Христа, який страждає на хресті. Проте, саме активна евтаназія є забороненою медичною процедурою і повинна бути замінена паліативною терапією [498].

Незважаючи на те, що можна відміняти лікування, незадовго до своєї смерті Папа Іоанн Павло II висловився проти припинення штучного харчування у пацієнтів в стійкому вегетативному стані - цей аспект завжди був дуже суперечливим [506, р. 30].

Церква, залишаючись вірною дотриманню заповіді Божої – не вбивай (Вих. 20. 13), не може визнати морально прийнятними поширені нині в світському суспільстві спроби легалізації так званої евтаназії, тобто навмисного умертвіння безнадійно хворих (в тому числі за їх бажанням). Прохання хворого про прискорення смерті, пише С. Денисов, часом зумовлене станом депресії, позбавляє його можливості правильно оцінювати своє становище. Визнання законності евтаназії призвело б до приниження гідності і перекручення професійного обов'язку лікаря, покликаного до збереження, а не до припинення життя. «Право на смерть» легко може обернутися загрозою для життя пацієнтів, на лікування яких бракує коштів [36, с. 88].

Таким чином, відзначає С. Денисов, евтаназія є формою вбивства або самогубства, в залежності від того, чи приймає в ній участь пацієнт. В останньому випадку до евтаназії застосовні відповідні канонічні правила, згідно з якими навмисне самогубство, як і надання допомоги в його скоєнні, розцінюються як тяжкий гріх. Навмисний самогубець, який вчинив це від образи людської або по іншому якому випадку від малодушшя, не удостоюється християнського поховання і літургійного поминання (Тимофія Алекс. Прав. 14). Якщо самогубець несвідомо позбавив себе життя – поза волею розуму, тобто в припадку душевної хвороби, церковна молитва про нього дозволяється після дослідження справи правлячим архієреєм. Разом з тим необхідно пам'ятати, що провину самогубця нерідко поділяють оточуючі його люди, вони виявилися нездатними до дієвого співчуття і прояву милосердя. Разом з апостолом Павлом Церква закликає: - Носіть тягарі один одного, і так виконаєте закон Христовий (Гал. 6 2) [36, с. 88].

Християнський погляд на людське життя відкидає саму можливість її самовільного припинення. І не тільки тому, що це дар, посланий Господом і яким ми, отже, не вільні розпоряджатися на свій розсуд. Не менш істотно і інше. Так як Бог є любов, все, що Він дає людині, Він дає йому заради його ж блага. У тому числі і страждання. Причому дає їх кожному під силу. Ось чому, з точки зору християнства, безглуздох страждань не буває. Просто ми люди, за своєю

неміччю будь-яке страждання, будь-який біль ототожнюємо зі злом. Тому і доводиться часто чути «Навіщо Господь заподіює людині страждання? Який в ньому сенс»? Для православної людини відповідь очевидна. Це потрібно для підготовки людини до вічного життя. Страждання, особливо передсмертні, очищають душу людини від гріхів, підводять людину до покаяння тоді, коли ніщо інше не дієво. Якщо лікар вбиває хворого, то душа вбитого йде у вічність непідготовленою, а якщо хворий сам виявив бажання так померти, - то ще обтяжена гріхом самогубства. Церква роз'яснює, що ті моменти нашого життя, які пов'язані з її початком і кінцем, а також моменти безсилля, болю і випробувань приховують в собі унікальну таємничість, яка вимагає побожного ставлення з боку родичів, лікарів і взагалі всіх людей, розвитку любові в суспільстві, прояви співчуття і милості. Прохання хворого про еутаназію гостро ставить перед нами питання: яка наша до нього любов, у чому вона, наскільки велика наша рішучість бути поруч з ним і ділити з ним його страждання? [278].

Однак, пише А. Малиновський, в питанні про відмову від штучного життєзабезпечення церква не так категорична і висуває такі критерії:

1) у разі наявності найменшого шансу на вихід з коматозного стану необхідно використовувати всі можливі методи для того, щоб підтримати життя пацієнта, оскільки справа порятунку людського життя варта будь-яких зусиль. Це особливо важливо тоді, коли хворий не здатний самотійно висловити свою згоду;

2) якщо коматозний стан є незворотнім і безвихідним, то не обов'язково використовувати болісні і дорогі методи як матеріального, так і особистого характеру, оскільки все це лише продовжило би агонію без будь-якої надії на те, що хворий прийде до тями. Але обов'язковим є надання звичайного лікування (особливо гідратація і парентеральне харчування). Слід повторити, що визначення незворотності та безнадії на повернення до свідомості завжди є одним з найбільш складних і сумнівних;

3) штучне підтримання життя при повній відсутності мозкової діяльності, прямий ЕЕГ, відсутності рефлексів, дихання і серцебиття було б наругою над померлим і його смертю і важким ударом для родичів покійного [218, с. 6].

«Сон розуму», породженням якого є монологи про необхідність навчити лікарів мистецтву вбивства, є сатанинським блюзнірством і знущанням над лікарською професією, вважає Г. Оніщенко. Люди, які обирають професію лікаря і приходять в неї, ставлять перед собою одну мету – зберегти, наскільки можливо, життя і здоров'я людини, тобто зробити все, щоб людина не захворіла, а якщо вона захворіла, вилікувати її і, навіть якщо вона безнадійно хвора, полегшити її страждання до тих пір, поки Творець дає їй бути на цій землі. Обговорювати цю тему, а тим більше говорити про написання якихось «законів», що дозволяють лікарю перетворитися на вбивцю, це значить не розуміти суті лікарського служіння – лікар це не професія, а стан душі. Не розуміти цього означає ображати майже мільйонну армію лікарів, вважає Г. Оніщенко. За його словами, країна, яка наклала мораторій на смертну кару як міру покарання і виконує цей мораторій, «не має права навіть заговорювати про те, щоб зобов'язати лікаря навмисно позбавляти хворого життя» [270].

Легалізація евтаназії, пише священнослужитель В. Чаплін, може породити зловживання з боку медиків, юристів і навіть родичів хворого. А головне, що сам хворий буде підштовхуватися помилковою мораллю до спроб самогубства заради того, щоб полегшити життя оточуючим. Ця мораль дійсно абсолютно помилкова. Вічне життя важливіше, ніж усі земні турботи, а його то людина і позбавить себе, вчинивши самогубство. Разом з тим бувають ситуації, коли штучно підтримувати функціонування організму, «може бути, і не потрібно». Йдеться про такі випадки, коли людина протягом багатьох років не подає ознак свідомості, коли вже неможливо зрозуміти жива вона чи мертва, «знаходиться її душа в тілі або вже немає» [446].

Таким чином, як бачимо, визнаючи цінність життя кожної людини, її свободу та гідність як унікальні властивості особистості, створеної за образом і подобою Божою, православні священнослужителі не припускають можливість

реалізації будь-яких спроб легалізації евтаназії як дії «щодо навмисного умертвіння безнадійно хворих людей». Вони розглядають евтаназію як «особливу форму вбивства (за рішенням лікарів або згоди родичів), або самогубства (на прохання пацієнта), або поєднання того й іншого». На сьогоднішній день Православна Церква виступає заперечує можливість застосування евтаназії, оскільки це може призвести: 1) до криміналізації в медичній сфері і, відповідно – нівелювання довіри суспільства до охорони здоров'я в цілому; 2) до наруги над даним Богом людським життям; 3) до зменшення довіри до лікаря і до процедури виконання ним своїх професійних обов'язків; 4) до занепаду розвитку медичної науки в контексті розроблення новітніх засобів для лікування невиліковних захворювань, сучасних методів реанімації, дієвих знеболюючих препаратів тощо; 5) до виникнення в суспільній свідомості певного роду моральної деградації цинізму і нігілізму в цілому, що є неминучим у разі відмови від дотримання Божої заповіді «не убий».

5.2.2 Релігія та право людини на трансплантацію.

Більшість західних християнських богословів не відкидають саму ідею трансплантації тканин та органів і визнають факт можливої пересадки органів або тканин в тіло живої людини. Католицька церква вважає, що донорство є актом милосердя і моральності, так як направлено на порятунок життя хворої людини. Відома місія Папи Римського, з якої він проїхав по країнам Європи. Акцією найвищої гуманності і милосердя назвав він донорство і закликав усіх католиків виступити на підтримку і своїм прикладом показати, що вони готові служити цьому милосердному акту [156].

Наведемо цікавий приклад. Подія відбувалася під час ірано-іракської війни. Як відомо, в сучасній війні важкі опікові поранення займають значну частину в загальній структурі військового травматизму. Саме тому одна з воюючих сторін звернулася до керівництва тканинного банку в м. Градец-Кралоуе (Чехія) з пропозицією заготовити шкірні трансплантати для лікування уражених. У стислі терміни замовлення було виконано. При цьому для

виготовлення трансплантатів використовувався ксеногенний матеріал – шкіра свиней, як найбільш адекватний для пересадки людині. Незабаром приїхали представники сторони-замовника для отримання вироблених ксеногенних матеріалів. І в останній момент з'ясувалося, що трансплантати виготовлені зі шкіри свині. Делегація ісламської країни висловила протест, який зводився до того, що не можна на тіло правовірного мусульманина пересаджувати шкіру свині. Назрівав міждержавний конфлікт. Після тривалих переговорів гостей зі Сходу вдалося переконати в тому, що альтернативи зазначеним ксенотрансплантам не існує. Тоді останні звернулися з офіційним запитом до духовних лідерів ісламу в Саудівську Аравію. На запит незабаром надійшла дуже лаконічна відповідь. Суть її зводилася до наступного: «Якщо є загроза для життя правовірного мусульманина, то заради його порятунку можливе застосування матеріалів, отриманих з тканин свині». Трансплантати були доставлені за призначенням і тисячі уражених були врятовані. Ця історія переконує нас в тому, що ставлення релігії до трансплантології може відігравати виключно важливу роль [437, с. 316].

Християнство з його традицією милосердя до страждаючих і чудесами зцілення, явлення Христа, в наш час ставиться до ідеї трансплантації як «до наслідування подвигу Спасителя, який віддав Своє Життя і плоть в ім'я спокутування наших гріхів» (з проповіді понтифіка Іоанна Павла II в червні 1991 року) [491]. Справа в тому, що християни традиційно сповідують догмат про боговтілення: ідею про прийняття Всесильним Богом-Творцем людської природи, а так само і людської плоті через Богородицю Діву Марію в особі Ісуса Христа досконалого Бога і досконалої Людини, рівного нашій природі «у всьому, крім гріха» [442, с. 31].

Христос, що жертвує собою в ім'я спокутування наших гріхів, є для християн прообразом і натхненником людської жертви заради ближнього. У тому числі і жертви, що стосується донорства органів. Адже «немає більшої любові, як хто душу свою покладе за друзів своїх» (Ін. 15, 13). Але самопожертву

як свідому і добровільну дію людини виключає будь-яке вплив і насильство [442, с. 31].

Християнська позиція, яку висловив професор богослов'я В. Нєсмєлов, виходить з того, що фізична смерть – не стільки перехід в нове життя, скільки останній момент дійсного життя. Розуміння смерті як останньої але стадії життя, як особистісно значущої події, ставлення до якої – це галузь людинолюбства, сфера власне моральних взаємовідносин між людиною померлою і людиною живою, зокрема, між померлим хворим і лікарем як суб'єктом моральних відносин [252, с. 54].

В той же час, в християнстві мертве тіло залишається простором особистості. Вшанування померлого безпосередньо пов'язане з повагою до живого. Втрата поваги до померлого, зокрема, нанесення пошкоджень тілу, тягне за собою в кінці кінців втрату поваги до живого. Прагматичне використання трупів в медицині тягне за собою посилення споживацького ставлення до людини. Трансплантація як акт милосердя, спрямований на порятунок життя і полегшення страждань людини, незважаючи на теологічні різночитання, більшістю людей, які є прихильниками різних конфесій, сприймається позитивно. Трансплантація при цьому одними розцінюється як марне втручання в Божественний промисел, іншими, навпаки, як етично виправдана богоугодна спроба зберегти життя, дану людині Богом [442, с. 31].

«Православна церква не бачить нічого поганого в трансплантації органів від померлих людей до живих і взагалі в пересадці органів, якщо це може врятувати людину, що знаходиться у важкому стані», - заявив в серпні 2018 року Патріарх Московський і всієї Русі Кирило в ході спілкування з учасниками III міжнародного православного молодіжного форуму. «Якщо пересаджують органи від однієї людини до іншої, коли батьки жертвують нирку для дитини, - це ж великий подвиг! Якщо навіть запозичуються органи у померлої людини і, в результаті, рятується життя іншої людини – як же можна сказати, що це погано? Це вже буде таке святенництво, що краще взагалі навіть не захащувати такими думками свою голову», - заявив патріарх Московський і всієї Русі Кирило [336].

У православній антропології, яка спирається на євангельське вчення, тіло людини розуміється в єдності не тільки з душею, а й з Творцем і Спасителем. Людина створена за образом і подобою Божою, а людське тіло є Храмом Духа Святого, тому неприпустимо, з християнської точки зору, ніяке свавілля щодо тіла, яке створено Богом і нам не належить, як іскуплене хресними стражданнями Христа Спасителя. Апостол Павло так пише про це: «Хіба не знаєте, що ви храм Божий, і Дух Божий живе в вас? Як хто нівечить Божого храму, того покарає Бог, бо храм Божий святий, а цей храм - ви» (1 Кор. 3: 16-17). «Хіба ви не знаєте, що тіла ваші суть храм що живе в вас Святого Духа, якого ви маєте від Бога, і ви не свої? Бо дорого куплені. Отож прославляйте Бога в тілі своєму, і в душах ваших, які суть Божі» (1 Кор. 6: 19-20) [424, с. 225].

Виходячи саме з таких позицій і ґрунтуючись на Богом відкриті вчення про людину, Православна Церква і формулює своє ставлення до проблеми трансплантології в цілому, конкретизуючи оцінку тих чи інших приватних її аспектів і нюансів, пов'язаних головним чином з їх осмисленням в телеології вчення про християнське спасіння: «сучасна трансплантологія (теорія і практика пересадки органів і тканин), - зазначається в «Основах соціальної концепції Російської Православної Церкви», - дозволяє надати дієву допомогу багатьом хворим, які раніше були б приречені на неминучу смерть або важку інвалідність. Разом з тим розвиток даної галузі медицини, збільшуючи потребу в необхідних органах, породжує певні моральні проблеми і може становити небезпеку для суспільства» (ХІІ.7) [276, с. 97].

У світлі православного вчення донорство як фактично здійснення допомоги хворим є виправданим і благословенний засобом порятунку життя – донорство крові, наприклад, стало поширеною і позитивно зарекомендувало себе практикою в медицині. Це поширюється і на більш специфічні види донорства, такі як добровільна пересадка нирки, шкірних покривів і т.д., які оцінюються з християнської точки зору як жертвність, жертвна допомога хворому. Однак «... недобросовісна пропаганда донорства і комерціалізація трансплантаційної діяльності створюють передумови для торгівлі частинами людського тіла,

загрожуючи життю та здоров'ю людей. Церква вважає, що органи людини не можуть розглядатися як об'єкт купівлі і продажу. Пересадка органів від живого донора може ґрунтуватися тільки на добровільній самопожертві заради порятунку життя іншої людини. У цьому випадку згода на експлантацію (вилучення органу) стає проявом любові і співчуття. Однак потенційний донор повинен бути повністю інформований про можливі наслідки експлантації органу для його здоров'я. Морально неприпустимою експлантація, прямо загрожує життю донора. Найбільш поширеною є практика вилучення органів у щойно померлих людей. У таких випадках повинна бути виключена неясність у визначенні моменту смерті. Неприйнятно скорочення життя однієї людини, в тому числі через відмову від життєпідтримуючих процедур, з метою продовження життя іншого» [5].

Так зване «посмертне донорство», яке набуло поширення в останні десятиліття, дійсно, викликає неоднозначну і суперечливу оцінку. З одного боку, в такому підході очевидним є прояв жертвовної любові - «любові, що тягнеться і по той бік смерті» [276, с. 98]. З іншого боку, ніхто не має права насильно примушувати будь-яку людину – здорову або невиліковно хвору – до такого етичного акту: «Такого роду дарування або заповіт не може вважатися обов'язком людини. Тому добровільна прижиттєва згода донора є умовою правомірності та моральної прийнятності експлантації» [276, с. 99]. Зрозуміло, що така практика – абсолютно нове явище в нашому житті. Саме тому вона і вимагає ретельного і відповідального етичного осмислення, вірно відзначає ігумен Агафангел (Гагуа) [5].

Донорські органи і тканини засвоюються людиною, що їх приймає (реципієнту), включаючись до сферу її особистісної душевно-тілесної єдності. Тому ні в якому разі не може бути морально виправдана така трансплантація, яка здатна потягнути за собою загрозу для ідентичності реципієнта, зачіпаючи його унікальність як особистості і як представника роду. Про цю умову особливо важливо пам'ятати при вирішенні питань, пов'язаних з пересадкою тканин і органів тваринного походження [36, с. 108].

«Мова повинна йти лише про дарування, а не про продаж», - про це заявив відповідальний за соціальне служіння в УГКЦ о. Андрій Нагірняк, голова Громадської ради із співпраці МОЗ та ВРЦіРО у 2015 році. «Також ми виступаємо за те, щоб це було свідоме й добровільне рішення людини», – наголосив представник Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій, коментуючи законопроект, що обговорювався 24 березня 2015 року на круглому столі в Міністерстві охорони здоров'я України, згідно з яким кожен українець зможе стати донором органів після своєї смерті, якщо за життя юридично не оформить відмови. «Тільки добровільне рішення є моральним. Ми виступаємо за «презумпцію свободи волі», адже людина наділена Богом Творцем свободою вибору, а концепція так званої «презумпції згоди» позбавляє її права вибору. На прикладі США, в яких діє «презумпція незгоди» і які є лідером з пересадки органів, видно, що «презумпція незгоди» дієва. А якщо вона виявилася недієвою в нас, це ще не означає, що її потрібно змінювати». Впровадження такого положення закону зараз в Україні може бути передчасним і з іншої причини: «Рівень правосвідомості та законності в нашому суспільстві, на жаль, нині ще далекий до того, яким мав би бути. Тому потрібно звернути увагу, чи не викличе введення презумпції згоди, коли всі, хто не напише відмови, погоджуються на трансплантацію своїх органів, якихось зловживань через відсутність законності в нашому суспільстві. У нас з цього приводу існують деякі побоювання» [247].

Як наголосив о. Андрій, Церква виступає проти комерціалізації процесу донорства. Це є морально неприйнятним, оскільки тіло стає предметом купівлі-продажу: таким чином принижується гідність людини. А ось безкорисливе дарування цілком можливе, і Церква прихильно до цього ставиться. Крім того, за словами священика, є ще один момент, який Церква вважає важливим, – це те, що цей процес поширення трансплантації, а тим більше введення презумпції згоди, мав би починатися та супроводжуватися різноманітними інформаційно-просвітницькими заходами: роз'ясненням широкому колу громадськості, у чому, власне, полягає донорство органів, яка його важливість та моральна цінність [247].

«Водночас у нас є певні побоювання щодо того, наскільки суспільство готове до введення такого закону. Спершу належить провести масштабну попередню роботу з людьми. Необхідно говорити про те, що є таке поняття, як презумпція згоди. Люди повинні бути інформовані про те, як це все відбувається. І знову ж, зважаючи на теперішній стан нашого суспільства, ми запитуємо, наскільки це буде зроблено і чи не варто було саме з цього починати? Але замість того, щоб починати з просвітницької підготовки, відразу пропонується приймати закон. Важливо, щоб перед затвердженням цього закону тривалий час, може впродовж року або декількох років, була проведена серйозна підготовча робота в суспільстві», – переконує представник Церкви [247].

І насамкінець хотілося б процитувати Г. Хубулову, яка пише, що безумовно, дуже важливо специфічне значення слова «тіло» в словах Ісуса Христа, виголошене на Таємній Вечері: «Це є Тіло Моє» (1 Кор 11, 24). Жертвування Христом своєї плоті (тіла) «на відпущення гріхів», що дає нам право «успадкувати життя вічне», по суті є прообразом донорства. Цей факт також впливає на рішення віруючого донора [442, с. 31].

І ще питання, пише о. Петро Балога, яке інколи виникає у віруючих людей: а як же тоді буде з воскресінням? Яке тіло воскресне? Правду кажучи, це питання ставили ще задовго до технічної можливості трансплантації органів, бо ще Апостол Павло пробує відповісти на нього у своїх Посланнях, а потім Отці Церкви один за одним стараються описати тіла воскреслих. Якщо щиро, то це найменша з проблем: ми ж не переймаємося, що не воскресне все волосся, яке було на протязі життя острижене чи випало, або що не воскреснуть разом з тілом обрізані нігті чи втрачені молочні зуби. Так само і з органами, як було зазначено вище, які не становлять інтегральної частини особистості людини, не буде проблем при воскресінні. Як і взагалі не буде жодних проблем, коли все що було втрачене, в тому тяж через хворобу, видалення, укорочення чи операцію, відновиться та інтегрується з воскреслим тілом. Зрештою, це вже буде, хоч і те саме тіло, проте одночасно цілком інше, тобто не таке саме [260].

Таким чином, як бачимо, на сьогодні, загальне бачення православної церкви до проблем трансплантації зводиться до наступного: 1) Церква визнає вилучення органів від живого донора «тільки на добровільній самопожертві заради порятунку життя іншої людини». Інформована згода на експлантацію органів від живого донора і «посмертне донорство» стають проявом любові і співчуття; 2) Церква застерігає від можливих зловживань, помилок при проведенні трансплантації, неприпустимим є: скорочення життя однієї людини з метою продовження життя іншої; експлантація, що прямо загрожує життю донора; розгляд органів людини як об'єкта купівлі-продажу; 3) Церква вважає неприпустимим презумпцію згоди, так як вона «порушує свободи людини»; 4) Церква методи фетальної терапії та недобросовісну пропаганду донорства.

5.2.3 Релігія та право на штучне переривання вагітності

Сучасні дискусії про аборти відрізняються від традиційного церковного засудження абортів. Традиційна християнська аргументація проти абортів відштовхується від історично авторитетних всередині церков текстів. У той же час в сучасному суспільстві, де церква найчастіше значно відокремлена від держави, і де відбуваються процеси секуляризації, виникли нові уявлення, що вимагають осмислення і будь-якої відповіді церков. Зокрема, сучасне суспільство багатьох розвинених країн світу в цілому визнало необхідність здійснення рівності статей і прав жінок. Право жінки на аборт, залишаючись для частини суспільства спірним питанням, проте, розглядається багатьма як важливий аспект особистої свободи. Сучасне суспільство стало приділяти більше уваги питанню збереження здоров'я жінки. Розвиток науки дозволив більш ефективно контролювати народжуваність. Значна частина сучасного суспільства, особливо в розвинених країнах, прийшла до розуміння, що дітей необхідно виховувати, забезпечувати, приділяти їм увагу і турботу, а не просто народжувати як на конвеєрі [440].

На сьогоднішній день для деякого числа християн, особливо протестантів, які спираються тільки на Біблію і не розглядають тексти батьків церкви як

авторитету, відсутність біблійних заповідей заборони абортів і невизначеність часу перетворення ембріона в людину стали підставою допустити можливість абортів на ранніх термінах вагітності, по крайній мірі, за наявності будь-яких поважних причин. Хоча в цілому християнство продовжує розглядати аборт як явище несхвальне і сумне, багато сучасних християн визнали, що бувають випадки, коли аборт може бути зрозумілий як менше зло [496, р. 182]. До числа таких випадків сучасні християни відносять:

- 1) загрозу життю чи здоров'ю жінки, а також важкі патології плоду;
- 2) деяка частина християн, в основному протестанти, вважають за можливе більш широкий спектр таких поважних причин, при яких аборт може бути допустимим, хоча і небажаним;
- 3) частина сучасних християн (за статистикою в розвинених країнах вони складають меншість), в основному найбільш консервативні католики і православні, залишаються на позиції, що аборти неприпустимі за будь-яких обставин, без будь-яких винятків.

Таким чином, православ'я в загальному засуджує аборти, прирівнюючи їх до вбивства. Однак, сучасні заяви, зроблені в ряді церков, містять більш м'яку риторичу з приводу особливо складних обставин і екстрених випадків, особливо, таких як загроза життю жінки. Оскільки православні церкви не мають єдиного авторитетного центру, подібного католицизму, позиції і заяви різних помісних церков з деяких питань можуть в тій чи іншій мірі відрізнятися один від одного.

Найбільш винятковим випадком абортів є такі, що зроблені з метою порятунку життя жінки. В Основах соціальної концепції Російської православної церкви з приводу абортів в разі загрози життю жінки йдеться: «У випадках, коли існує пряма загроза життю матері при продовженні вагітності, особливо за наявності у неї інших дітей, в пастирській практиці рекомендується проявляти поблажливості. Жінка, що перервала вагітність в таких обставинах, не відлучається від євхаристійного спілкування з Церквою, але це спілкування зумовлюється виконанням нею особистого покаянного молитовного правила, яке визначається священником, що приймає сповідь» [276]. Офіційний документ

РПЦ таким чином не говорить, що аборт в разі загрози життю жінки є правильним і не повинен вважатися гріхом, а тільки вказує, що ця обставина має розглядатися як пом'якшувальна.

Схожа заява але іншими словами міститься на офіційному сайті Сербської православної церкви в Америці та Канаді. У заяві про аборти, підписаної директором релігійної освіти митрополії Середнього Заходу США Сербської православної церкви преподобним Василем Вранічем, стверджується: «Що стосується складних випадків, таких як, коли життя матері наражається на небезпеку вагітністю, консенсус православної думки полягає в тому, що рішення про аборт, ймовірно, може бути зроблено, але воно жодним чином не може бути легко виправдано як морально добродісне. Особи, які беруть таке рішення, повинні покаятися за нього і покладатися на милість Бога» [501].

У деяких православних церквах, однак, священство займає ще більш м'яку позицію з приводу абортів в разі загрози життю жінки, прямо вказуючи, що аборт для порятунку життя жінки є допустимим. Таку заяву робить, наприклад, Румунська православна церква, хоча із застереженням, що життя жінки саме по собі не цінніше, ніж життя немовляти. Офіційний сайт Румунського Патріархату стверджує: «Якщо життя матері дійсно знаходиться під загрозою вагітністю або пологами, пріоритет слід віддати життю жінки, але не тому, що її життя має велику цінність саме по собі [в порівнянні з життям плоду], а через її відносини і обов'язки до інших осіб, які залежать від неї» [474].

Ще одним випадком, коли виникає питання про аборт, є серйозна патологія плоду. Православні церкви в цілому не схвалюють аборти, зроблені через патологію плоду. Однак, заяви православних пастирів про цю проблему бувають різними. Так, в згаданій заяві преподобного Василя Враніча Сербської православної церкви аборти в таких випадках порівнюються з використанням нацистської доктрини євгеніки [501]. У той же час на офіційному сайті Румунської православної церкви про це заявлено так: «У разі, коли генетичне дослідження виявляє аномалію ненародженої дитини, рекомендується дати дитині народитися, дотримуючись її права на життя, але рішення належить

родині після того, як лікар і духовний батько поінформували їх про всі моральні [і інші] наслідки. Всі ці питання повинні вирішуватися, виходячи з дотримання значущості присутності інваліда в житті кожної людини і суспільства» [474].

Окремі православні священнослужителі можуть мати набагато більш м'яке ставлення до абортів в подібних випадках. Так, англійський єпископ Російської православної церкви митрополит Антоній Сурожський допускав вчинення абортів за медичними показами в разі серйозної патології плоду [15, с. 121]. У своїх інтерв'ю він говорив: «Зрозуміло, бувають випадки, коли аборт неминучий, але це випадки тільки медичного порядку. Коли зачинається дитина, яка не може народитися, яка буде виродком, яка буде чудовиськом, - в такому випадку аборт допустимий» [15, с. 122].

Іншими складними обставинами є випадки зґвалтування та інцесту. Як правило, православні церкви в загальному і цілому аборти в цих випадках не схвалюють. Зокрема, заява преподобного Василя Враніча Сербської православної церкви говорить про те, що зачата дитина не винна в способі зачаття, і пропонує матері в разі її небажання рости цю дитину віддати її на всиновлення [501].

Мабуть, на практиці ставлення до абортів в особливо складних випадках залежить від позиції кожного священика окремо. Так, священик Грецької православної церкви архидієцезії Америки Річард Димитріус Ендрюс на сайті церкви в Сент-Поль Міннесоти пише: «Що стосується вагітності з високим ризиком, коли необхідно зробити страшний вибір - безпеку матері [поставити] вище життя дитини, то таке рішення є прийнятним. Звичайно, воно має бути прийнято після консультації батьків з медичними і духовними радниками. У разі зґвалтування та інцесту юридичне, медичне і духовне рішення слід шукати негайно. В той же час, слід пам'ятати, що тільки 1-3% абортів відбуваються з причин зґвалтування, інцесту, аномалії плода або загрози здоров'я матері і [вони] ніяким чином не виправдовують інші 97-99% абортів, зроблені для зручності» [484].

Окремим випадком є аборти через матеріальні нестатки. Православна традиція (як, до речі, і католицька) відноситься до бідності самої по собі не як до принизливого становища людини, а як до ситуації, яка може принести близькість і благословення Бога. У той же час багатство розглядається як стан, потенційно схильний до небезпеки спокуси й егоїзму. Аборти, зроблені заради збереження матеріальних статків, піддаються в православ'ї суворому осуду. Разом з тим, в церковній ієрархії є розуміння того, що аборти, особливо в небагатих країнах, нерідко відбуваються через серйозну матеріальну скруту, і що необхідно створювати економічні умови для народження дітей, а також для їх усиновлення у випадках небажання з якихось причин або неможливості батьків їх рости [440]. В Основах соціальної концепції Російської православної церкви з цього приводу говориться: «Боротьба з абортами, на які жінки часом йдуть внаслідок крайньої матеріальної потреби і безпорадності, вимагає від Церкви і суспільства вироблення дієвих заходів щодо захисту материнства, а також надання умов для усиновлення дітей, яких мати чомусь не може самостійно виховувати» [276].

Хоча православна традиція суворо засуджує аборти в загальному випадку, деякі сучасні православні ієрархи іноді роблять досить м'які і поблажливі заяви про аборти, зокрема, мотивуючись бажанням показати, що православ'ю чужа доктринальна догматизація за моральними питаннями, подібно католицькій. Так, Вселенський патріарх Варфоломій I, будучи на той момент митрополитом Халкедонським, під час відвідування Сан-Франциско в 1990 році відповідаючи на питання про аборти, заявив, що, хоча православ'я «в цілому поважає зачаття життя і продовження вагітності», церква також «визнає свободу і незалежність всіх людей і всіх християнських пар». «Ми не входимо в спальні християнських пар», - сказав він. – «Ми не можемо узагальнювати [всі випадки в один]. Є багато причин, за якими пара йде на аборти» [477].

Схожу заяву про позицію Східних церков зробив Католикос всіх вірмен Гарегін I під час поїздки в США в 1996 році: «Ми не робимо догматичних заяв і не нав'язуємо догматичні принципи. Це втручання і вторгнення в свободу совісті людей. Коли людина навчається християнству, і її совість формується

християнськими принципами, ця людина повинна мати свободу проявляти його або її ставлення до конкретних проблем, таким як аборт або форми абортів. Церква не втручається в такі деталі. Ісус ніколи не накладав нічого на своїх послідовників. «Якщо ви хочете наслідувати Царство Боже, робіть це, не робіть цього». Якщо хочете, це [відсутність таких детальних вказівок] найбільша характерна риса християнства» [510].

У книзі відомого французького православного богослова О. Клемана «Бесіди з Вселенським патріархом Варфоломієм І» 1997 року також підкреслюється протилежна католицькому погляду відмова від централізованих директив в питаннях контролю народжуваності. Там же робиться «революційна» заява про аборти, яка стверджує можливість випадків, коли аборт може бути зрозумілий як менше зло, а також міститься твердження, що покладає в певних випадках велику відповідальність за аборт на чоловіків або суспільство, ніж на жінку. Так О. Клеман описує позицію патріарха Варфоломія: «Що стосується абортів, це завжди драматично для жінки і глибоко ранить її жіночність. З цієї причини аборт заради зручності, ми не можемо заперечувати цього, надзвичайно серйозний і не повинен бути схвалений. Але є ситуації крайнього лиха, коли аборти можуть бути меншим злом, як, наприклад, коли життя майбутньої матері знаходиться в небезпеці. В ряді випадків жінка менш відповідальна, ніж чоловік, який вчинив зґвалтування або просто кинув її, або вона менш відповідальна, ніж суспільство, в якому діти бідних знищуються або калічаться для отримання їх органів, як це відбувається в багатьох місцях. Жінка потребує допомоги, потребує примирення, потребує здоров'я її тіла, звичайно, але також її душі. І, коли ще є час, їй разом з дитиною повинна бути запропонована допомога - це обов'язок Церкви, церков» [482, р. 128].

Таким чином, з наведених прикладів видно, що, хоча в цілому православна традиція засуджує аборти, в різних помісних церквах сучасного православ'я серед ієрархів і священнослужителів звучить неоднакова риторика з цього питання і робляться різні акценти, в тому числі такі, які спрямовані на

розрізнення випадків і на пом'якшення засудження, а іноді навіть на обережне виправдання абортів в деяких особливих обставинах.

5.2.4 Релігія і право людини на штучне запліднення

У сучасному суспільстві частка безплідних шлюбів досягає 30%. Екстракорпоральне запліднення – один з найперспективніших методів для терапії безпліддя. Однак у його використанні в сучасному вигляді існує низка етичних проблем, не сумісних з моральним почуттям християнина. Штучне запліднення є дуже конфліктною темою в релігійних колах. Так, багато представників церкви не схвалюють цієї практики за цілою низкою причин, вважаючи її гріховною. Окремі служителі навіть пишуть роботи на ці теми, бажаючи представити ЕКЗ в негативному світлі. Одна з головних теологічних тез, спрямованих проти ЕКЗ, полягає в тому, що при штучному заплідненні використовуються тільки деякі з створених ембріонів. Решта нібито знищуються. При цьому кожен з них, знову ж нібито має душу.

До 2000 р. спільними зусиллями православних богословів, лікарів, біологів та інших фахівців була сформульована позиція, яка виражає церковне ставлення до різних медико-соціальних проблем сучасності. Однак, беручи до уваги досить значний період минулого часу, виявляється, що в даний момент церковна позиція з питання допустимості ЕКЗ сформульовано не зовсім однозначно. З одного боку, декларується, що «... шляхи до дітородіння, не згодні з задумом Творця життя, Церква не може вважати морально виправданими» [276, с. 135]. З іншого боку, використання не всякого методу допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) є гріховним: «Морально неприпустимими з православної точки зору є також всі різновиди екстракорпорального (позатілесного) запліднення, які передбачають підготовку, консервацію і навмисне руйнування «надлишкових» ембріонів» [276, с. 136].

Розглянемо основні питання що є неприйнятними з точки зору релігії.

1. Вбивство зайвих ембріонів. Сучасний метод ЕКЗ здійснюється в так званих стимульованих циклах, при цьому у жінки забирається яйцеклітина, всі з

яких беруть участь в подальшому заплідненні. Отже, в руках ембріолога виявляються безліч людських ембріонів, одні з яких він переносить жінці, інші ж повинні бути або знищені (елімінувати), або заморожені. Саме тому, православна антропологія, ґрунтуючись на Священному Писанні і святоотцівському переданні, стверджує, що особистість людини з'являється з моменту зачаття людини. Тому будь-які маніпуляції з ембріонами, що навмисно призводять до їх загибелі, є вбивством [394].

Як вбивство може бути визначено й процес заморозки зайвих ембріонів, так як ймовірність народження дитини після заморозки ембріонів зменшується в 3 рази [503]. Таким чином, сучасна техніка ЕКЗ навіть якщо не прямо знищує ембріони, то цілеспрямовано піддає їх опосередкованій загибелі. Крім того, при настанні багатоплідної вагітності в результаті ЕКЗ лікарі наполегливо пропонують провести «редукцію зайвих ембріонів», що знаходяться в матці вагітної жінки [394].

Так, на думку ігумена Артюхіна, члена Церковно-громадської ради з біомедичної етики Московського Патріархату, людина несе моральну відповідальність не тільки за «надлишкові» ембріони, але також і за пересаджені в матку ембріони, якщо вагітність не виникне і вони загинуть. Ігумен Артюхін впевнений, що ризик загибелі ембріонів, пересаджених в матку при ЕКЗ, вище, ніж у ембріонів, що з'явилися в результаті природного зачаття. На його думку (яку, ймовірно, виражає думку ради з біомедичної етики Московського Патріархату), пересадка ембріонів в матку є ні що інше, як науковий експеримент, ціною експерименту є людське життя, а ембріони, з точки зору православ'я, вже є «людьми» [130].

Поява дитини на світ – Божа милість, зазначає священник **Євген Попеченко**. Відсутність у сім'ї можливості народити дітей – це проблема, яку варто вирішувати в тому числі і шляхом покаяння. У процесі ж медичного запліднення в пробірці отримують кілька ембріонів, і тільки частина виживає, а то і жоден з них. Виходить, людина народжується за рахунок життя своїх рідних сестер і братів. Такий експеримент, з духовної точки зору, дуже небезпечний –

на нещасті одних щастя інших не побудуєш. З можливістю подібного способу народження можна було б погодитися лише в одному випадку: якщо б медики запліднили в пробірці лише одну яйцеклітину, і вийшов ембріон, що стовідсотково приживався би в утробі матері [436].

2. Отримання статевих клітин. Наступна ЕКЗ-асоційована релігійно-етична проблема пов'язана зі способом отримання чоловічих статевих клітин. Найбільш простим, дешевим методом є отримання сім'я за допомогою онанізму «рукоблуддя». Це є гріхом і не може бути допустимо для православної людини. Крім того, способи отримання чоловічих статевих клітин не обмежуються вищенаведеним. У літературі описані як лікарські маніпуляції для одержання сім'я, так і збір сім'я в результаті подружнього статевого контакту [393].

3. Втручання до процесу запліднення третьої сторони. На особливій значимості даної релігійно-етичної проблеми наполягає Римо-Католицька церква. Одна з основних етичних вимог дітонародження на її погляд є те, що воно повинно бути «результатом союзу і особистісних відносин подружжя» [354, с. 239]. Тому «акт дітородіння, - пише Е. Сгречча, - не має тілесного вираження, залишається позбавленим не біологічного фактору (який відтворюється технологічно при перенесенні гамет), а міжособистісного спілкування, яке у всій повноті і єдності можна висловити лише в тілі» [354, с. 241]. Таким чином, Католицька церква відкидає ЕКЗ, оскільки в процес зачаття втручаються треті особи – ембріолог, гінеколог та ін.

4. Донорство статевих клітин; сурогатне материнство. Поняття втручання в процес запліднення третіх осіб може стосуватися і сурогатного материнства, а також використання статевих клітин людини, яка не є чоловіком або дружиною. Саме тому тут необхідно відмітити негативне ставлення Церкви, дані різновиди допоміжних репродуктивних технологій етично абсолютно неприйнятні. Використання сторонніх статевих клітин фактично руйнує шлюбний союз, даючи можливість інтимного з'єднання зі сторонньою людиною на рівні клітин [394].

Запліднення самотніх жінок з використанням донорських статевих клітин або реалізація «репродуктивних прав» самотніх чоловіків, а також осіб з т. зв. нетрадиційною сексуальною орієнтацією, позбавляє майбутню дитину права мати матір і батька. Вживання репродуктивних методів поза контекстом благословенної Богом сім'ї стає формою богоборства, здійснюваного під прикриттям захисту автономії людини і перекинуто розуміється свобода особистості [7, с. 26].

Сурогатне материнство, з точки зору Церкви – протиприродно і морально неприпустимо навіть в тих випадках, коли здійснюється на некомерційній основі. Ця методика передбачає руйнування глибокої емоційної і духовної близькості, яка формується між матір'ю і немовлям вже під час вагітності [27, с. 46].

Разом з тим, на засіданні Священного Синоду Православної Церкви 25-26 грудня 2013 року велося обговорення практики сурогатного материнства і можливості хрещення дітей, що народилися в результаті нього. Був прийнятий документ «Про хрещення немовлят, що народилися за допомогою «сурогатної матері», в якому говориться наступне: «Припустимим засобом медичної допомоги бездітному подружжю Церква вважає штучне запліднення статевими клітинами чоловіка, якщо це не супроводжується знищенням запліднених яйцеклітин, оскільки воно не порушує цілісності шлюбного союзу, не відрізняється принциповим чином від природного зачаття і відбувається в контексті подружніх відносин» (ОСК XII.4). Що ж стосується практики так званого «сурогатного материнства», то вона однозначно засуджується Церквою» [105]. Таким чином, Священний Синод засудив практику ЕКЗ не саму по собі, але лише тому, що вона пов'язана з утворенням і знищенням «надлишкових» ембріонів.

Цей висновок підтверджує прот. Максим Козлов, член Біблійно-богословської комісії. У своєму коментарі на вказаний Синодальний документ він говорить: «При цьому ЕКЗ Церква не забороняє – за винятком випадків, коли

мова йде про редукцію, тобто про позбавлення від «зайвих» запліднених яйцеклітин» [169].

Цікавими, як на наш погляд є й існуючі в релігійно-правовій літературі пропозиції до законодавства, з врахуванням ставлення Церкви. Так, в цілому, хоч і простежується негативне ставлення різних релігій до ДРТ, проте, проблеми, що викликають негативні погляди релігій на ДРТ, можуть бути врегульовані шляхом включення відповідних норм до Закону, а саме: кількість створюваних ембріонів не може перевищувати того, що може бути перенесено за один цикл ЕКЗ; можливість укладення договору сурогатного материнства має відбуватися тільки на безоплатній основі і лише за умови, що сурогатна мати є родичкою генетичної матері або жінки, яка скористалася донорською яйцеклітиною, або родичкою чоловіка генетичної матері або жінки, яка скористалася донорською яйцеклітиною.

Таким чином, як бачимо, релігійні проблеми, що виникають при застосуванні методу ЕКЗ, пов'язані з декількома його складовими: отримання статевих клітин, відсутність зв'язку зачаття з природним уявленням про подружню близькість, отримання надмірної кількості ембріонів і маніпуляції з ними (елімінація, редукція, заморожування ембріонів, преімплантаційна діагностика), використання статевих клітин третіх осіб. При цьому, екстракорпоральне запліднення може бути морально виправданим релігією і припустимим методом терапії безпліддя для православного християнина, якщо при цьому не відбувається вбивство ембріонів і не порушується зв'язок подружжя «в єдиній плоті» навіть на рівні статевих клітин.

Висновки до підрозділу 5.2:

1. Визнаючи цінність життя кожної людини, її свободу та гідність як унікальні властивості особистості, створеної за образом і подобою Божою, православні священнослужителі не припускають можливість реалізації будь-яких спроб легалізації евтаназії як дії «щодо навмисного умиртвіння безнадійно хворих людей». Вони розглядають евтаназію як «особливу форму вбивства (за

рішенням лікарів або згоди родичів), або самогубства (на прохання пацієнта), або поєднання того й іншого». На сьогоднішній день Православна Церква виступає заперечує можливість застосування еутаназії, оскільки це може призвести: 1) до криміналізації в медичній сфері і, відповідно – нівелювання довіри суспільства до охорони здоров'я в цілому; 2) до наруги над даним Богом людським життям; 3) до зменшення довіри до лікаря і до процедури виконання ним своїх професійних обов'язків; 4) до занепаду розвитку медичної науки в контексті розроблення новітніх засобів для лікування невиліковних захворювань, сучасних методів реанімації, дієвих знеболюючих препаратів тощо; 5) до виникнення в суспільній свідомості певного роду моральної деградації цинізму і нігілізму в цілому, що є неминучим у разі відмови від дотримання Божої заповіді «не убий».

2. На сьогодні, загальне бачення православної церкви до проблем трансплантації зводиться до наступного: 1) Церква визнає вилучення органів від живого донора «тільки на добровільній самопожертві заради порятунку життя іншої людини». Інформована згода на експлантацію органів від живого донора і «посмертне донорство» стають проявом любові і співчуття; 2) Церква застерігає від можливих зловживань, помилок при проведенні трансплантації, неприпустимим є: скорочення життя однієї людини з метою продовження життя іншої; експлантація, що прямо загрожуює життю донора; розгляд органів людини як об'єкта купівлі-продажу; 3) Церква вважає неприпустимим презумпцію згоди, так як вона «порушує свободи людини»; 4) Церква засуджує методи фетальної терапії та недобросовісну пропаганду донорства.

3. Православна церква розглядає навмисне переривання вагітності (аборт) як тяжкий гріх, керуючись положенням Євангелія - «Не убий». Канонічні правила прирівнюють аборт до вбивства. Аргументами цього є переконаність у тому, що зародження людської істоти є даром Божим, тому з моменту зачаття всяке посягання на життя майбутньої людської особистості є злочином. В той же час, на практиці, окремі священнослужителі висловлюються, що деякі пом'якшення щодо цього правила можуть бути прийнятними якщо існує загроза життю жінки чи наявна серйозна патологія плоду.

4. Релігійні проблеми, що виникають при застосуванні методу ЕКЗ, пов'язані з декількома його складовими: отримання статевих клітин, відсутність зв'язку зачаття з природним уявленням про подружню близькість, отримання надмірної кількості ембріонів і маніпуляції з ними (елімінація, редукція, заморожування ембріонів, преімплантаційна діагностика), використання статевих клітин третіх осіб. При цьому, екстракорпоральне запліднення може бути морально виправданим релігією і припустимим методом терапії безпліддя для православного християнина, якщо при цьому не відбувається вбивство ембріонів і не порушується зв'язок подружжя «в єдиній плоті» навіть на рівні статевих клітин.

Висновки до Розділу 5.

1. В даний час релігія не дозволяє медицині бути повністю вільною від моральних і релігійних переконань та зобов'язань. Вважаємо, сьогодні авторитет Церкви може зіграти позитивну роль у врегулюванні механізму реалізації соматичних прав. Релігія спирається на загальновизнані принципи, вищі цінності людства, обійшовши які, біомедичні дослідження не зможуть бути етичними, моральними та гуманними по відношенню до людини.

2. Сучасне розуміння місця релігії у процесі правотворчості у галузі біомедицини та вплив, зокрема, християнства на формування медичного права, уособлюється через морально-етичну та ціннісну складові релігійного вчення. Регулятори суспільних відносин, що закладалися в релігійних догмах, були прийнятними для більшості соціуму, відтак потрібна їх уніфікація та перетворення в подальшому на регулятори проведення біомедичних досліджень за участю людини. Увагу на собі акцентує й той факт, що християнство, залишаючись з одного боку консервативним вченням, з іншого, змогло інтерпретувати релігійні догми в такий спосіб, щоб вони відповідали сучасним вимогам механізму реалізації соматичних прав.

3. Питання, що впливають зі взаємовідносин релігії і науки, в тому числі і медицини, як бачимо, на сьогодні складні і багатогранні. В даний час відсутня єдина точка зору на алгоритм взаємовідносин між біомедициною та релігією, більшість вчених і представників духовенства схиляються до синтезу цих сфер, так як релігія і біомедицина не виключають один одного. Саме тому, вважаємо за потрібне знаходити консенсус, де біомедицина та релігія не взаємовиключали, а доповнювали один одну, уточнюючи свої позиції і прерогативи для досягнення спільної мети – комфортного існування людини в нашому загальнолюдському соціумі.

4. Християнська (релігійна) біоетика – галузь міждисциплінарних досліджень, спрямована на осмислення, обговорення і вирішення морально-етичних проблем, породжених новітніми досягненнями біомедичної науки і

практики охорони здоров'я з точки зору системи поглядів, зумовлених вірою в Бога, що включає в себе звід моральних норм і типів поведінки суб'єктів біомедичних досліджень. В сучасному суспільстві християнська (релігійна) біоетика виступає і формується як специфічний соціальний інститут, покликаний регулювати конфлікти і напруження, що виникають у взаємовідносинах між сферою виробництва та застосування нових біомедичних знань і технологій, з одного боку, й індивідом та суспільством – з іншого.

5. Визнаючи цінність життя кожної людини, її свободу та гідність як унікальні властивості особистості, створеної за образом і подобою Божою, православні священнослужителі не припускають можливість реалізації будь-яких спроб легалізації евтаназії як дії «щодо навмисного умертвіння безнадійно хворих людей». Вони розглядають евтаназію як «особливу форму вбивства (за рішенням лікарів або згоди родичів), або самогубства (на прохання пацієнта), або поєднання того й іншого». На сьогоднішній день Православна Церква виступає заперечує можливість застосування евтаназії, оскільки це може призвести: 1) до криміналізації в медичній сфері і, відповідно – нівелювання довіри суспільства до охорони здоров'я в цілому; 2) до наруги над даним Богом людським життям; 3) до зменшення довіри до лікаря і до процедури виконання ним своїх професійних обов'язків; 4) до занепаду розвитку медичної науки в контексті розроблення новітніх засобів для лікування невиліковних захворювань, сучасних методів реанімації, дієвих знеболюючих препаратів тощо; 5) до виникнення в суспільній свідомості певного роду моральної деградації цинізму і нігілізму в цілому, що є неминучим у разі відмови від дотримання Божої заповіді «не убий».

6. На сьогодні, загальне бачення православної церкви до проблем трансплантації зводиться до наступного: 1) Церква визнає вилучення органів від живого донора «тільки на добровільній самопожертві заради порятунку життя іншої людини». Інформована згода на експлантацію органів від живого донора і «посмертне донорство» стають проявом любові і співчуття; 2) Церква застерігає від можливих зловживань, помилок при проведенні трансплантації, неприпустимим є: скорочення життя однієї людини з метою продовження життя

іншої; експлантація, що прямо загрожує життю донора; розгляд органів людини як об'єкта купівлі-продажу; 3) Церква вважає неприпустимим презумпцію згоди, так як вона «порушує свободи людини»; 4) Церква засуджує методи фетальної терапії та недобросовісну пропаганду донорства.

7. Православна церква розглядає навмисне переривання вагітності (аборт) як тяжкий гріх, керуючись положенням Євангелія - «Не убий». Канонічні правила прирівнюють аборт до вбивства. Аргументами цього є переконаність у тому, що зародження людської істоти є даром Божим, тому з моменту зачаття всяке посягання на життя майбутньої людської особистості є злочином. В той же час, на практиці, окремі священнослужителі висловлюються, що деякі пом'якшення щодо цього правила можуть бути прийнятними якщо існує загроза життю жінки чи наявна серйозна патологія плоду.

8. Релігійні проблеми, що виникають при застосуванні методу ЕКЗ, пов'язані з декількома його складовими: отримання статевих клітин, відсутність зв'язку зачаття з природним уявленням про подружню близькість, отримання надмірної кількості ембріонів і маніпуляції з ними (елімінація, редукція, заморожування ембріонів, преімплантаційна діагностика), використання статевих клітин третіх осіб. При цьому, екстракорпоральне запліднення може бути морально виправданим релігією і припустимим методом терапії безпліддя для православного християнина, якщо при цьому не відбувається вбивство ембріонів і не порушується зв'язок подружжя «в єдиній плоті» навіть на рівні статевих клітин.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, особлива природа методологічної основи вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень полягає в інтеграції нових наукових положень щодо способів та засобів вивчення та аналізу конституційно-правової дійсності, закономірностей її модифікації та необхідного відображення у становленні понятійно-категоріального апарату апарату конституційно-правової парадигми. Саме тому, власне методологія вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень можна розуміти як у вузькому (систему певних методів, за допомогою яких здійснюється вивчення виключно соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень) та широкому значенні (впливає з методології конституційного права).

При цьому, за допомогою методології вивчення соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень можна прослідкувати наступність у правовому регулюванні інституту соматичних прав людини, досліджувати базисні ідеї та концепції суспільного розвитку про відповідність існуючих соматичних прав людини тим соціальним цінностям, які, і політично, і в нормативній формі, визнаються пріоритетними на даному етапі розвитку тієї чи іншої держави.

В той же час, на основі аналізу праць теоретиків держави та права, конституціоналістів, вчених, що безпосередньо займаються вивченням соматичних прав людини, вчених-релігійних діячів можна зробити висновок про те, що історіографія соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень в широкому розумінні – це сфера наукових знань, яка вивчає розвиток конституційно-правової науки та її закономірності; у вузькому – це сукупність напрацювань із різних проблем історії сучасного конституціоналізму, прав людини, впливу релігії на права людини та механізм їх реалізації та захисту у певний історичний період.

2. Стверджується, гуманізм, як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі. При цьому, беручи до уваги проведений комплексний аналіз принципу гуманізму в процесі ускладнення та розвитку суспільних відносин, в цілому та в процесі проведення біомедичних досліджень, представляється можливим сформулювати таке його визначення: гуманізм під час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень – це ставлення до людини її життя та здоров'я як найвищої соціальної, самодостатньої та самоусвідомлюючої цінності під час проведення біомедичних досліджень. В той же час, сучасний гуманізм, як основоположний принцип права, розглядає еволюцію людини досить однобічно: духовне, моральне, інтимне життя людини покладається в жертву її когнітивному, раціональному, корисному, індивідуальному статусу. При цьому перспектива трансформації та переходу людства в нову якість розглядається як найкращий шлях розвитку більшості населення. Свобода етична перетворюється на свободу юридичну.

Визначено, трансгуманізм по відношенню до соматичних прав людини характеризується, по-перше, переконанням в можливості творчого перетворення людського тіла та природи власними силами самих же людей, по-друге, переконанням в можливості і допустимості застосування новітніх технологій для вдосконалення людського тіла та природи, по-третє, в переконанні щодо необхідності застосування новітніх технологій з метою вирішення цілої низки проблем із здоров'ям людини. Самі нові можливості людини, що виникли в результаті науково-технічного прогресу, стають джерелом антропологічної кризи. На ґрунті цієї кризової ситуації і з'явився рух трансгуманізму. У той же час, інновації, інноваційні процеси та інноваційна діяльність вимагають ґрунтового осмислення. Особливо це стосується інновацій, орієнтованих на

рішучі зміни тіла і природи людини. У той же час, з одного боку, ми маємо інтенцію поширювати біомедичні технології для «поліпшення» людини, що також має на увазі в перспективі створення справедливої врегульованої спільноти, з іншого боку, самі ці технології стають перешкодою для цієї мети, породжуючи нові форми нерівності та несправедливості.

3. Вказується, четверте покоління прав людини – це незалежність і альтернативність особи у виборі правомірної поведінки, яка заснована на автономії в межах єдиного правового поля, норм моралі і релігії. При цьому, четверте покоління прав людини слід ототожнювати з правами індивіда впливати, використовуючи сучасні і майбутні можливості інформаційно-комунікаційних та біотехнологій, на власне тіло та його окремі органи, з урахуванням нормативних та етичних актуальних та потенційних обмежень.

Стверджується, не всі права, названі в конституціях, які ми так чи інакше можемо віднести до категорії «соматичні» дійсно, потребують безпосереднього закріплення на конституційному рівні. Досить часто конституція просто перевантажена нормами, що за своєю природою не потребують конституційного закріплення і зазвичай знаходять відображення, наприклад, у поточному законодавстві (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Сімейний кодекс і т.д.). Разом з тим, для можливості унормування вже існуючих соматичних прав або тих, що можуть виникнути в майбутньому, викликані швидким розвитком науки і техніки, варто застосовувати інститут «перетворення» конституції, що міг би бути реалізований через: 1) офіційне нормативне тлумачення конституцій уповноваженими на те органами державної влади (в першу чергу орган конституційної юрисдикції) та 2) прийняття законів та інших нормативних актів з питань, що знаходяться в області конституційно-правового регулювання.

4. Визначається, соматичні права людини базуються на цілому ряді положень правового регулювання сучасних суспільних відносин: норми, що закріплюють основи конституційно-правового регулювання прав та свобод людини, а також механізм їх гарантування та захисту; норми галузі кримінального права; цивільно-правові (в т.ч. й сімейно-правові) норми, якими

врегульовано особисті немайнові права. В той же час, в рамках новітньої правової парадигми, основа правового закріплення системи соматичних прав здійснюється в рамках медичного права, розвиток та становлення якого є однією із визначальних нових тенденцій формування вітчизняної правової системи (медичне право забезпечує можливість реалізації таких сучасних правових інститутів, пов'язаних із реалізацією системи соматичних прав, як законодавче забезпечення генної інженерії, трансплантації, репродуктивних технологій, та біоетичних засад в цілому).

5. Встановлено, в юридичній науці на сьогодні виділено ряд основних ознак соматичних прав людини, серед яких на особливу увагу заслуговують наступні: 1) специфічний характер об'єкта цих прав - тіло людини; 2) можливість їх практичного здійснення за допомогою досягнень природних і технічних наук (біології, генетики, медицини, фізики, техніки та ін.); 3) невизнання цих прав релігією, мораллю, етикою; 4) нерозривний зв'язок з основними, перш за все особистими, правами людини; 5) реалізація таких прав є юридичними фактами для інших правових відносин; 6) ступінь їх визнання і реалізації відображають рівень особистісно-правових цінностей держави і суспільства в цілому. Саме ці ознаки дозволяють говорити про соматичні права як про самостійну правову категорію, що відповідає сучасним інтересам особистості та її потребам.

6. Аргументовано, соматичні права людини слід вважати особистісними (суб'єктивними) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям людини, вони мають природне походження, виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави). В той же час, вважаємо за доцільне застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове

навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер».

Враховуючи складність однозначного визначення досліджуваної нами категорії, пропонуємо в подальшому її розглядати у вузькоюридичному змісті тобто як визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається у вільному розпорядженні своїм тілом.

Вбачається, загалом переліки прав, які зараховують до соматичних, у різних учених дуже схожі, однак містять певні відмінності. Також видно, що відносини, які відбуваються в процесі реалізації цих прав, мають певну специфіку. В той же час, складність приведення до однієї класифікації всього існуючого обсяг соматичних прав людини викликане й тим, що багато їх ще не набули статусу загальноновизнаних, хоча міжнародне співробітництво в цій сфері суспільних відносин з кожним днем розширюється. Так, завдяки успіхам медицини, технологій, генної інженерії, можна відзначити як позитивний чинник зростання операцій, пов'язаних з трансплантацією органів та тканин людини, репродуктивних прав (штучне запліднення, сурогатне материнство і ін.), модифікація зовнішнього вигляду людини, його тіла (пластична хірургія) та ін.

Визначено, аналіз вітчизняної юридичній літератури дає підстави стверджувати про цілковиту обґрунтованість щодо виділенні соматичних (особистісних) прав в окрему групу прав. В той же час, існують й цілком аргументовані підходи про те, що соматичні права: 1) не вписуються в існуючу класифікацію прав і свобод і що в силу специфіки їх не можна поставити в один ряд з позитивними соціальними правами, 2) є різновидом особистих прав, 3) мають подвійну природу: за умови ґрунтованого вивчення змісту цих прав, можна встановити безпосередній зв'язок соматичних прав з соціально-економічними та культурними правами. Таким чином, як бачимо, чітке віднесення соматичних прав до групи особистих (або до якоїсь іншої групи прав) представляється далеко не безперечним.

7. Стверджується, еутаназія є однією з найактуальніших питань, що постали перед суспільством у 21 столітті. Незважаючи на жваві дискусії

медиків, мікробіологів, юристів та ін. воно ще залишиться невирішеним тривалий час. Питання легалізації евтаназії це, безперечно, питання суспільного характеру. З проведеного нами дослідження, *по-перше*, ми вважаємо, що дане право суперечить праву людини на життя, тому замість просування евтаназії як методу вирішення проблем держава повинна зосередити зусилля фахівців на пошуках шляхів скорочення смертності та забезпечення гідного життя, навіть в умовах невиліковних хвороб. Зокрема, якісне надання «паліативної допомоги», допомогло б вирішити цілий ряд виникаючих проблем, оскільки Основи законодавства України про охорону здоров'я у статті 35⁴ надають загальний перелік засад надання паліативної допомоги, яка включає комплекс заходів, спрямованих на полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнтів, а також надання психосоціальної і моральної підтримки членам їх сімей. Проте, на сьогоднішній день в Україні відсутня нормативно-правова база, яка б містила протоколи, інструкції, положення щодо якісного функціонування системи паліативної допомоги.

По-друге, з аналізу проблематики евтаназії в зарубіжних країнах, слід сказати, що система паліативної допомоги за кордоном якісно налагоджена. Однак, не зважаючи на це евтаназія все ж легалізована. У голландських і бельгійських ЗМП впровадження закону, який дозволяє евтаназію, представлено як ознаку прогресу і цивілізації. Проте, на нашу думку, суспільство повинно бути високо-моральним та демократичним щоб, дозволивши евтаназію на законодавчому рівні, втручатися у сфери людської свободи та невід'ємного права на життя.

8. Обґрунтовано підтримання ідеї про те, що слід було б прийняти єдиний законодавчий акт, який би визначав механізм реалізації та захисту репродуктивних прав фізичної особи. Цим законом слід було б закріпити поняття про репродукцію та врегулювати як мінімум наступні моменти: встановити загальні принципи та основні права громадян у галузі охорони репродуктивного здоров'я; закріпити умови провадження діяльності фізичних та юридичних осіб у сфері надання послуг щодо охорони репродуктивного здоров'я; встановити

систему заходів з охорони репродуктивного здоров'я фізичних осіб (жінок, чоловіків, неповнолітніх); закріпити джерела фінансування діяльності організацій у сфері охорони репродуктивного здоров'я; встановити заходи щодо захисту прав фізичних осіб від правопорушень у сфері охорони репродуктивного здоров'я; передбачити підстави та порядок: застосування допоміжних репродуктивних технологій, специфіку реалізації окремих правомочностей, процедуру здійснення розпорядження репродуктивним матеріалом; особливості збереження лікарської таємниці, реалізації державної політики у сфері репродукції (здійснення нагляду і контролю за юридичними особами, що уповноважені надавати послуги допоміжних репродуктивних технологій).

9. Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, можемо зроблено висновок, що *по-перше*, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке впливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. *По-друге*, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

10. Встановлено, виникнення та подальший розвиток нового покоління прав людини – соматичних прав – є фактом об'єктивним і невідворотнім. В той

же час, можемо стверджувати, що, власне, інститут розвитку таких прав, механізм правового регулювання закріплення та розвитку цих прав в Україні, на жаль, є проблемним. На сьогодні існує лише невелика кількість нормативно-правових актів, що безпосередньо розкривають зміст реалізації та захисту окремих соматичних прав людини (по-суті, їх одиниці). Можливими причинами цього, на наш погляд, можуть бути наступні: особливість змісту та обсягу самих прав, що входять до категорії «соматичні»; на сьогоднішній день, значна кількість населення нашої країни вкрай негативно ставиться до можливості наявності такої категорії прав у людини (принаймні окремих із них); слабка нормативно-правова база регулювання соматичних прав призводить до виникнення проблем у процесі їх практичної реалізації. Скоріш за все, саме Верховна Рада України має у найкоротші терміни розпочати розробку механізму їх практичної реалізації. Отже, інститут соматичних прав в Україні вимагатиме і в подальшому його ґрунтовного аналізу та вивчення, що, в кінцевому рахунку призведе до якісного покращення змісту та обсягу нормативно-правового масиву.

11. Визначено, біоюриспруденція – фундаментальна частина сучасного загальнотеоретичного правознавства. Біоюриспруденція як галузь правової наука повинна вивчати комплекс правових, медичних, етичних та психологічних складових соматичних прав людини, тобто всіх юридичних питань, які виникають у результаті реалізації особою права на розпорядження власним тілом. Саме біоюріспруденція займається теоретичними проблемами у галузі права щодо реалізації соматичних прав людини (життя людини в цілому, в свою чергу є об'єктом багатьох неюридичних наук). Біоюріспруденцію слід розглядати як комплексне, міждисциплінарне науково-правове утворення, що сформувалося на стику біоетики, біоправа та біомедицини. При цьому, вважаємо, розвиток біоюриспруденції як сучасного напрямку правової науки сприятиме підвищенню культури нормотворчої діяльності, розробці та прийняттю нових ефективних нормативно-правових актів що б враховували

правові, медичні, етичні та психологічні складові реалізації соматичних прав людини.

12. Обґрунтовано, з огляду положень які містяться в деклараціях, кодексах, заявах та резолюціях, що прямо стосуються та регулюють діяльність медичних працівників при здійсненні ними своїх повноважень (медичної практики), можемо зробити висновок, що в жодному з цих документів не є наявним положення щодо застосування евтаназії як першочергового обов'язку лікаря. Навпаки, принципи за якими медичні працівники здійснюють свою діяльність це, зокрема «не нашкодити», «зменшити страждання», «допомогти». Проте, з аналізу тієї медичної практики, яку ми розглядали в даній статті є очевидним, що застосування евтаназії базувалось не на принципах допомоги. Крім того дуже часто не дотримувались всі необхідні процедури для застосування евтаназії, а рішення лікарів були передчасними та необґрунтованими. Саме тому, ця практика призвела до того, що на сьогоднішній день кількість бажаючих на проведення евтаназії збільшується, а медичні показники для її застосування нівелюються. Прохання на проведення евтаназії на разі надходить не тільки від осіб які є невиліковно-хворими та нестерпно страждають, а й від душевнохворих чи осіб, які перебувають в стані депресії. З огляду на це, на нашу думку, тим країнам, які бажають впровадити евтаназію на законодавчому рівні, в першу чергу необхідно звернути увагу саме на ті негативні чинники, які виникли при її тривалому застосуванні, зокрема досвід Нідерландів.

13. Встановлено, рівень сучасного розвитку інституту трансплантології залежить в першу чергу від толерантності самого суспільства щодо концепції смерті мозку. Власне унормування концепції смерті в тій чи іншій державі й зумовлює рівень реалізації права людини на трансплантацію органів і тканин.

Щодо реформування чинного законодавства у галузі трансплантології, як одного з ключових проблем біоетики, в першу чергу слід враховувати моральні засади (при цьому, на сьогодні мораль в своєму розвитку навіть трохи випереджає розвиток міжнародного права, на міжнародному рівні й

виокремилися прогресивні засади правового регулювання процесів трансплантації). Отже, під час розробки як норм міжнародного так і національного права щодо трансплантології слід брати за основу існуючі моральні принципи. При цьому, не можна забувати й про те, що необхідним фактором є й винесення ряду питань на громадські обговорення, а також їх обговорення на науково-практичних конференціях не лише медиків та юристів але й богословів та філософів.

14. Вказується, одним з репродуктивних прав людини слід вважати право на стерилізацію, що, на наш погляд, складається принаймні з 3 основних видів стерилізації: добровільна стерилізація; стерилізації у якості передумови для визнання гендеру; хімічна кастрація як кримінальне покарання. При цьому вважаємо:

- питання про проведення хірургічної стерилізації повинно розглядатись не під час переймів, як відбулось у даному конкретному випадку, а до чи після пологів, оскільки жінка в стані пологів не може адекватно сприймати інформацію та приймати такі важливі рішення. Якщо це рішення приймається після пологів то лікар повинен впевнитись, що пацієнтка психологічно здорова. Крім того, згоду на проведення хірургічної стерилізації подружжя повинно підписувати разом. Хоч дана процедура і впливає з права людини на розпорядження власним тілом, однак при наявності шлюбу посилаючись на ч. 2 ст. 54 СК України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. У випадку якщо таке рішення дружина прийняла одноособово, вона повинна вважатися такою, що здійснила протиправну поведінку.

- хоча, сьогодні як мінімум 14 держав у Європі вимагають стерилізації у якості передумови для визнання гендеру, подібна процедура є порушенням статті 3 Конвенції з прав людини ООН, яка захищає принципи гідності, особистої автономії та недискримінації. А тому, на наш погляд, має бути законодавчо заборонена по відношенню до трансгендерних людей;

- процедура примусової кастрації здорових людей не передбачена законодавством жодної країни світу (за виключенням Польщі та штату Флорида в США). Адже в такому форматі хімічна кастрація стає покаранням, а не лікуванням, що суперечить всім нормам і практикам міжнародного права. З урахуванням наведеного цілком підтримуємо рішення Президента України в контексті накладення вето на прийнятий ВРУ законопроект № 6449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості», яким було передбачено застосування примусової хімічної кастрації як виду кримінального покарання.

Аналізуючи правове закріплення репродуктивних прав людини, зроблено висновок, що по-перше, як права позитивного так і права негативного характеру містять в собі прогалини. Так, зокрема право на стерилізацію, яке впливає з одного боку з права людини на розпорядження власним тілом і вважається особистим суб'єктивним правом, з іншого боку за наявності шлюбу зачіпає права іншого з подружжя та суперечить ч. 2 ст. 54 Сімейного кодексу України, у якій зазначено, що усі найважливіші питання сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. По-друге, право на штучне переривання вагітності теж на сьогоднішній день є суб'єктивним правом жінки, однак при забезпеченні даного права порушується найважливіше, невід'ємне право на життя ще ненародженої дитини з одного боку та поза юридичною увагою залишається воля чоловіка. Що стосується права на штучне запліднення за допомогою програми сурогатного материнства, то тут прогалин ще більше, адже в законодавстві чітко не прописано, який механізм забезпечення прав дитини застосовується у випадку народження дитини з вадами здоров'я або у випадку коли біологічні батьки помирають до моменту народження дитини сурогатною матір'ю.

15. Обґрунтовано, в даний час релігія не дозволяє медицині бути повністю вільною від моральних і релігійних переконань та зобов'язань. Вважаємо,

сьогодні авторитет Церкви може зіграти позитивну роль у врегулюванні механізму реалізації соматичних прав. Релігія спирається на загальновизнані принципи, вищі цінності людства, обійшовши які, біомедичні дослідження не зможуть бути етичними, моральними та гуманними по відношенню до людини. При цьому, сучасне розуміння місця релігії у процесі правотворчості у галузі біомедицини та вплив, зокрема, християнства на формування медичного права, уособлюється через морально-етичну та ціннісну складові релігійного вчення. Регулятори суспільних відносин, що закладалися в релігійних догмах, були прийнятними для більшості соціуму, відтак потрібна їх уніфікація та перетворення в подальшому на регулятори проведення біомедичних досліджень за участю людини. Увагу на собі акцентує й той факт, що християнство, залишаючись з одного боку консервативним вченням, з іншого, змогло інтерпретувати релігійні догми в такий спосіб, щоб вони відповідали сучасним вимогам механізму реалізації соматичних прав.

Крім того, питання, що впливають зі взаємовідносин релігії і науки, в тому числі і медицини, як бачимо, на сьогодні складні і багатогранні. В даний час відсутня єдина точка зору на алгоритм взаємовідносин між біомедициною та релігією, більшість вчених і представників духовенства схилиються до синтезу цих сфер, так як релігія і біомедицина не виключають один одного. Саме тому, вважаємо за потрібне знаходити консенсус, де біомедицина та релігія не взаємовиключали, а доповнювали один одну, уточнюючи свої позиції і прерогативи для досягнення спільної мети – комфортного існування людини в нашому загальнолюдському соціумі.

16. Християнська (релігійна) біоетика – галузь міждисциплінарних досліджень, спрямована на осмислення, обговорення і вирішення морально-етичних проблем, породжених новітніми досягненнями біомедичної науки і практики охорони здоров'я з точки зору системи поглядів, зумовлених вірою в Бога, що включає в себе звід моральних норм і типів поведінки суб'єктів біомедичних досліджень. В сучасному суспільстві християнська (релігійна) біоетика виступає і формується як специфічний соціальний інститут, покликаний

регулювати конфлікти і напруження, що виникають у взаємовідносинах між сферою виробництва та застосування нових біомедичних знань і технологій, з одного боку, й індивідом та суспільством – з іншого.

17. Визнаючи цінність життя кожної людини, її свободу та гідність як унікальні властивості особистості, створеної за образом і подобою Божою, православні священнослужителі не припускають можливість реалізації будь-яких спроб легалізації евтаназії як дії «щодо навмисного умертвіння безнадійно хворих людей». Вони розглядають евтаназію як «особливу форму вбивства (за рішенням лікарів або згоди родичів), або самогубства (на прохання пацієнта), або поєднання того й іншого». На сьогоднішній день Православна Церква виступає заперечує можливість застосування евтаназії, оскільки це може призвести: 1) до криміналізації в медичній сфері і, відповідно – нівелювання довіри суспільства до охорони здоров'я в цілому; 2) до наруги над даним Богом людським життям; 3) до зменшення довіри до лікаря і до процедури виконання ним своїх професійних обов'язків; 4) до занепаду розвитку медичної науки в контексті розроблення новітніх засобів для лікування невиліковних захворювань, сучасних методів реанімації, дієвих знеболюючих препаратів тощо; 5) до виникнення в суспільній свідомості певного роду моральної деградації цинізму і нігілізму в цілому, що є неминучим у разі відмови від дотримання Божої заповіді «не убий».

18. На сьогодні, загальне бачення православної церкви до проблем трансплантації зводиться до наступного: 1) Церква визнає вилучення органів від живого донора «тільки на добровільній самопожертві заради порятунку життя іншої людини». Інформована згода на експлантацію органів від живого донора і «посмертне донорство» стають проявом любові і співчуття; 2) Церква застерігає від можливих зловживань, помилок при проведенні трансплантації, неприпустимим є: скорочення життя однієї людини з метою продовження життя іншої; експлантація, що прямо загрожуює життю донора; розгляд органів людини як об'єкта купівлі-продажу; 3) Церква вважає неприпустимим презумпцію згоди, так як вона «порушує свободи людини»; 4) Церква засуджує методи фетальної терапії та недобросовісну пропаганду донорства.

19. Православна церква розглядає навмисне переривання вагітності (аборт) як тяжкий гріх, керуючись положенням Євангелія - «Не убий». Канонічні правила прирівнюють аборт до вбивства. Аргументами цього є переконаність у тому, що зародження людської істоти є даром Божим, тому з моменту зачаття всяке посягання на життя майбутньої людської особистості є злочином. В той же час, на практиці, окремі священнослужителі висловлюються, що деякі пом'якшення щодо цього правила можуть бути прийнятними якщо існує загроза життю жінки чи наявна серйозна патологія плоду.

20. Релігійні проблеми, що виникають при застосуванні методу ЕКЗ, пов'язані з декількома його складовими: отримання статевих клітин, відсутність зв'язку зачаття з природним уявленням про подружню близькість, отримання надмірної кількості ембріонів і маніпуляції з ними (елімінація, редукція, заморожування ембріонів, преімплантаційна діагностика), використання статевих клітин третіх осіб. При цьому, екстракорпоральне запліднення може бути морально виправданим релігією і припустимим методом терапії безпліддя для православного християнина, якщо при цьому не відбувається вбивство ембріонів і не порушується зв'язок подружжя «в єдиній плоті» навіть на рівні статевих клітин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абашидзе А. А., Солнцев А. М. Новое поколение прав человека: соматические права. *Московский журнал международного права*. 2009. № 1. С. 69-82.
2. Авдееенкова М. П., Дмитриев Ю. А. Право на физическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 20-25.
3. Авдееенкова, М. П., Дмитриев Ю. А. Право на физическую свободу. *Государство и право*. 2005. № 3. С. 13-22.
4. Аврамова О. Є., Жидкова О. С. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101-107.
5. Агафангел (Гагуа), игумен. Трансплантология и православная этика. URL: <https://bogoslav.ru/article/5706523>
6. Акимов Н.А. Вооруженные конфликты: понятие, виды, причины и способы разрешения. *Военно-юридический журнал: Федеральное издание*. 2010. № 4. С. 2-5.
7. Аксенов Игорь, прот. Прогресс и современное человеческое достоинство. Этические вопросы современных вспомогательных репродуктивных технологий. *Православие и проблемы биоэтики. Сборник работ*. М., 2017. С. 25-29.
8. Алексеев Н.Н. Науки общественные и естественные в историческом взаимоотношении их методов. Очерки по истории и методологии общественных наук. Уч. зап. Императорского Моск. Ун-та. Отд. Юрид. Вып. 38. М., 1912. С. 23-25.
9. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М., 1999. 712 с.
10. Андрієвська Т. І. Морально-етична, віросповідна та правова проблема «права на смерть». *Медичне право України: проблеми становлення та розвитку. Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції (19-20 квітня 1997 р.)*. Львів. С.101-118.

11. Андрійчук В.Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 87-94.
12. Аніщук Н.В., Афанасьєва М.В., Бакаянова Н.М. та ін. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / за заг. ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. К.: Юрінком Інтер, 2018. 524 с.
13. Антоний (Блум), митрополит. Вопросы медицинской этики. Труды. М.: «Практика», 2002. С. 55-56.
14. Антоний (Блум), митрополит. Человеческие ценности в медицине. Труды. М.: «Практика», 2002. с. 27-28.
15. Антоній Сурожський, митрополит. Аборти та Церква. Человек. 1995. № 5. с. 121-123.
16. Антонович М. Права людини за конституційним та міжнародним правом: порівняльний аспект. Наукові записки. Т. 18. Правничі науки. К.: НаУКМА, 2000. С. 22-25.
17. Антонович М.М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянської академії»*. Сер.: «Політичні науки». 2005. Т. 45. С. 9–16.
18. Антропология права : учебник. Москва : НОРМА, 2002. 583 с.
19. Арановский К.В. Конституция как государственно-правовая традиция и условия ее изучения в российской правовой среде. Изв. вузов. Правоведение. 2002. №1. С. 46-49.
20. Архиепископ Афинский и всея Эллады Христодул. Церковь и проблема эвтаназии. Інформаційний веб-портал. Української Православної Церкви. URL: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/node/13902>
21. Архимандрит Киприан. Антропология св. Григория Паланы. Цит. по: Философия: учебник для вузов. М.: Юнити-Дана, 2001. 677 с.
22. Бабаджанов И. Х. Жизнь и смерть человека как институционально-правовые категории (теоретико-аксиологический и частно-правовой анализ): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Днепропетровск. 2014. 369 с.

- 23.Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : учебник. 4-е изд.,изм. и доп. М., 2004. 568 с.
- 24.Базюк К. Евтаназія і «самогубство за допомогою» порівняльна практика. Право і медицина. 1999. №4. С. 22-31.
- 25.Байрак, Д. М. Религия и медицина. Новости медицины и фармации. 2009. № 5–6. URL: <http://novosti.mifua.com>
- 26.Байтин М.И. Сущность права: современное нормативное правопонимание на грани двух веков. Саратов, 2001. 441 с.
- 27.Балашов Николай, прот. Репродуктивные технологии: Дар или искушение? *Православие и проблемы биоэтики. Сборник работ.* М., 2017. С. 45-49.
- 28.Бачинин. В. А. Секуляризация морали как социокультурная реальность. URL: www.gazetaprotestant.ru
- 29.Бачинська Л.Ю. Морально-етичні аспекти трансплантології у філософсько-правовому вимірі. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* № 10 (2017). С. 46-52.
- 30.Белялетдинов Р.Р. Человек трансгуманистического периода: новые концепции человека в эпоху биотехнологий. Глобальное будущее 2045. Конвергентные технологии (НБИКС) и трансгуманистическая эволюция. 2013. Москва: Издательство МБА. 228–236.
- 31.Березівська Л. Д. Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Лапаєнко С. В., Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В.; літ. ред. Дерев'янко Т. М.]. Київ : [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2018. 32 с.
- 32.Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1998. 313 с.

- 33.Бернар К. Лекции по экспериментальной патологии: классики биологии и медицины. М.-Л., 1937. 231 с.
- 34.Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В.Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
- 35.Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2012. 450 с.
- 36.Биомедицинская этика: Практикум / Под общ. ред. С.Д.Денисова, Я.С.Яскевич. Мн.: БГМУ, 2011. 255 с.
- 37.Биоэтические проблемы трансплантологии URL: <http://www.inggu.ru/upload/lectures/%D0%B1%D0%B8%D0%BE%D1%8D%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%205.pdf>
- 38.Бисага Ю.М., Козодаєв С.П., Белов Д.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень. Ужгород, 2018. 172 с.
- 39.Бисага Ю.М., Нечипорук А.Ю. Основні напрямки сучасного розвитку прав людини: теоретико-правові засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 29. 2014. С. 71-78.
- 40.Біла-Кисельова А.А. Міжнародні стандарти щодо захисту «somatic rights of human». *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 3, 2020. С. 219-224.
- 41.Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода / И.В.Блауберг, Э.Г.Юдин. - М., 1973.
- 42.Богданова Н.А. Система науки конституционного права. М.: «Юрист», 2001. 334 с.
- 43.Большая советская энциклопедия. 25. Лесничий – Магнит / гл. ред. Б. А. Введенский. 2-е изд. М., 1954. 1211 с.
- 44.Бондаренко Ю. В. Ценностное измерение права и христианства в вопросах социального регулирования. *Бизнес в законе*. 2009. No 4. С. 28–31.

- 45.Борисевич Н. М. Теоретико-правові аспекти штучного переривання вагітності. Медичне право України: проблеми становлення та розвитку. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції 19-20.04.2007, м. Львів. С. 26-32.
- 46.Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. Право України. 2001. № 12. С. 18-22.
- 47.Бремс Е. Вороги чи союзники? Фемінізм та культурний релятивізм як дисидентські голоси в розмові про права людини.Права людини: концепції, підходи, реалізація : Пер. з англ. / Під ред. Б. Зізік. К.: Вид-во "Ай Бі", 2003. С.145-173.
- 48.Брич Я.О. Право на трансплантацію людських органів: порівняльно-правовий аспект. *Наукові записки*. 2014. Том 155. Юридичні науки. С. 41-44.
- 49.Бугров Л. Ю. Понятие и классификация коллективных соглашений в российском трудовом праве. *Государство и право*. 2002. № 4. С. 40-44.
- 50.Букач В. Зміст конституційних прав і свобод громадян. *Право України*. 2001. № 9.
- 51.Букреев В. И. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособ. М.: Юрайт, 1998. 336 с.
- 52.Валах В.В. Правове регулювання стерилізації фізичної особи. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/25768/1/96-99.pdf>
- 53.Василевич Г. А. Конституция Республики Беларусь : науч-практ. ком. Минск, 2005.
- 54.Василевич Д.Г. Взаимодействие соматических и иных прав и свобод человека и гражданина. Вестник экономической безопасности. No 4 / 2018. С.30-35.
- 55.Василевич Д.Г. Понятие и виды соматических (личностных) прав. Право и демократия. Минск : БГУ, 2014. № 25. 340 с.
- 56.Василевич Д.Г. Понятие и виды соматических (личностных) прав. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/101224/1/%D0%92%D0%B0%D1%81>

%D0

%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%B4.%D0%
B3..pdf

- 57.Василевич Д.Г. Соматические права – новое поколение прав и свобод человека. Права и свободы: Сборник научных трудов. Минск. 2016. С. 12-15.
- 58.Василевич Д.Г. Соматические права человека и гражданина. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук*. 2017. № 1. С. 106–112.
- 59.Введение в трансгуманизм. Сайт Российского Трансгуманистического Движения. 2005. URL : <http://transhuman.ru/biblioteka/vvodnyematerialy/vvedenie-v-transgumanizm>
- 60.Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник. М., 1998. 1024 с.
- 61.Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. М.: Юриспруденция, 2000. 640 с.
- 62.Висновок Головного науково-експертного управління щодо проекту Закону № 6449. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61790
- 63.Вітте П. Н. К вопросу о правовых основах биоэтики. Збірник тез доповідей Першого українського конгресу з медичного права і соціальної політики, 14–15 квітня 2007 р. К., 2007. С. 22-25.
- 64.Власов В.В. Международные этические требования к медицинским исследования с участием человека. Терапевтический архив. 1996. № 1. С. 58-64.
- 65.Вовк В.М. Соматичні права як кластер юридичних гарантій «самовласності» в контексті трансгуманізму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2. С. 68-72.
- 66.Вовк Д. Співвідношення права і релігії у християнській правовій традиції: етап постсекуляризації. Загальні проблеми правової науки. 2010. Вісник № 4(63). С. 58-67.

- 67.Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с.
- 68.Володина Л.М., Матейкович М.С, Пономаренко Е.В., Сухова Н.В. Права человека. URL: distance.ru/files/umk/prav_chel/prav_chel08.html
- 69.Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т законодавства ВР України. Київ, 2010. 32 с.
- 70.Вопленко Н.П. Сущность, принципы и функции права. Волгоград, 1998. 288 с.
- 71.Ворона В. А. Право на евтаназію як складова права людини на життя. *Право України*. 2010. № 5. С. 199-205.
- 72.Воронов А.А. Роль адвокатуры в реализации конституционного права на квалифицированную юридическую помощь : дисс.докт.юрид.наук по спец. 12.00.11 - судебная власть, прокурорский надзор, организация правоохранительной деятельности, адвокатура. М., 2008. 490 с.
- 73.Всемирно известный кардиохирург Майкл Дебейки: “Сердце спасут книги, овощи и работа. А не коньяк!” Еженедельник “Аргументы и Факты” № 17 27/04/2005.
- 74.Выступление игумена Филиппа (Рябых), представителя Русской Православной Церкви при Совете Европы, кандидата богословия и кандидата политических наук, на VIII заседании совместной комиссии по диалогу «Православие-Ислам» 26 июня 2012 года. URL: <http://www.strasbourg-reor.org/?topicid=923>
- 75.Гаманко Р.Р. Проблема розвитку вищої духовної освіти початку ХХ ст. у сучасній українській історіографії. Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Лапаєнко С. В., Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В.; літ. ред. Деревянко Т. М.]. Київ : [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2018. 32 с.

- 76.Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. №3. С.41-44.
- 77.Ганьба Б. Системний підхід у державно-правових дослідженнях. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2000. Вип. 35. С. 59-65.
- 78.Гаро Г. Сімейно-правові аспекти застосування новітніх технологій у медицині. URL: www.slideshare.net/OlgaDanchenko/ss-80403913/1
- 79.Гашина Н.Н., Зайцева О.В. Трансплантации органов и тканей человека: понятие и сущность содержания. *Правовое государство*. № 3 (14) 2014 г. С. 47-54.
- 80.Гегель. Работы разных лет : в 2 т. / сост., общая ред. и вступ. статья А. В. Гулыги. М.: Мысль, 1970. Т. 1. 121 с.
- 81.Глухарева Л.И. Права человека: гуманитарный курс. Учебное пособие. М., 2002. 613 с.
- 82.Глушков В.А. Правовое значение согласия больного. *Клиническая хирургия*. 1989. № 5. С. 63– 65
- 83.Глязер Г. Драматическая медицина. Опыты врачей на себе / пер. с нем. В. Хорохордина; предисл. и научн. ред. Б. Д. Петрова. 2-е изд. М., 1965. 378 с.
- 84.Головащук А. П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Часопис Київського університету права*. 2013/2. С. 189-191.
- 85.Головистикова А.Н. Классификация прав человека. URL: www.law-nlife.ru/arch/106_Golovistikova.doc
- 86.Головистикова А.Н. Права человека : учебник. Москва : Эксмо, 2008. 327 с.
- 87.Гончаров И.В. Соматические права: вопросы юридического признания и практика реализации. *Труды Академии управления МВД России*. 2018. № 2(46). С. 23–27.
- 88.Горячкова А. Н. Философия трансгуманизма: о суррогатах бытия, похищении идентичности и эвтаназии человечества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і*

- філософія науки. 2014. № 1092, вип. 50. URL: <http://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/209>
89. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Рад. шк., 1966. 76 с.
 90. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 431 с.
 91. Громовчук М.В. Право людини на життя: вибрані аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/1. S. 58-63.
 92. Громовчук М.В. Право людини на життя: теоретичні та практичні засади. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 37-41.
 93. Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В.А. и др. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 2001.
 94. Гурлев В.В., Гурлев Л.В. Социальное государство и общество. СПб, 2002. 312 с.
 95. Давыдов, Д.А. Обреченный гуманизм? Размышляя над книгами Ю.Н. Харари «Sapiens» и «Homo Deus». Свободная мысль, 2018. (6), 33–46.
 96. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб., 2004. 536 с.
 97. Девятковская К.В., Соматические права как новое поколение прав. *Вестник Полоцкого государственного университета*. № 13. С. 180-188.
 98. Дело «Хаас (Haas) против Швейцарии». Бюллетень Европейского Суда по правам человека. Специальный выпуск. № 4/2012. С. 11.
 99. Дело «V. С. Против Словакии» (Жалоба № 18968/07). URL: [file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D1%8F/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20\[Russian%20Translation\]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D1%8F/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20[Russian%20Translation]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20(2).pdf)

100. Деметрадзе Т.Р. Конституційний принцип рівності праінки і чоловіка: поняття, зміст, механізм його реалізації та захисту. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015. 215 с.
101. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении. Правоведение. 2001. № 4. С. 17-22.
102. Дешко Л.М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: монографія. Ужгород, 2016. 486 с.
103. Джонс А. История биоэтики. Перевод Перевалского А. М., 2012. 210 с.
104. Длугопольська Т., Правова природа репродуктивних прав фізичних осіб. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 2. 2016 р. С. 103-107.
105. Дмитриев Ю. А. [Отклики]. Государство и право. 2003. № 1. С. 123-127.
106. Договор, устанавлювающий Конституцию для Европы. URL: <https://eulaw.ru/treaties/constit/>
107. Документ «О крещении младенцев, родившихся при помощи «суррогатной матери». Журнал заседания Священного Синода Русской Православной Церкви 25—26 декабря 2013 года (№ 158). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3481024.html>.
108. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ (ОБСЄ), Міжнародний документ від 29.06.1990 URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082
109. Долин В.А. Концепт «Четвертое поколение прав человека»: опыт философско-антропологического обоснования. Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд-ния Рос. акад. наук, 2018. Т. 18, вып. 4, с. 7–20.

110. Доннеллі Дж. Культурний релятивізм та універсальні права людини. Права людини: концепції, підходи, реалізація : Пер. з англ. / Під ред. Б. Зізік. К.: Вид-во "Ай Бі", 2003. С.129-144.
111. Драгонец Я., Холлендер П. Современная медицина и право: Пер. со словац. М.: Юридическая литература, 1991. 336 с.
112. Дроздова О. Як поставиться ЄСПЛ до примусової кастрації як міри покарання за зґвалтування неповнолітньої дитини? Закон і бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/138553-yak_postavitsya_espl_do_primusovoi_kastracii_yak_miri_pokara.html
113. Дубровский Д.И. Перспективы нейронаучных подходов к проблеме сознания (в связи с нарастанием глобального кризиса земной цивилизации). Философские науки, 2018. (3), 99–109.
114. Дудко А. та М.Заболотна М. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 82-90.
115. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: Монографія. О.: Юрид. л-ра, 2006. 293 с.
116. Дутко А. О. Заболотна М.Р. Закріплення репродуктивних прав особи у сімейному законодавстві. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. 2016. № 845. С. 257-262. URL: nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_42
117. Еллинек Г. Право современного государства: Т. 1. Общее учение о государстве / Г.Еллинек. - СПб.: 1903.
118. Емелин В.А. Киборгизация и инвалидизация технологически расширенного человека. Национальный психологический журнал. 2013. №1 (9). С. 62-70.
119. Етичні принципи медичних досліджень за участю людини в якості об'єкта дослідження : Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації від 1 червня 1964 року URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/990_005.

120. Європейський досвід протидії дискримінації трансгендерів.
Конкурсна робота. URL:
<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9762/transgender.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
121. Єрмакова Г.С. Релігійні норми як морально-етична домінанта правової свідомості. *Наше право* № 4, 2017. С. 188-193.
122. Жаровська І.М. Четверте покоління прав людини: до проблем узагальненої класифікації. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 19-25.
123. Жданович Т.Г., Михеева Е.А. О правовом регулировании медицинского эксперимента. *Клиническая хирургия*. 2004. № 6. С. 11-17.
124. Живулина Т.Л. Права человека в современных теориях правопонимания : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород: РГБ, 2007. 220 с.
125. Завальнюк В.В. Соматичні права людини та юридична антропологія. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2011. Т. 10. С. 20-27.
126. Загальна декларація про геном людини та права людини: міжнар. док. від 11.11.1997 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575.
127. Загоруй І.С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 2. С. 66-82.
128. Запорожан В.М., Аряєв М.Л. Біоетика та біобезпека. Підручник К.: Здоров'я, 2013. 456 с.
129. Запорожченко А. Роздуми щодо визначення місця біоюрипруденції в системі юрипруденції. URL:
<http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/1801/1764>
130. Запорожченко А.О. Правова танатологія як новий науковий напрям. URL :

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4570/62.pdf?sequence=1&isAllowed=y>C. 435-440.

131. Запороженко А.С. Правова танатологія: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Одеса, 2015. 19 с.
132. Защита эмбриона человека in vitro. Доклад Рабочей группы по защите эмбриона и плода человека. Руководящий Комитет по биоэтике Совета Европы (CDBI). Страсбург, 19 июня 2003 г. (научная редакция член.-корр. РАН Б. Г. Юдина и проф. Л. Ф. Курило).
133. Згречча Е. Біоетика. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2007. 671 с.
134. Згречча, Е., Спаньйоло А. Дж., П'єтро, М. Л. та ін. Біоетика / Переклад з італійської В.Й. Шовкун: Підручник. Львів: Медицина і право, 2007. 672 с.
135. Иванова К., Лантух А., Мирошниченко М., Религия и медицина: современный алгоритм развития. *Освіта та суспільство*. 2012. № 4-5. С. 17-22.
136. Иванюшкин А.Я. Эволюция концепции смерти мозга в нашей стране. Медицинское право и этика. 2003. №1. С.4-9.
137. Ивентьев С.И. Духовно-нравственные права и свободы человека и гражданина. Выбор. Система ценностей современного общества. Сборник материалов X Международной научно-практической конференции 3 марта 2010г. Часть 2/Под общ.ред.С.С.Чернова. Новосибирск: Издательство «СИБПРИНТ». 2010. 210 с.
138. Ивентьев С.И. Классификация прав и свобод человека и гражданина. *Казанская наука*. 2010. №.3. С. 199-203.
139. Ивентьев С.И. Соматические права с точки зрения четвертого и пятого поколений прав человека. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание*. 2012. № 3 (6). С. 49–51.

140. Ивентьев С.И. Четвертое и пятое поколения прав человека как основа духовного и нравственного возрождения человечества URL: <http://econfr.rae.ru/article/8016>
141. Ильин И.А. О сущности правосознания. М., 1993. 218 с.
142. Ильюхов А.А. Обоснованный риск как обстоятельство, исключающее преступность деяния. дис на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. М., Юрид. институт МВД РФ, 2001. 175 с
143. Ильясов Ф. Н. Архетипы поло-репродуктивного поведения и конфликт западноевропейской и исламской цивилизаций. *Человек*. 2005. № 2. С. 115.
144. *Ігумен Агатангел (Гагуа)*. Проблеми біоетики і православна свідомість. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2018/09/05/problemy-bioetyky/#more-5986>
145. Казанцев Д. Права человека: история развития. ЭЖ-Юрист. 2011. № 32. С. 8.
146. Казеннов, Д.К. (2011). Концептуальные основания трансгуманизма [Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01]. Саратов.
147. Калашников С.В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в^[1] условиях формирования в России гражданского общества. Государство и право. 2002. №10. С.^[2]17-19.
148. Калінічева Г. Європейський цивілізаційний вимір розбудови громадянського суспільства в Україні. Віче. 2010. № 22. С. 2—4.
149. Капліна О.В., Шило О.Г., стаття 28. Конституція України: науково-практичний коментар. К.: Вид. Дім «ІнЮре», 2003. с. 138. 146.
150. Карева М.П. Право и нравственность в социалистическом обществе. М., 1951. 221 с.
151. Кашинцева О. Ю. Вплив етико-правових норм на легітимність наукового результату у сфері біомедичних досліджень. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2014. № 6 (80). С. 5—12.

152. Кашинцева О. Ю. Наріжні проблеми захисту прав людини в сфері біології та медицині. Право України. 2009. № 4. С. 12-14.
153. Кашинцева О.Ю. Правовий статус людини в біомедичному експерименті: людина чи «animal of necessity». Право України. 2010. № 2. С. 114-119.
154. Кашканова Н.Г. Діяльність біоетичних комітетів: аспекти інтеграції України в європейський науковий простір. Часопис Київського університету права. 2014/4. С. 146-151.
155. Квашиш В.Е. Гуманизм советского уголовного права. М., 1969. 228 с.
156. Кемпбелл А., Джиллетт Г., Джонс Г. Медицинская этика: Пер. с англ.: Учеб. пос. М.: ГЗОТАР-МЕД, 2004. 400 с.
157. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000. 410 с.
158. Киреев В.В. К вопросу о понятии и методологии исследования конституционной реформы. Конституционное и муниципальное право, 2005. № 4. С. 23-25.
159. Киридон А. Держава-церква-суспільство в радянській Україні. Історіографія, джерела, методологія дослідження. К., 2007. 94 с.
160. Киридон А.М. Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу. Україна-Європа-Світ. Вип. 6-7; 20-й річниці Незалежності України присвячується: Міжнародний зб.наук. праць. Сер.: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. С. 283 – 292.
161. Киридон А.М., Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 23, 2012. С. 2-9.
162. Кириченко В. Є. Релігія та право – історія соціального регулювання, окремі аспекти. Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки: матеріали XXXIV Міжн. істор.-прав. конф. (м. Тисмениця, 27–29

- трав. 2016 р.) / В. Є. Кириченко ; ред. кол. : І. Б. Усенко, А. Ю. Іванова та ін. Київ-Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2016. С. 55–62.
163. Кіян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири. Наукові записки. Серія «Історичні науки». Випуск 13. С. 250-260.
 164. Ковалев М. И. Право на жизнь и право на смерть. *Государство и право*. 1992. № 7. С. 68–75.
 165. Коваль М.І. Контрміра евтаназії – паліативне лікування. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2015. № 3 (65). С. 54-58.
 166. Ковба Д.М., Грибовод Е.Г. Теоретические аспекты феномена трансгуманизма: основные направления. Научный журнал «Дискурс-Пи». 2019. № 3 (36). С. 38–52.
 167. Ковбан А.В. Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні: дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.02. О., 2010. URL: <http://mydisser.com/en/catalog/view/6/344/6990.html>
 168. Ковлер А.И. Антропология права. М. : Издательство «НОРМА», 2002. 480 с.
 169. [Кожан В.В. Особисті права та свободи людини: загально-теоретичне дослідження: дис. кандидата юридичних наук: 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів 2016. 210 с.](#)
 170. Козаев Н.Ш. Обоснованный риск как обстоятельство, исключающее преступность деяния: учебное пособие. Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2001. 112 с.
 171. Козлов Максим, прот. Почему нужно каяться за суррогатное материнство? URL: http://www.mpda.ru/site_pub/2021507.html
 172. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. М., 1996. 221 с.
 173. Козодаєв С.П., Бисага Ю.М., Бєлов Д.М. Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних

- досліджень: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 203 с.
174. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.
 175. Колесников В. А. Образование и личностное становление человека. Иркутск, 2004. 320 с.
 176. Колісніченко В.В. Сучасна юридична наука про класифікацію принципів права Європейського союзу: критичний аналіз URL: <http://vuzlib.com/content/view/1522/92/>
 177. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підруч. К.: Правова єдність, 2008. 350 с.
 178. Колодій А. М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
 179. Колоколов Г.Р., Махонько Н.И. Медицинское право: учебное пособие. 2009. 411 с.
 180. Колпаков В.К. Історіографія дослідження феномена «потерпілий в адміністративно-деліктному процесі» у вітчизняній адміністративно-правовій науці. Вісник Запорізького національного університету: «Юридичні науки». 2/2009. С. 62-71.
 181. Коляда Н. М. Педагогічне джерелознавство як важливий розділ методології історії педагогіки. Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Лапаєнко С. В., Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В.; літ. ред. Дерев'янко Т. М.]. Київ : [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2018. 32 с.
 182. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (с постатейными материалами и судебной практикой) / отв. ред. С. И. Улезько, М. Б. Смоленский. Ростов-на-Дону : МарТ, 2002. 778 с.

183. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
184. Коркунов Н. М. Сравнительный очерк государственного права иностранных держав. Часть первая, Государство и его элементы. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1890. 163 с.
185. Короткий курс лекцій з дисципліни «Етика». URL: https://studme.com.ua/113701224607/etika_i_estetika/etika.htm
186. Коротких К. С. Эвтаназия как философско-правовая проблема. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2012. № 4 (14). С. 141–149.
187. Костицький М. В. Гуманізм права як прояв вищих (космічних) законів у суспільстві. Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Копейчикова): Матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 13 — 15.
188. Кошева Л. Внедрение международных стандартов в практику научно-исследовательских и клиничко-диагностических лабораторий. *Мед. техника и оборудование*. 2010. С. 5–7.
189. Кравченко В. Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика, 2011. 890 с.
190. Краевский В. В. Язык педагогики в контексте современного научного знания. *Язык педагогики в контексте современного научного знания : материалы Всерос. методол. конф.-семинара* / гл. ред. В. В. Краевский ; ред. А. А. Арламов, Р. В. Почтер. Волгоград ; Краснодар; М., 2008. С. 38 – 47.
191. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III (із змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131

192. Крусс В. И. Соматические права человека в соотношении православной антропологии С. Л. Франка и философии экологического кризиса В. Хесле. 111 с.
193. Крусс В.И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 43–50.
194. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / НУ «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2010. 42 с.
195. Кудикина Н.В. Методологічне забезпечення наукових досліджень у сфері професійної освіти & Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Збірник наукових праць. Випуск 38 / За заг. ред. академіка АПН України Євтуха М.Б., укладач - Михайліченко О.В. К.: Вид.центр КНЛУ, 2009. С.82-85.
196. Кудрявцев В.Н., Лукашева Е.Л. Новое политическое мышление и права человека. Вопросы философии. 1990. № 5. С. 3-11.
197. Кузнецов Э.В., Сальников В.П. Наука о праве и государстве: пособие для абитуриентов, студентов и аспирантов юрид. вузов. Метод, рекомендации по освоению предмета. Теория права и государства в схемах и определениях. Тематика поисковых пробл., новые идеи и науч. лит. М. СПб., 1999. 184 с.
198. Куліш А.М., Баранова А.В., Михайлішин П.А. Реформування законодавств а в галузі медичних експериментів : медичні та правові аспекти. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. Випуск 5. Том 1. 2013. С. 89-92.
199. Куліш А.М., Бойко В.І. Окремі питання правового оєгулювання штучного переривання вагідності. Здоровье женщины. №1 (67)/2012. С. 35-39.
200. Куля Ч. Прицип гуманізму та проблеми його реалізації. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2006. № 1. С. 74 — 83.

201. Кундієв Ю. І. Біоетика – веління часу. Антологія біоетики. Л. : БАК, 2003. С. 25-27.
202. Курс лекций по теории государства и права: в 2-х ч. / под общ. ред. Н.Т. Разгелдеева, А.В. Малько. ^[L]_{SEP}Саратов, 1993. Ч. 1. 608 с.
203. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права. М., 2001. 220 с.
204. Кутырев, В.А. Куда сдвигать гуманитарный вектор? Гуманитарный вектор, 2012. 3(31), 9–16.
205. Кучера Т. Біоетика: огляд найактуальніших проблем. Видавництво: КНЕУ. 2014. С. 67-91.
206. Лабораторная медицина сегодня: приоритет – качество. Здоров'я України. 2008. № 3. С. 65–66; URL: <http://health8ua.com/articles/2406.html>.
207. Лаврик М. А. К теории соматических прав человека. *Сибирский юридический вестник*. 2005. № 3. С. 16–26.
208. Лаврик М. А. Конституционные основания соматических прав человека: вопросы теории и практика зарубежных государств: вопросы конституционного права. *Сибирский юридический вестник*. 2006. №1(28). С. 44–62.
209. Лаврик М. А. Права человека: современное понимание и основные направления развития. *Сибирский юридический вестник*. 2005. № 2 (29). С. 23–25.
210. Лаврик М.А. Конституционные основания соматических прав человека: вопросы теории и практика зарубежных государств. *Сибирский юридический вестник*. № 1(28). 2006. С. 44-62.
211. Лившиц Р.З. Теория права. М., 1994. 410 с.
212. Ломака І. І. Правове обґрунтування інституціоналізації християнських церков в Україні. Моральні основи права: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). Надвірна : Надвірнян. друкарня, 2010. С. 300.
213. Лукашева Е.Л. Права человека: геополитический подход. Государство и право. 2001. №5. С. 87-90.

214. Лукич Р. Методология права. М., 1981. 220 с.
215. Максимов С. І. Філософський зміст і обґрунтування прав людини. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. С. 149-153.
216. Малеин Н.С. Право на медицинский эксперимент. Советское государство и право. 1975. № 11. С. 35–41.
217. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1997. 40 с.
218. Малеина М. Н. Человек и медицина в современном праве: уч. и практ. пособие. М.: БЕК, 1995. 272 с.
219. Малек П. Морально-правовые аспекты клинического эксперимента: медицинская этика и деонтология. М.: Медицина, 1983. 188 с.
220. Малер А.М. Вопрос о соотношении христианской веры и научного познания. Портал Богослов.ru: [сайт]. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/print/1945142.html>.
221. Малиновский А. Имеет ли человек право на смерть? Российская юстиция. 2002. № 8. С. 4-8.
222. Малишева Е.А. Основные принципы этической оценки исследований на людях. Качественная клин. практ. 2001. №1. С. 21–30.
223. Малько А.В. Новые явления в политико-правовой жизни России: вопросы теории и практики. Тольятти.^[1]_{SEP}1999. 188 с.
224. Маритен Ж. Человек и государство. М., 2000. 255 с.
225. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия / председ. ред. совета В.М. Чхиквадзе. М., 1970.
226. Марнгейм, М.В. Конституционная система защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. М. РГБ, 2006.385 с.

227. Мартышин О.В. Национальная политическая и правовая культура в контексте глобализации. *Государство и право*. 2005. № 4. С. 9-11.
228. Мархгейм М.В. Конституционная система защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Дис.... д-ра. юрид. наук / М.В.Мархгейм. Москва, 2005. - 384 с.
229. Матвеева Т. В. Нормы речевого общения как личностные права и обязанности. URL: <http://www.philology.ru/linguistics2/matveeva-00.htm>
230. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972. 221 с.
231. Медведєва М.О. Міжнародне право та християнські цінності у сфері прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Випуск 127 (частина II). 2016. С. 73-81.
232. Медушевский А.Н. Теория конституционных циклов. Гос ун-т. Высшая школа экономики. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. 574 с.
233. Мелякова Ю.В., Жданенко С.Б., Постгуманистическая культура сквозь призму естественных прав человека. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. № 3 (46). 2020. С. 128-144.
234. Милославская Д.И. Юридические термины и их интерпретация. Ростовская электронная газета. 1999. № 21. URL: www.regla.rsu.ru/n27/rus271.htm.
235. Миронова Т.К. Основные права человека в Конституции и международно-правовых нормах. *Гражданин и право*. 2006. № 4. С. 3-7.
236. Мишаткина Т.В., Богдан Е.Л. Феномен общественного здоровья в контексте глобальной и социальной биоэтики. Биоэтика и современные проблемы медицинской этики и деонтологии: материалы Республиканской научно-практической конференции с международным участием (Витебск, 2 декабря 2016 г.) / Мво здравоохранения Республики Беларусь, УО «Витебский государственный ордена Дружбы народов медицинский университет». Витебск : ВГМУ, 2016. 289 с.

237. Міма І.В. Релігійні норми як соціально-правотворчі чинники суспільства. Альманах права: Висвітлення актуальних питань історії та теорії держави і права, філософії права. 2012. № 3. С.230 – 233.
238. Місько Н.В. Розвиток наукового тезауруса вітчизняної теорії управління освітою (остання чверть XX - початок XXI століття) [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка". Старобільськ, 2016. 20 с.
239. Місюра Л., Лисенков М. Легалізація евтаназії: за чи проти. Вісник Національної академії прокуратури України. 2016. № 4. С. 98–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2016_4_17
240. Міхно О. П. Класифікація джерельної бази дослідження психологопедагогічної характеристики особистості учня в історії розвитку вітчизняної школи та педагогічної науки. Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри : зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Лапаєнко С. В., Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В.; літ. ред. Деревянко Т. М.]. Київ : [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2018. 32 с.
241. Момот М. О. Діалектика справедливості та гуманізму в правотворчості. Право і суспільство. 2010. № 3. С. 24-29.
242. Мордовец А.С. Гуманизм как принцип юридической ответственности граждан в советском праве: дисс. ...канд. юрид. наук. М., 1983. 210 с.
243. Морозова Л.А. Теория государства и права. Повторительный курс в вопросах и ответах. М., ^[1]_{SEP}2005. 586.
244. Мостовой Ю. М., Константинович Т. В., Демчук Г. В. Міжнародні клінічні дослідження як інструмент підвищення кваліфікації лікарів та забезпечення якісного лікування хворих на ХОЗЛ. Український пульмонологічний журнал. 2015, № 2. С. 20-21.

245. Мустафаєва С.М., Дерев'янка С.С., Концепція соматичних прав людини та її загальна характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 47-49
246. Мухамедова Е.Е. Репродуктивні права фізичної особи в системі особистих немайнових прав. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 25 (64). 2012. № 2. С. 136-141.
247. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. Часопис Київського університету права. 2011. № 2. С. 298.
248. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, норма, реальность. М., 1991 212 с.
249. Мяловицька Н.А, Голопапа Д.І Евтаназія – право на життя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО*. Випуск 23. Частина I. Том 1. 2013. С.122-124.
250. Нагірняк Андрій, отець. Релігійне співтовариство України підтримує донорство органів і готове сприяти зміні ставлення суспільства до цього. URL:
http://news.ugcc.ua/news/rel%D1%96g%D1%96yne_sp%D1%96vtovaristvo_ukraini_p%D1%96dtrimuie_donorstvo_organ%D1%96v_%D1%96gotove_spriyati_zm%D1%96n%D1%96stavlennya_susp%D1%96lstva_do_tsogo_73347.html
251. Назарян К.Б. Биоэтика и христианство. URL:
[http://www.medlib.am/articles/Nazaryan\(AMRJ-3\).pdf](http://www.medlib.am/articles/Nazaryan(AMRJ-3).pdf)
252. Наказ МОЗ від 05.10.2016 № 1041 «Про встановлення медикобіологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення» URL:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#n17>

253. Нересянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли. От древних до Декларации 1789 г. Права человека в истории человечества в современном мире. М., 1989. С. 21-38.
254. Несинова С.В., Князева Ю.С., Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки». 2015. № 2 (7). 36-42.
255. Несмелов В. И. Наука о человеке. Казань, 1906. Т. 1. 310 с.
256. Нестерова Е.М. Личностные (соматические) права в системе прав человека : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2014. 25 с.
257. Нестерова Е.М. Понятие и юридико-социальная сущность соматических прав человека. *Социально- экономические явления и процессы*. 2011. № 7(029). С. 222 – 226.
258. Нестерова Е.М. К вопросу о юридической природе и сущности личностных прав человека. Вестник ТГУ. Выпуск 8 (148), 2015. С. 71-77.
259. Нигматуллин Р.Т. Этика и трансплантология. традиционные религиозные конфессии о трансплантации и донорстве. URL: https://reg-surgery.ru/2_2004/articles_ru/
260. Німецькі портрети: Роберт Кох. 2016. С.1-2. URL: www.dw.com/uk/німецькі-портрети.../a-4043463
261. Новгородцев П.И. Кризис современного правосознания. Новое время. 2012. С. 25-27.
262. Новгородцев П.И. О своеобразных элементах русской философии права URL: http://iph.ras.ru/elib/Novgorodtsev_Rus_phil_prava.html
263. о. Петро Балого О.Р. Трансплантація органів з точки зору Церкви. URL: https://risu.ua/transplantaciya-organiv-z-tochki-zoru-cerkvi_n107842
264. Оборотов І. Г. Правові цінності у східноєвропейській та західноєвропейській традиціях: релігійний вимір. Актуальні проблеми держави і права. Вип. 40. 2008. С. 167–172.
265. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2003. 370 с.

266. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография. О.: Юрид. л-ра, 2001. 330 с.
267. Общая теория прав человека: Учебник / Отв. ред. Е.А. Лукашева. М., 1996. 412 с.
268. Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание. *Изв. вузов. Правоведение*. 2004. № 4 (255). С. 160–169.
269. Овчинникова Г.В. Виды профессионально-хозяйственного риска. *Правоведение*. 1990. № 4. С. 60–66.
270. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1986. 1211 с.
271. Околіт Т. Класифікація прав людини та її критерії. *Юридичний вісник України*. 2002 р. № 52. С. 10.
272. Олейник Н.Н., Олейник А.Н. Историческое развитие поколений «прав человека». *Научные ведомости*. Серия Философия. Социология. Право. 2015. № 14 (211). Выпуск 33. С. 120-128.
273. Онищенко Г. Врачи должны лечить, а убивают палачи. URL: <https://www.interfax.ru/russia/62173>
274. Оніщенко, Ольга Вікторівна. Конституція України як основне джерело конституційного права України. – Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституційне право» / О.В.Оніщенко - Київ, 2005. – 216 с.
275. Оніщук І.І. Методологія й техніка дослідження правового моніторингу. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 813. С. 144–151.
276. Орзіх М. Конституційна реформа в Україні: пошук шляхів (до 4-ї річниці Конституції України). *Юридичний вісник*. 2000. №3. С. 81 – 85.
277. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/page2
278. Основи наукових досліджень [навч. посіб.] / Цехмістрова Г.С.К.: Видавничий дім «Слово», 2003. 240 с.

279. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. М.: Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата, 2008. 235 с.
280. Островська Б.В., Біоетична концепція захисту життя людини в сучасному міжнародному праві. *Правова держава*. Випуск 29. С. 331-338.
281. Отношение религии к эвтаназии. URL: <https://thram-m.ru/stati/otnoshenie-religii-k-evtanazii/>
282. Павлова Т.Н. Биоэтика в высшей школе. К.: Киевский эколого-культурный центр, 1998. 128 с.
283. Пайда Ю.Ю. Вплив релігії на формування права. Актуальна юриспруденція: матеріали інтернет-конференції від 15.10.17 р. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1629%3A021017-15&catid=191%3A1-102017&Itemid=237&lang=ru
284. Пайда Ю.Ю. роль права та релігії в удосконаленні механізму реалізації прав людини. *Юридичний вісник* 1(22). 2012. С. 65-70.
285. Палинчак Н. М. Система государственно-церковных отношений в посткоммунистической Европе: уроки для Украины. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. 2011. Т. 24 (63). № 2. 2011. С. 74- 88
286. Палінчак М.М. *Державно-церковні відносини у Польщі: особливості трансформаційного періоду в Центральноевропейському контексті. Релігія та соціум*. 2014. № 3. С. 25-29.
287. Палінчак М.М. Зміст та сутність поняття «державно-церковні відносини. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Випуск 12. 2013. С. 95-101.
288. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичному суспільстві (на прикладі Центральної і Східної Європи)» : Монографія. Ужгород : Ліра 2013. 470 с.
289. Панищев А.Л. Эвтаназия (дидактические материалы по биомедицинской этике) URL: <http://econfr.ae.ru/pdf/2014/11/3806.pdf>

290. Пастернак В. М. Християнські засади позитивного права: теоретичні аспекти. Дисертація канд. юридичних наук: 12.00.01. Львів, 2013. 212 с.
291. Пашенцев Д.А. Роль религии в формировании российской правовой традиции. Правоведение. 2010. № 6. С. 1-9.
292. Петренко О. Б. Роль і місце навчальної дисципліни «Історіографія та джерелознавство історико-педагогічних досліджень» у підготовці доктора філософії зі спеціальності 011 «Науки про освіту». Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри : зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Лапаєнко С. В., Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В.; літ. ред. Деревянко Т. М.]. Київ : [ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського], 2018. 32 с.
293. Петюкова О.Н. влияние религиозного фактора на формирование правосознания современного российского общества. Право и управление. XXI век. № 2 (7)/2008. С. 91-97.
294. Підлісний Ю. Гідність людської особи та деякі межові медичні практики URL : <http://www.family-institute.org.ua/>
295. Піх Ю.А. Загальна характеристика секуляризація і десекуляризації правових систем релігійного типу. Дис... канд. .рид. наук за спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2017. 226 с.
296. Пішта В.І. Адміністративно-правове регулювання трансплантації в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2020. 212 с.
297. Планирование и проведение клинических исследований / под ред. Ю. Б. Белоусова. М., 2000. 411 с.

298. Повалій С.І. Біоетичні аспекти правового розвитку соматичних прав людини. *Вісник Запорізького національного університету*. № 2/2011. С. 40-46.
299. Погорілко В.Ф. Конституційне право України. Академічний курс: підруч.: у 2-х т. / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко; за ред. В.Ф. Погорілка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2006. Т. 1. 2006.
300. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірші М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К., 1997. 280 с.
301. Погребняк С. Втілення принципу гуманізму в праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1. С. 33 — 42.
302. Подборка решений комитета по правам человека в соответствии с факультативным протоколом. Семьдесят пятая - восемьдесят четвертая сессии (июль 2002 года – июль 2005 года). ООН, Нью-Йорк и Женева, 2007. Том 8. 632с. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/SelDecVol8_ru.pdf
303. Поліщук А.А., Гуденко Д.О. Четверте покоління прав людини: реалії та перспективи для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 3/2019. С. 39-43.
304. Поляков А. В. Антрополого-коммуникативное обоснование прав человека (тезисы доклада). Права человека: вопросы истории и теории. Материалы межвузовской научно-теоретической конференции 24 апреля 2004 года. / Под ред. Д. И. Луковской. СПб.: :ЮФСПбГУ, 2004. С. 19-28.
305. Полякова О. В. Коммодификация мертвого тела: этико-правовые аспекты. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommodifikatsiya-mertvogo-tela-etiko-pravovyeaspekty>
306. Попков В.Д. Социальная политика Советского государства и права. М., 1979. 312 с.
307. Попов М.В. Аксіологія і медицина (Проблема цінностей і медицина). К.: ПАРАПАН, 2003. 284 с

308. Попова О. В. Человек, его цена и ценность: к проблеме коммодификации тела в научном познании. Эпистемология и философия науки. 2016. Т. 49, № 3. С. 140-157. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-ego-tsena-i-tsennost-kprobleme-kommodifikatsii-tela-v-nauchnom-poznani>
309. Попова Т.Н. Историография в контексте дисциплинарной истории. Материалы научно-практической конференции «Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век» (Москва, 12-14 ноября 2008). М., 2008. С.232-234.
310. Посашкова А. Л. Взаимодействие норм ислама и правовых норм в правообразовании и правоприменении в России. Вестн. Владим. юрид. ин-та. 2008. № 1 (6). С. 192-198
311. Постанова ЄСПЛ у справі V.C. v. Словаччина. URL: [file:///C:/Users/sl/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20\[Russian%20Translation\]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/sl/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20[Russian%20Translation]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20(1).pdf)
312. Потапова А.В. Развитие поколений прав человека. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4003/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
313. Поттер В.Р. Биоэтика – мост в будущее. К.: Вадим Карпенко, 2002. 220 с.
314. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): навч. посіб. / за заг. ред. проф. Мартиненка П. Ф., Кампа В. М. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 374 с.
315. Права человека / под ред. Е.А. Лукашевой. М., 2003. 340 с.
316. Прес служба Міністерства охорони здоров'я України, 2009 URL: <http://www.moz.gov.ua/ua/main/press/?docID=12524>].

317. Пристансков Д.В. Биомедицинские исследования на человеке в свете международно-правового регулирования. Актуальные проблемы правового регулирования медицинской деятельности. Материалы Первой Всероссийской научно-практической конференции. М., Росс. Новый университет, 16 мая 2003 года. М.: Изд. гр. «Юрист» / под. ред. и с предисл. С.Г. Стеценко, 2003. с. 302 – 305.
318. Про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження Єдиного реєстру осіб засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої чи малолітнього та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої чи малолітнього). Проект закону України № 6607 від 21.06.2017 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH53J00C.html
319. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статеві зрілості. Проект закону України № 6449 від 16.05.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61790
320. Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу від 12 листопада 2015 року № 785-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-19#Text>
321. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17 травня 2018 року № 2427-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19>
322. Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ МОЗ України №787 від 09.09.2013 року URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>
323. Про затвердження Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і

- Типового положення про комісії з питань етики : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2009 року. Офіційний вісник України. 2009. № 87. С. 95.
324. Про затвердження Правил проведення клінічних випробувань медичної техніки та виробів медичного призначення і Типового положення про комісію з питань етики : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 3 серпня 2012 року. Офіційний вісник України. 2012. № 69. С. 275.
325. Про лікарські засоби : Закон України від 4 квітня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 22.
326. Про охорону репродуктивного здоров'я: проект Закону України від 12.07.2005 р. № 5369 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5369&skl=5
327. Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижнів: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993р URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/926-93-%D0%BF
328. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 року із змінами, внесеними Законом України від 24 березня 1999 року URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>
329. Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/144-2006-%D0%BF
330. Про репродуктивні права та гарантії їх здійснення: проект Закону України від 10.02.2004 р. № 5105 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5105&skl=5
331. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін.]; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. К.: Юридична думка, 2007. 424 с.

332. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави [Текст]: навчальний посібник. [3-є вид. зі змін. і доповн.]. К.: ІСДО, 1995. 410 с.
333. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: Навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.
334. Рабінович П. М. Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні. Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Х., 1995. Вип. 15. С. 45.
335. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 21-26.
336. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (основи загальної теорії права і держави): Навч. посібник. К., 1992. 330 с.
337. Рашидханова Д.К. Репродуктивные права личности: сущность и правовая природа. *Социальное и пенсионное право*. 2007. № 4. С. 40 - 44.
338. Редакция портала «Православие и Мир». 20 апреля 2007 г. URL: <https://www.pravmir.ru/evtanaziya-eto-ubijstvo-avrach-ne-palach/>
339. Религия и донорство органов. URL: http://polit.ru/article/2016/02/22/ps_organ_donation/
340. Рішення європейського суду з прав людини Справа «Прітті проти Сполученого Королівства» Страсбург, 29 квітня 2002. С.1-3. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_210
341. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>
342. Роль ЄСПЛ у забезпеченні належного та ефективного механізму захисту прав людини в Україні. URL: <https://yur->

- gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-espl-u-zabezpechenni-nalezhnogo-ta-efektivnogo-mehanizmu-zahistu-prav-lyudini-v-ukrayini.html
343. Романович-Славатинский О.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии. Антологія української юридичної думки / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: Видавничий Дім «Юридична книга». 2004. Т. 4: Конституційне (державне) право. 2004.
 344. Романовский Г. Б. Гносеология права на жизнь: моногр. *Юридический центр Пресс*. 2003. 368 с.
 345. Романовский Г. Б. Гносеология права на жизнь. М., 2012. 200 с.
 346. Романовский Г. Б. Право на аборт: отечественный и зарубежный опыт. *Человек*. 2003. № 6. URL: vivovoco.astronet.ru/vv/papers/men/baba/abort.htm
 347. Романовський Г.Б. Евтаназія: аналіз історії. *Медичне право*. 2007. №3(19). С. 108-122.
 348. Ромовська З. В. Українське сімейне право: *підручник*. К.: Правова єдність. 2009. 500 с.
 349. Ронжин В. Н. О понятии и системе принципов социалистического права. Вестник МГУ. Сер. 11. Право. 1977. № 2. С. 32-36.
 350. Россоха С.В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право"*. Випуск 35. 2015. С. 45-49.
 351. Рудинский Ф.М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы. *Право и жизнь*. 2000. № 31. С. 15–18.
 352. Рыбаков, О.Ю., Тихонова, С.В. Проблема отчуждения в социальной философии раннего трансгуманизма. Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 2012. (5), 196–200.
 353. Рыжкова М.С. Правовая природа соматических прав. М., 2012. 188 с.

354. Савчин М.М. Конституційна Асамблея. Проблема демократичної легітимності. Юридичний вісник України. №11, 17-23 березня 2012. С. 4-6.
355. Сальников В. П., Стеценко С. С. Общие принципы правового регулирования трансплантации органов и тканей человека. Юрист. 2000. № 6. С. 11- 15.
356. Сальников В.П., Стеценко С.Г. Условия правомерности проведения медицинских экспериментов. Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2001. № 4 (12). С.14-18.
357. Сгречча Э., Тамбоне В.. Биоэтика. Учебник. Перевод с итальянского, 2001. Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2002. 561 с.
358. Сексуальные и репродуктивные права. Эссе Кристи Вихтерих под редакцией Фонда Генриха Бёлля 2015. С. 8 URL: ru.boell.org/sites/default/files/christa_wichterich_sexual_and_reproductive_rights.pdf
359. Селиванов А.О. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти. К., Видавничий дім, 2002. 723с.
360. Сенюта І.Я. Трансформація презумпції незгоди у презумпцію згоди: ризики і переваги. URL: <http://www.umj.com.ua/article/46343/transformaciya-prezumpcii-nezgodi-u-prezumpciyu-zgodi-riziki-i-perevagi>.
361. Сергеев Ю.Д., Поспелова С.И. Правовые аспекты посмертного донорства: современное состояние и проблемы регулирования. *Медицинское право*. 2006. № 2. С.10-15.
362. Сидорова Т.А. Историография как интеллектуальная история: проблемы междисциплинарности и контекста. Материалы научно-практической конференции «Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век» (Москва, 12-14 ноября 2008). М., 2008. С. 236-238.
363. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. М.: Норма, 2010. 232 с.

364. Скакун О. Ф. Теорія держави і права [Текст]: підручник; пер. з рос. Х.: Консул, 2009. 620 с.
365. Сланов О.Т. Герменевтика соматических прав в аспекте семиотики концептов «Дух» и «Душа». *Философия права*. №. 6. 2008, с. 83-86.
366. Словарь иностранных слов / Под общ. ред. С.Н. Петрова. 8-е изд. М.: Рус. яз., 1981. – 1611 с.
367. Словник іншомовних слів; за ред. О. С. Мельничук. К., 1974. 1044 с.
368. Смирнов А.М. К вопросу о выделении соматических прав в самостоятельную группу прав человека. *Образование и наука в России и за рубежом*. №10(Vol. 45). С. 35-38.
369. Смирнов А.М. К вопросу о сущности и социально-правовой природе соматических прав человека. Электронный научный журнал «Дневник науки». 2019. № 1. URL: <http://dnevniknauki.ru/images/publications/2019/1/law/Smirnov4.pdf> (дата звернення: 14.05.2019)
370. Советское государственное право: учебник [для юридических вузов] / под. ред. Е.И. Козловой и В.С. Шевцова. М.: Высш. школа, 1978. 231 с.
371. Современная медицина и право / под общ.ред. П.Холлендера. М., 2001. 410 с.
372. Соловьев Е.Г. Репродуктивные права в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина в Российской федерации. Проблемы экономики и юридической практики. 2010. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/reproduktivnye-prava-v-sisteme-konstitutsionnyh-prav-i-svobod-cheloveka-i-grazhdanina-v-rossiyskoy-federatsii>.
373. Спиркин А. Г. Философия : учебник. 2-е изд. М., 2004. 860 с.
374. Справа «A., B. and C. v. Ireland». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-102332%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-102332%22]}).
375. Справа «Lambert and others v. France» (Скарга № 46043/14). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-155352%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-155352%22]}).

376. Справа «Oliari and Others v. Italy». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22item id%22:\[%22001-156265%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22item id%22:[%22001-156265%22]})
377. Справа «S.H. and Others v. Austria». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22item id%22:\[%22001-107325%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22item id%22:[%22001-107325%22]})
378. Старобор О.В. Принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2012. № 2. С. 22-25.
379. Старовойтова О. Э. Юридический механизм реализации и защиты соматических прав человека и гражданина в Российской Федерации: историко-правовой и теоретический анализ : автореф. дис. д-ра юрид. наук. СПб., 2006. 45 с.
380. Старовойтова О.Э. Тело и закон. СПб., 2006. 144 с.
381. Старовойтова О.Э. Юридический механизм реализации и защиты соматических прав человека и гражданина в Российской Федерации: историко-правовой и теоретический анализ: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. СПб., 2006. 355 с.
382. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права Часопис Київського університету права. 2012. № 2. с. 40-43.
383. Степаненко, Н. А. Социокультурные и биоэтические аспекты эвтаназии. Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. Известия Национальной академии наук Беларуси. Серия гуманитарных наук. Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series. 2014. № 2. С. 13-15.
384. Стерненко С. Примусова хімічна кастрація: правовий аспект. URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/primusova-himichna-kastratsiya-pravoviy-aspekt>
385. Стефанчишена Т. М. Релігійний фактор у формуванні правових систем. Актуальні проблеми держави і права. 2009. No 45. С. 119-121.

386. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: Поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2007. 626 с.
387. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1–2. С. 66–72.
388. Стеценко С. Біоюриспруденція як новий напрям правових наукових досліджень. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 259-270.
389. Стеценко С. Г. Медицинское право. Учебник. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 572 с.
390. Стеценко С. Г. Медичне право України : підручник ; за заг. ред. доктора юрид. наук, проф. С. Г. Стеценка. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 522 с.
391. Стеценко С.Г. Медичне право України. К.: “Атіка”. 2010. 189 с.
392. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України. Підручник / За заг. ред. д.ю.н, проф. С.Г. Стеценка. К.Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 529 с.
393. Стремоухов А. А. Юридический статус специального субъекта права (теоретикоправовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 2003. 185 с.
394. Стремоухов А.В. Основания классификации прав и свобод человека. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovaniya-klassifikatsii-prav-i-svobod-cheloveka>.
395. Стремоухов А.В. Основания классификации прав и свобод человека. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovaniya-klassifikatsii-prav-i-svobod-cheloveka>.

396. Супрун О.В. Права людини нового покоління. *Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи Національного банку України*. № 1 (4). 2013. С. 57–59.
397. Сурилова К.И. Правовые аспекты медицинского эксперимента с участием человека. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 15. О.: Юрид. л-ра, 2002. с. 28 – 101.
398. Тарабрин Р., свящ. К вопросу об этической оценке метода ЭКО с православной точки зрения в контексте последних достижений биомедицины. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/4007414.html>.
399. Тарабрин Роман, Священник. Отношение Православной Церкви к экстракорпоральному оплодотворению. *Московские епархиальные ведомости*. № 9-10. 2014. URL: <https://mepar.ru/library/vedomosti/77/1716/>
400. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург, 2001. 181 с.
401. Тарасовська Н. Право на аборт: що треба знати про скандальний законопроект 6239. URL: <https://hromadske.ua/posts/zakonoprojekt-pro-zaboronu-abortioniv>
402. Теория государства и права [Текст]: учебник [для вузов] / [А. М. Айзенберг, А. М. Васильев, Г. С. Котляревский и др.]; под ред. А. М. Васильева. [2-е изд. испр. и доп.]. М.: Юрид. лит., 1983. 616 с.
403. Теория государства и права [Текст]: учебник [для вузов] / [Козлов В. А., Ливанцев К. Е., Денисов Ю. А. и др.]; отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. Ленинград: Из-во Ленинград. у-та, 1982. 488 с.
404. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. М, 2001. 1012 с.
405. Терешкевич Г. Т. Основи біоетики та біобезпеки: підручник. Тернопіль: ТДМУ, 2018. 400 с.
406. Тимошенко В.І. Юридична і фактична рівність: проблеми розмежування. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і

- політичні науки. Вип. 33. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С.2.
407. Тиріна М. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації. *Держава і право*. 2011. № 52. С. 728–732.
408. Тихонравов Ю. В. Судебное религиоведение. М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. 210 с.
409. Тіхонова М. А., Кривородько М. А. Сучасні проблеми реалізації в Україні права на трансплантацію від померлого донора. *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 1 (17). С. 2-15.
410. Ткачук І. Д. Співвідношення релігії та права як форм регуляції суспільних відносин. *Часопис Київського університету права*. 2017/4. С. 47-50.
411. Тогузаева Е.Н. Нормы морали, права, религии как регуляторы поведения. *Известия Саратовского университета*. 2007. Т. 7. Сер. Экономика. Управление. Право, вып. 2. С. 46-49.
412. Токар Л.В. Примусова хімічна кастрація як прикладна проблема етики. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2020. С. 477-480.
413. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. / Даль В. И. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. 1110 с.
414. Триш Д.М., Гараева Г.Ф., Четыре поколения прав и свобод человека и гражданина: история становления и современное состояние. *Центральный научный вестник*. URL: <http://cscb.su/n/020601/020601012.htm>
415. Труханова, Э. Ф. Защита прав человека при проведении биомедицинских исследований :теоретический аспект : диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 - теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве. М., 2010. 243 с.
416. Туряниця В.В., Гартман М.Т., Бадида А.Ю. Фактори, що зумовили появу нового, четвертого покоління прав, їх основні складові та проблеми практичної реалізації. *Забезпечення прав людини четвертого покоління у*

- системі охорони здоров'я: *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (12 квітня 2019 року, м. Ужгород). 2019. 200 с.
417. Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження. Дис. докт. юрид. наук за спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2020.
418. Турянський Ю.І. Передумови виникнення та становлення соматичних прав людини. *Приватне та публічне право*. № 1/2020. С. 23-26.
419. Тырина М. Права человека нового поколения: современный взгляд URL: <http://gisap.eu/ru/node/5001>
420. Тюхтій Н. Репродуктивні особисті немайнові права фізичних осіб. *Юридична Україна*. 2013. № 6. С. 70–75.
421. Угода про асоціацію між Україною та Європейським союзом : URL: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344
422. Ухвала Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 17 березня 2016 року URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56552340>
423. Ухвала Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 24 липня 2015 року URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47465255>
424. Ухвала Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 14 квітня 2015 року URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43626016>
425. Ухвала Вищого спеціалізованого суду із розгляду цивільних та кримінальних справ від 13 листопада 2014 року URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42766411>

426. Федоренко В.Л. Методологія та методи дослідження проблем системи конституційного права України. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. №2, 2009. С. 13-24.
427. Федорова А. Сучасні тенденції правового регулювання евтаназії у світлі ст. 2 Європейської конвенції з прав людини. *Український часопис міжнародного права*. 2004. № 4. С. 6-13.
428. Федорошак І.М. Право на життя в контексті прав людини. *Матеріали шостого національного конгресу з біоетики з міжнародною участю*. 27-30 вересня 2016. Київ. С. 43-44.
429. Филипп (Филиппов), архимандрит. Фетальная терапия как преступление против человечности. Православие и проблемы биоэтики. Сборник работ. М., 2017. С. 223-226.
430. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М., 1987. 540 с.
431. Словарь философских терминов / науч. ред. В. Г. Кузнецова. М., 2007. 1612 с.
432. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 7-е изд., перераб. и доп. М., 2001. 881 с.
433. Філософія права: навч. посібник / [О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.]; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
434. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В.І. Шинкарук (голова), Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов, А.Т. Імшуратов [та ін.]. К.: Абрис, 2002. 742 с.
435. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. О. Величко и Е. Петренко. М.: Весь мир, 2008. 192 с.
436. Хабермас Ю., Ратцингер Й. (Бенедикт XVI). Диалектика секуляризации. О разуме и религии / Пер. с нем. В. Витковского (Серия «Современное богословие»). М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. 112 с.

437. Хабриева Т. Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика. М., 1998.
438. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. М., 2005. 331 с.
439. Хажинський Р. Соматичні права людини в конституційному праві України. Національний юридический журнал: теория и практика. 2016. С. 28-30. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/2/part_1/6.pdf
440. Хажинський Р.М. Соматичні права людини: зарубіжний та вітчизняний досвід правової регламентації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. Випуск № 4/2015. С. 23-31.
441. Хайдаршина Л., Шорин А., Соломатов С. Как к зачатию «из пробирки» относится религия? Облгазета.ru. URL: <https://www.oblgazeta.ru/society/12189/>
442. Харакас С. Православие и биоэтика. Биоэтика: принципы, правила, проблемы. М.: Эдиториал УРСС, 2015. С. 315-327.
443. Хмара М.В. Медичне право в контексті актуальних проблем біоетики: перинатологічний аспект. Молодий вчений». № 12 (88). грудень, 2020 р. С. 19-25.
444. Хриков Є. М. Понятійно-термінологічний аналіз у педагогічних дослідженнях. *Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки*. 2003. № 7. С. 17 – 20.
445. Христианство и аборт в современности. URL: <https://antiobscurantism.jimdofree.com/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%8B/%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B8-%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82-%D0%B2->

- %D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/
446. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М., 1995. 612 с.
 447. Хубулава Г.Г., Религиозно-этический аспект трансплантации. Медицинский альманах. № 4 (44) сентябрь 2016. С. 31-35.
 448. Цельсєв О. В. Гуманізм та принципи верховенства права на прикладі права на громадську непокору. Науковий вісник ХНУ. 2009. № 2. С. 5-8.
 449. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
 450. Цыбулевская О.И. Принципы права. Теория государства и права: курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова,^[1] А.В. Малько. Саратов, 1995. 612 с.
 451. Чаплин В. Самоубийство и содействие ему абсолютно безнравственно. URL: <https://thram-m.ru/stati/otnoshenie-religii-k-evtanazii/#i-15>
 452. Чащін М. О. Організація і розвиток системи етичної експертизи в Україні. Організація та проведення етичних експертиз біомедичних досліджень. К. : Сфера, 2006. 119 с.
 453. Чеботарьов С.С., Гуманізм як принцип права України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: філософія. Філософські перипетії. 2011. № 952. С. 78-81.
 454. Чернега К. А. Правовые проблемы эвтаназии в России. Справочная правовая система «Гарант». 212 с.
 455. Черниш В.М., Степаненко В.Д., До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект. Юридичний радник. №1(49) лютий 2010. С. 5-9.
 456. Чернишов Ю.А. Правове регулювання евтаназії в зарубіжних країнах. Закон і право. 2008. С.48-52.
 457. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження. Дис.

- докт. юрид. наук за спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2020. 509 с.
458. Чиркин В. Е. Конституция. Российская модель. М., 2004.
 459. Чичерин Б.И. Эволюция отечественной моральности и права. *Вестник МГУ*. 1995. № 2. С. 11-14.
 460. Чорнобровий М.П. Евтаназія: філософсько-правовий підхід. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. URL: www.univ.km.ua/visnyk/693.pdf
 461. Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека: ленинская идея и современность. М., 1978. 601 с.
 462. Шавріна І.В., Біоетика і релігія: теоретико-методологічні проблеми дослідження. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2016. № 1 (23). С. 134-137.
 463. Шадрин В.В. Проблемы определения правовой природы соматических прав. *Молодой учёный*. № 19 (99). Октябрь, 2015 г. С. 525-528.
 464. Шалиганова А.С. Щодо правової природи та змісту права на гендерну ідентичність. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). с. 274-278.
 465. Шаркова Л.И., Купченко А.М., Становенко В.В. Этические проблемы трансплантологии. Биоэтика и современные проблемы медицинской этики и деонтологии: материалы Республиканской научно-практической конференции с международным участием (Витебск, 2 декабря 2016 г.) / М-во здравоохранения Республики Беларусь, УО «Витебский государственный ордена Дружбы народов медицинский университет». Витебск : ВГМУ, 2016. 289 с.
 466. Шибаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 57–61.

467. Шевчук С.С. Личные неимущественные права граждан в сфере медицинских услуг по законодательству России. Дис. на соиск. ... д.ю.н. Ростов-на-Дону, 2005. 506 с.
468. Шишка О.Р. Соматичні права та перспективи їх розвитку. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. Випуск 59. 2011. С. 284-293.
469. Шульце Филиц Х. Сравнительное конституционное право – улица с односторонним движением? На примере соблюдения принципа человеческого достоинства в биомедицинских исследованиях. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2004. № 4 (49). С. 85.
470. Эволюция концепции смерти мозга в нашей стране. *Медицинское право и этика*. 2003. № 1. URL : <http://www.worklib.ru/laws/ml02/pages/10017451>.
471. Эвтаназия в Швейцарии URL: <http://jereelo.com.ua/ru/health/96818>
472. Юдин Б.Г. Человек в медицинском эксперименте: перечитывая В. В. Вересаева. *Вопросы истории естествознания и техники*. № 4, 2001. С. 21-29.
473. Юдин Э.Г. Деятельность и системность. *Системные исследования*. М., 1977. С. 13-19.
474. Юдин, Б.Г. Трансгуманизм – наше будущее? *Человек*, 2013. (4), 5–17.
475. Явич Л. С. О принципе научности в работе советского государственного аппарата. *Правоведение*. 1967. № 2. С. 62-66.
476. Явич Л. С. *Общая теория права*. Ленинград : Изд-во Ленинград, ун-та, 1976. 285 с.
477. Явич Л. С. *Право развитого социалистического общества: сущность и принципы*. М. 1978. 412 с.
478. Яркова Е.Н., *История и методология юридической науки: учебное пособие*. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2012. 357 с.

479. Abortion. URL: <https://www.orthodoxcouncil.org/church-of-romania>
480. Bączyk K., Eutanazja i “wspomagane samobójstwo” w prawie porównawczym, „Prawo i Medycyna” nr 4, 1999. 211 s.
481. Barrett, J.L. Exploring the Natural Foundations of Religion. Trends in Cognitive Sciences 2000, vol. 4 pp 29–34.
482. Bartholomew Iyo Metropolitan of Chalcedon. Abortion and Church. San Francisco Chronicle, 7/20 /1990.
483. Belgia: Eutanazja dzieci zalegalizowana URL: <https://www.wprost.pl/438315/Belgia-Eutanazja-dzieci-zalegalizowana>
484. Berlinger N., Solomon M. Z. Becoming Good Citizens of Aging Societies. Hastings center report. 2018. Vol. 48. Attachment 3. P. 22-29.
485. Case of Open Door Counselling and Dublin Well Woman v. Ireland. Judgment of the European Court of Human Rights of 29 October 1992 URL: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57789#{itemid:\[001-57789\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57789#{itemid:[001-57789]})
486. Christine Goodwin v. The United Kingdom, Grand Chamber Judgment from 11 July 2002 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/engpress#{"itemid":\["003-585597-589247"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/engpress#{)
487. Clement Olivier. Conversations With Ecumenical Patriarch Bartholomew I. - St Vladimirs Seminary Press, Crestwood, NY, 1997. P. 127-131.
488. European Parliament resolution of 27 February 2014 on the situation of fundamental rights in the European Union (2012) (2013/2078(INI)) URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1516133572923&uri=CELEX:52014IP0173>
489. Fr. Richard Demetrius Andrews. Abortion (Pastor's Corner Overview. Web-sate of St. George Greek Orthodox Church. St. Paul, MN. Greek Orthodox Metropolis Of Chicago). URL: <https://stgeorge.org/>
490. Glenn P. La tradition juridique nationale // Rev. intern. de droit compare, 2003. 122 p.

491. Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation. World Health Organization, Geneva, November 2009. URL: <http://www.who.int/transplantation/activities/GlobalGlossaryonDonationTransplantation.pdf?ua=1>
492. Gould C. C. Solidarity and the problem of structural injustice in healthcare. *Bioethics*. 2018. Vol. 32. Issue 9. P. 541-552.
493. Hans-Henrik Bulow, Charles L. Sprung, Konrad Reinhart, Shirish Prayag, Bin Du, Apostolos Armaganidis, Fekri Abroug, Mitchell M. Levy. Точка зрения основных мировых религий на решения, касающиеся окончания жизни в отделении интенсивной терапии. *Intensive Care Med* (2008) 34. p. 423-430.
494. Hatzinikolaou N (2003) Prolonging life or hindering death? An orthodox perspective on death, dying and euthanasia. *Christ Bioeth* 9:187-201.
495. Herper's Latin Dictionary, A New Latin Dictionary ed. by Andrews LL.D. New York, Cincinnati, Chicago: American Book Company, 1907.
496. John Paul II. Address of His Holiness John Paul II to participants of the First International Congress of the Society For Organ Sharing. URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1991/june/documents/hf_jp-ii_spe_19910620_trapianti_en.html.
497. Jonas Hans. Philosophical Reflections on Experiments with Human Subjects. *Experimentation with Human Subjects*. ed. by P. A. Fraund. George Braziller Inc, 1979. 881 p.
498. Kornas S. Wspolczesne eksperymenty medyczny w ocenie katolickiej. Czestohowa. 1986. 211 s.
499. Kornas-Biela D., Aborcja i eutanazja – dramat współczesnej cywilizacji, w: Eutanazja a opieka paliatywna. Aspekty etyczne, religijne, psychologiczne i prawne, red. A. Biela i in., KUL i AM, Lublin 1996. 312 s.
500. List of actions by the Commission to advance LGBTI equality. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/lgbti-actionlist-dg-just_en.pdf.

501. Marian Rengel. Encyclopedia of Birth Control. - Greenwood, 2000. P. 182
502. Pontificia Academia pro vita: the dignity of the dying person. In: Libreria Editrice Vaticana (paperback) pp 480.
503. Pope John Paul II (1995) Evangelium Vitae, 25 March, www.vatican.va
21. Pope John Paul II (1997) Catechismus Catholicae Ecclesiae Sections 2278 and 2279, Libreria Editrice Vaticana. ISBN 88-209-2428-5.
504. Pope John Paul II (1995) Evangelium Vitae, 25 March, www.vatican.va
21. Pope John Paul II (1997) Catechismus Catholicae Ecclesiae Sections 2278 and 2279, Libreria Editrice Vaticana. ISBN 88-209-2428-5.
505. Ranisch R., Sorgner S. L. Introducing Post – and Transhumanism. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. P.7–28.
506. Reich W.T. Shaping and mirroring the field: the Encyclopedia of bioethics. The story of bioethics: from seminal works to contemporary explorations / Ed. by J.K. Walter, E.P. Klein. Georgetown Univ. Press. 2003. P. 165-196.
507. Rev. Vasilije Vranic Director of Religious Education Metropolitanate of Midwest. The Orthodox Perspective on Abortion at the occasion of the National Sanctity of Human Life Day 2009.
508. Richard Kohler, Julia Ehrt. Legal Gender Recognition in Europe: Toolkit. First Edition: December 2013; Second Revised Edition: November 2016.
509. Royere D. Embryo characteristics and cryopreservation outcome // ESHRE Campus symposium Cryobiology & Cryopreservation of Human Gametes & Embryos Brussels, Belgium, 2004, p. 28. URL: <http://www.eshre.eu/~media/emagic%20files/SIGs/Embryology/Archive/Syllabus%20Brussels%202004.pdf>.
510. Sádaba J. Dios ante el Fin-de-Siglo // Nomadas. Revista critica de ciencias sociales y jurídicas. URL:<http://redalyc.uaemex.mx/src/inicio/ArtPdfRed.jsp?iCve=18100017&iCveNum=412>

511. Scientific method (English): home page of prof. Frank L.Y. Wolfs. Department of Physics and Astronomy, University of Rochester, N 4 14627, USA. URK: <http://teaer.pas.rochester.edu/phylabs/appendix/appendix.html>.
512. Shannon TA (2006) Nutrition and hydration: an analysis of the recent Papal statement in the light of the Roman Catholic bioethical tradition. *Christ Bioeth* 12:29-41.
513. Stedman T. L. Stedman's Concise Medical Dictionary: Illustrated (Stedman's Medical Dictionary for the Health Professions and Nursing). Philadelphia, PA: Williams & Wilkins, 1994. 1287 p.
514. Sterkowicz S. Eksperymenty medyczny na ludziach. *PIZ*. 1984. № 13 s. 12-15.
515. The Holy Synod of the Church of Greece, Bioethics Committee (2000) Press release, 17 August. Basic positions on the ethics of transplantation and euthanasia. www.bioethics.org.gr 28. Steinberg A, Sprung CL (2006) The dying patient: new Israeli legislation. *Intensive Care Med* 32:1234-1237.
516. The Washington Post, 1/20/1996.
517. Tokarczyk R. A. Biojurisprudencja: podstawy prawa dla XXI wieku. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2008. 109 s.
518. URL: <http://medmat.pp.ua/25/4649.html>
519. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005
520. URL: Kebuladze B. Termination of Life on Request and Assisted Suicide *European Scientific Journal* December 2016 /SPECIAL/ edition ISSN: 1857 – 7881 (Print) e - ISSN 1857- 7431 S.424 (421-425)
521. Wnukiewicz-Kozłowska. Eksperyment medyczny na organizmie ludzkim. Dom wydawniczy ABC. 2004. 191 s.
522. Working definitions. Режим доступа: http://www.who.int/reproductive-health/gender/sexual_health.html (15 апреля 2004 г.)

ДОДАТКИ

Додаток 1

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**

Монографії:

- 29.Козодаєв С.П., Белов Д.М., Бисага Ю.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень: *монографія*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. Ужгород, 2018. 177 с.
- 30.Громовчук М. Eutanasia:teoretical and legal principles. Jurisprudence issues in the development of legal literacy and legal awareness of citizens: *Collective monograph*. Lviv-Tourin: Liga-Pres 2019. pp.87-99.
- 31.Громовчук М. Human rights for life: experience of Ukraine. Priority tasks and strategies for the development of jurisprudence: *collective monograph*. Lviv-Tourin: Liga-Pres 2019. pp.18-25.
- 32.Громовчук М.В. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку у сфері охорони здоров'я: *монографія* за заг ред. Булеци С.Б., Менджул М.В. Ужгород: Видавництво «Говерла» 2020. 444 с.
- 33.Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини: релігійний та правовий аспект: *монографія*. Ужгород: РІК-У. 2020. 234 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

- 34.Громовчук М.В. Коопераційна модель державно-церковних відносин (на прикладі Словацької Республіки). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. S. 39-46.
- 35.Громовчук М.В. Вплив церкви на інститут шлюбно-сімейних відносин:

- історичні аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6. S. 39-46.
36. Громовчук М.В. Модель державно-церковних відносин в Першій Чехословацькій Республіці. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. № 1. С. 48-58.
37. Громовчук М.В. Конституційно-правове закріплення евтаназії в зарубіжних країнах. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. № 2. С. 32-38.
38. Hromovchuk M. Human Rights for Life: selected aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2. S. 39-46.
39. Громовчук М.В., Белов Д.М. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 42. 2017 р. С. 27-31.
40. Громовчук М.В., Право людини на життя: питання доктринального тлумачення. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2017. Випуск 44. Том 1. С. 40-42.
41. Громовчук М.В. Конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина: питання теорії. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. С. 18-26.
42. Громовчук М.В., Право людини на життя: теоретичні та практичні засади. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 37–41.
43. Hromovchuk M., Human rights for life. The experience of Ukraine. *Journal of legal studies*. Volume 22. Issue 36/2018. S. 41-48.
44. Громовчук М.В., Белов Д.М. Норма конституційного права та правовий статус людини і громадянина в конституційному праві України: деякі питання співвідношення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5.
45. Громовчук М.В., Репродуктивні права людини: проблемні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 38-41.
46. Hromovchuk M., Brych V., Sabadosh M., Euthanasia: some aspects of bioethics. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4. S. 33-38.

47. Hromovchuk M., Bielov D. Euthanasia as legal category. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 5, No. 3, 2019 PP.59-66
48. Hromovchuk M., Euthanasia and bioethics: correlation issues. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 5. S. 76-80.
49. Громовчук М.В. Biomedical research: issues of restriction of somatic human rights. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Part 1. S. 33-38.
50. Hromovchuk M., Euthanasia and bioethics: theoretical aspect. *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. № 3. 2020.
51. Громовчук М.В. Соматичні (особистісні) права: співвідношення категорій. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 62. 2020.
52. Громовчук М.В. Белов Д.М., Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 77-83.
53. Hromovchuk M. Euthanasia: religious and legal principles. *European Humanitarian Studies*. 2020. # 1.
54. Hromovchuk M. Somatic rights: a modern categorical approach. *European Humanitarian Studies*. 2020. # 2.
55. Громовчук М.В. Закріплення соматичних прав в міжнародних нормативно-правових актах. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 63. 2021. С. 46-51.
56. Hromovchuk M. Somatic rights: international aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 1. S.143-147.

Тези виступів на конференціях:

20. Громовчук М.В. Церква» та «релігійні організації» в нормативно правових актах України. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 22-23 квітня 2016 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 151-154.
21. Hromovchuk M. Legislative confirmation of the freedom of conscience and

- religion in the first Czechoslovak republic. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie «Umenie a pravo» Bratislava 2 juna 2016. S.109-114
- 22.Громовчук М.В. Реформи релігійної освіти та виховання: актуальні питання. Innovative educational technologies: European union experience and its implementation to the training of lawyers (Slovensko, Bratislava 10-13 august 2016). S. 40-45.
- 23.Громовчук М.В. Нормативно-правове визначення поняття «церква»: концептуальні положення. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie «Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy» Vysoká škola Danubius, Sládkovičovo, 28 – 29 októbra 2016. S. 30-33.
- 24.Громовчук М.В. Категорія «церква» та «релігійні організації»: нормативно-правові засади. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 17-18 лютого 2017 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. С.41-44.
- 25.Громовчук М.В. Система освіти та релігійні фактори: окремі питання. Legal education in modern university: project-based approach to the work organization according to the guidelines of the European qualification framework (experience of the Paneuropean university) Vysoká škola Danubius, Sládkovičovo, 22 – 24 march 2017. S. 42-46
- 26.Громовчук М.В. Державно-церковні відносини в Першій Чехословацькій республіці: окремі аспекти еволюції. Закарпатські правові читання Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (20-22 квітня 2017 року, м. Ужгород). С.445-452.
- 27.Громовчук М.В. Евтаназія в зарубіжних країнах: окремі питання конституційно-правового закріплення. Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин: питання взаємодії Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 квітня 2017 року, м. Ужгород). С.15-21.

- 28.Громовчук М.В. Система захисту прав та свобод людини і громадянина: конституційно-правова специфіка. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (26-27 жовтня 2017 р. м. Чернівці). С.81-85.
- 29.Громовчук М.В. Релігійна освіта в системі освіти держави: окремі аспекти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Третій рівень освіти в Україні: становлення та тенденції” (Луцьк-Світязь, 17-19 листопада 2017 року).
- 30.Громовчук М.В. Соматичні права людини серед інших прав та свобод людини та громадянина: окремі аспекти. Закарпатські правові читання Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (19-21 квітня 2018 року, м. Ужгород). С. 80-85.
- 31.Громовчук М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні та Словаччині. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку. Матеріали міжнародної конференції (м. Одеса, 9 березня 2018 р.)* С. 37-41.
- 32.Громовчук М.В. Державо-церковні відносини: понятійно-категоріальний апарат. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 15–16 лютого 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2019. с. 37-40.*
- 33.Громовчук М.В. Евтаназія в Нідерландах: право на гідну смерть чи вбивство з милосердя? *Забезпечення прав людини четвертого покоління у системі охорони здоров'я. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (12 квітня 2019 р.) м. Ужгород. С. 59-63.*
- 34.Громовчук М.В. Встановлення правоздатності в момент народження особи за римським правом. *International scientific and practical conference «Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world» : Conference proceedings, December 27–28, 2019. Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing». Pp.16-19.*

- 35.Громовчук М.В. До визначення понять «біоетика», «біоправо», «біоюриспруденція». *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.) С. 41-43.
- 36.Громовчук М.В. Репродуктивні права людини. Матеріали *IV міжнародної конференція «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»*. (м.Чернівці 16 жовтня 2020 р.). С. 25-28.
- 37.Громовчук М.В. Евтаназія в Україні: питання теорії. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*. (м. Ужгород 8-9 травня 2020 р.) С.18-23.
- 38.Громовчук М.В. Правова природа прав людини четвертого покоління: теоретичні засади. *Забезпечення прав людини четвертого покоління в системі охорони здоров'я. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*. (м. Ужгород, 30 квітня 2020 р.) С.46-51.

Навчальні та навчально-методичні праці, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

3. Бисага Ю.М., Громовчук М.В., Петрецька Н.І. Права людини в національному та європейському контекстах: *підручник*. ДВНЗ «УжНУ» Ужгород: 2018. 481 с.
4. Конституційне право України: *підручник*. Авторський колектив. 9-е (ювілейне) видання перероблене та доповнене. Ужгород. 2018. 462 с.